

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (YL) (TEZLİ) PROGRAMI

ERKEN ORTA UYGURCANIN SÖZDİZİMİ

Yüksek Lisans Tezi

Ümit BAŞKAYA

Çorum - 2025

ERKEN ORTA UYGURCANIN SÖZDİZİMİ

Ümit BAŞKAYA

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana bilim Dalı

Türk Dili ve Edebiyatı (YL) (Tezli) Programı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Selcen KOCA

Çorum 2025

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Ümit BAŞKAYA
Numarası : 220453006
Ana Bilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı
Programı : Türk Dili ve Edebiyatı
Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Selcen KOCA
Tez Savunma Tarihi : 23.06.2025 Saati: 14.00
Tez Başlığı : Erken Orta Uygurcanın Sözdizimi

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Öğretim Yönetmeliği'nin **9. maddesi** uyarınca, yapılmış olan tez savunma sınavı sonunda adayın tezinin **KABULÜNE OY BİRLİĞİ** ile karar verilmiştir.

TEZ SAVUNMA SINAV JÜRİSİ		KARAR	
Ünvanı Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret
Prof. Dr. Akartürk KARAHAN	Jüri Başkanı	☒	☐
Dr. Öğr. Üyesi Selcen KOCA	Tez Danışmanı	☒	☐
Doç. Dr. Erol KUYMA	Üye	☒	☐

Prof. Dr. Osman ÇUBUK
Enstitü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

(İmza)

Ümit BAŞKAYA

ERKEN ORTA UYGURCANIN SÖZDİZİMİ

Ümit BAŞKAYA

ORCID: 0000-0002-3965-6571

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Mayıs 2025

ÖZET

Bu çalışmada; Moğol dönemine ait (13.-14. yy.) Uygurca yazılı kaynaklardan hareketle, dönemin dilinin sözdizimsel yapısı betimlenmiştir. Dönemin dili; bu dönem üzerine çalışmış kimi araştırmacıların değerlendirmelerine de dayanarak, tarafımızca *Erken Orta Uygurca* olarak adlandırılmıştır.

Çalışmamız, dört bölümden oluşmaktadır. *Moğollar Devrinde Uygurlar ve Uygurca* başlığını taşıyan birinci bölümde, Uygurların tarihine kısaca değinilmiş ve dönemin Uygurcasının genel özelliklerinden bahsedilmiştir. Dönemin dil özelliklerinden bahsedildikten sonra, alt başlıklar halinde döneme ait yazılı kaynakların bir dökümü çıkarılmıştır.

Sözcük ve Sözcük Öbeklenmeleri başlığını taşıyan ikinci bölümde, Erken Orta Uygurcadaki sözcük kategorileri ve sözcüklerin bir araya gelmeleriyle oluşan öbek yapılar incelenmiştir. Söz öbekleri, kuruluş biçimlerine göre tasnif edilmiş ve yapısal açıdan incelenmiştir.

Üçüncü bölüm sözcüklerin ve söz öbeklerinin, bir cümleyi meydana getirmek üzere nasıl bir araya geldiklerinin incelenmesine ayrılmış olup *Sentaktik ve Semantik Roller* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde cümle oluşumu, öğelerin sentaktik ve semantik işlevlerini ifade eden *rol* kavramı üzerinden izah edilmiştir.

Çalışmamızın dördüncü ve son bölümü, yapısal ve anlamsal açıdan farklılık arz eden cümle çeşitlerinin incelenmesine ayrılmıştır. *Cümle Çeşitleri ve Dönüşümler* başlığını taşıyan bu bölümde; temel cümle yapısında gerçekleşen dönüşümlerin, farklı anlamlara gelen veya farklı yapısal görünümler sergileyen cümle türlerini nasıl oluşturduğu tasvir edilmiştir.

Türkçenin tarihî dönemleri üzerine bugüne değin yapılan çalışmalar, ekseriyetle fonolojik ve morfolojik incelemeler olagelmıştir. Buna karşın Türkçenin tarihî dönemleri, sözdizimsel açıdan henüz yeterince incelenmiş değildir. Çalışmamızın ana gayesi, alandaki bu boşluğu bir nebze de olsa doldurabilmektir.

Anahtar Kavramlar: Uygurca, Orta Türkçe, Sözdizimi

Bilim Kodu: 30101

THE SYNTAX OF EARLY MIDDLE UYGHUR

Ümit BAŞKAYA

ORCID: 0000-0002-3965-6571

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

May 2025

ABSTRACT

In this study, the syntactic structure of the 13-14th Uyghur language was analyzed based on Uyghur written sources from the Mongol period. The Uyghur language of the Mongol period has been termed *Early Middle Uyghur*, relying on the evaluations of some researchers who have studied this era.

This study consists of four chapters. The first chapter, titled *Uyghurs and Uyghur Language in the Mongol Era*, provides a brief overview of Uyghur history and discusses the general features of the Uyghur language during this period. After presenting the linguistic characteristics of this period, a catalog of written sources from the period is outlined under subheadings.

The second chapter, titled *Words and Phrases*, examined the word classes of Early Middle Uyghur and the structures formed by the combination of words. Phrases are classified according to their modes of formation and analyzed structurally.

The third chapter, titled *Syntactic and Semantic Roles*, is dedicated to the investigation of how words and phrases come together to form a sentence. In this chapter, sentence formation is explained through the concept of *role* that expresses the syntactic and semantic functions of sentence constituents.

The fourth and final chapter of our study is devoted to the examination of different types of sentences that exhibit structural and semantic variation. In this chapter, titled *Sentence Types*

and Transformations, the way in which transformations within the basic sentence structure give rise to sentence types with different meanings or structural appearances is described.

Studies conducted thus far on the historical periods of Turkic languages have predominantly focused on phonological and morphological researches. The historical Turkic languages have yet to be adequately examined from a syntactic perspective. The primary aim of this study is to partially address this gap in the field.

Key Terms: Uyghur, Middle Turkic, Syntax

Science Code: 30101

TEŞEKKÜR

Hemen her bilim dalı, kümülatif bir biçimde ilerler. Dolayısıyla hiçbir bilimsel çalışma, parlak bir zihnin mucizevî bir şekilde yoktan var ettiği bir ürün değildir. Her çalışma, kendisinden önce konulmuş taşlara yalnızca bir yenisini ekler; böylece, tek bir insan zihninin kavrayamayacağı genişlikte bir bilgi birikimi ortaya çıkar. Bu bağlamda; *Erken Orta Uygurcanın Sözdizimi* başlığını taşıyan bu naçiz çalışma, kendisinden önce yapılmış sayısız çalışma karşısında bir çakıl taşı mesabesinde. Bu nedenle, kaynakçada yer alsın ya da almasın, bugüne kadar yapılmış her bir çalışmaya çok şey borçluyum. Yolumu aydınlatan tüm bu çalışmaların yazarlarına teşekkür etmeyi kendime öncelikli bir vazife addederim.

Çalışmalarıyla bana yol gösteren ve kendilerini şahsen tanıma imkânı bulamadığım tüm bilim insanlarına ek olarak; yalnızca eserlerinden değil, bizzat kendilerinden de çok şey öğrendiğim, desteklerini ve ilgilerini daima üzerimde hissettiğim tüm hocalarıma — başta Atiye Nazlı ve Selcen Koca hanımefendiler olmak üzere — çok daha büyük bir teşekkür borçluyum. Danışmanım Selcen Hocam, eşine az rastlanır bir hoşgörüle her zaman doğru ya da yanlış tüm fikirlerimi dinledi ve düşüncelerimin şekillenmesinde bana rehberlik etti. Şayet basit bir heveskârken günün birinde gerçek bir bilim insanı olabilirim; bu, mutlak surette onun eseri olacaktır. Onun gibi bir insanın öğrencisi olmak, benim için her zaman övünç kaynağı olacak.

Son olarak ne kadar teşekkür etsem de yeterli gelmeyeceğini bildiğim kıymetli eşim Tuğba Hanım ve evlatlarım Fatıma Hüma ile Ahmed Buğra'ya da minnettarım. Tuğba Hanım, başkalarının gereksiz bir uğraş olarak gördüğü araştırmalarımı her zaman destekledi ve beni, yılgınlığa kapıldığım durumlarda cesaretlendirdi. Ama çok daha önemlisi; yaşamımın bir anlamı olduğuna dair hiçbir kuşku taşıımıyorsam bu, onun sayesinde. Çünkü o; kemik ve et yığını olan bedenime bir ruh, bir anlam verdi. Ayrıca bana; iki de harika (her ne kadar onlarla olan tanışıklığımız henüz çok yeni olsa da harika insanlar olduklarını düşünüyorum) evlat verdi ki en büyük temennim, ilerde evlatlarımın babaları ile gurur duyacakları bilimsel çalışmalar yapabilmektir.

Ümit BAŞKAYA

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR	xii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

MOĞOL DEVRİNDE UYGURLAR VE UYGURCA

1.1. Moğollar Devrinde Uygurlar	5
1.2. Moğollar Devrinde Uygurca	9
1.2.1. Döneme ait metinler.....	15

2. BÖLÜM

SÖZCÜK VE SÖZ ÖBEKLENMELERİ

2.1. Adlar ve Ad Öbekleri	28
2.1.1. İyeliksiz ad öbekleri.....	34
2.1.2. İyelikli ad öbekleri.....	47
2.2. Fiiller ve Fiil Öbekleri	50
2.3. Sıfatlar ve Sıfat Öbekleri	55
2.4. Zarflar ve Zarf Öbekleri.....	56
2.5. Edatlar ve Edat Öbekleri.....	58
2.6. Bağlaçlar.....	60
2.7. Zamirler.....	61
2.8. Ünlemler.....	63

3. BÖLÜM

SENTAKTİK VE SEMANTİK ROLLER

3.1. Sentaktik Roller.....	66
3.1.1. Özne.....	66
3.1.2. Yüklem	68
3.1.3. Özne-yüklem uyumu	69
3.2. Semantik Roller	70
3.2.1. Edici/Fail.....	70
3.2.2. Etkilenen	71
3.2.3. Konu.....	72
3.2.4. Deneyimci ve uyarıcı.....	72
3.2.5. Hedef.....	73
3.2.6. Kaynak.....	74
3.2.7. Yer.....	74
3.2.8. Yararlanıcı	75
3.2.9. Araç	75

4. BÖLÜM

CÜMLE ÇEŞİTLERİ VE DÖNÜŞÜMLER

4.1. Yüklemine Göre Cümleler.....	77
4.1.1. Fiil cümleleri	78
4.1.2. İsim cümleleri	78
4.2. Anlamına Göre Cümleler	81
4.2.1. Olumlu cümle	81
4.2.2. Olumsuz cümle	81
4.2.3. Soru cümlesi	82
4.3. Yapısına Göre Cümleler	83
4.3.1. Basit cümle	83

4.3.2. Birleşik cümle	84
SONUÇ	91
METİN KAYNAKÇASI.....	94
KAYNAKÇA	96

SİMGELER VE KISALTMALAR

*	Kural dışı cümle imi
A	Ad
AÖ	Ad öbeği
bk.	Bakınız
C	Cümle
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
EÖ	Edat öbeği
F	Fiil
FÖ	Fiil öbeği
ing.	İngilizce
s.	Sayfa numarası
SÖ	Sıfat öbeği
YC	Yardımcı cümle
YÖ	Yardımcı öge
ZÖ	Zarf öbeği

GİRİŞ

Sözdizimi, bir dilin cümle oluşturma ilkelerini ve bu ilkelerce yönetilen süreçleri ifade eder. Bu bakımdan sözdizimi, bir dildeki cümleleri anlamayı ve gerekirse o dilde yeni cümleler üretmeyi mümkün kılan aracın yani gramerin, temel bölümlerinden biridir. Herhangi bir dilin sözdizimsel yapısını ortaya koymak için öncelikle dilin mevcut ifade üretme yolları incelenir ve şayet ifadeler, belirli örüntüleri takip ediyorsa örüntülerden yola çıkılarak dilin kuralları belirlenir. Örneğin aşağıda yer alan Türkçe cümlelerin her biri, farklı anlamlar ifade etmelerine rağmen ortak bir örüntüye sahiptirler.

- (1) A. Ali topu tuttu.
B. Ayşe kutuyu açtı.
C. Kedi fareyi yakaladı.

Söz konusu üç cümle de bir eyleyicinin (*Ali, Ayşe, kedi*) bir varlığa (*top, kutu, fare*) yönelik hareketini (*tutmak, açmak, yakalamak*) ifade eder. Dolayısıyla anlamca farklı olsalar da yapı bakımından aynıdırlar. Bu sayede aynı yapıyı kullanarak farklı anlamlara gelecek sonsuz sayıda cümle üretmemiz mümkündür. Dilsel yapıları meydana getiren buna benzer bir dizi kural mevcuttur ve bu kuralların toplamı, ilgili dilin gramerini oluşturur. Ancak kuralların tespitinde farklı yöntemler izlenebilir.

- (2) A. Bir elma
B. Yedi çiçek
C. Kırmızı kitap
D. Ahşap masa

Örneğin A ve B ifadeleri, bir nesne ve onun sayısını bildiren bir sözcükten oluşmuşlardır. Dolayısıyla bunun bir örüntü olduğunu ve bu örüntüdeki sabit değerın sayı ifadesi olduğunu düşünebiliriz. Bu bakımdan A ve B ifadelerinin, C ve D ifadelerinden farklı bir yapıda olduğu düşünülebilir. Ancak bir başka açıdan baktığımızda, dört ifadenin de ortak bir yapıda olduğu görülebilir; çünkü bunların hepsi belirli bir varlığa işaret eder ve bir ismin başına bir sıfat getirilerek oluşturulmuşlardır. O hâlde, en basit yapılı ifadeleri incelerken bile farklı yaklaşımlar izlememiz mümkündür ve hangi yaklaşımı izlediğimiz genellikle dil olgusunu nasıl kavradığımızla yani dil olgusuna dair benimsediğimiz teorik yaklaşımla ilişkilidir. Nitekim farklı inceleme yöntemleri, dilin ne olduğuna dair öne sürülmüş farklı teorik yaklaşımların pratiğe yansımış hâlidir. *Erken Orta Uygurcanın Sözdizimi* başlığını taşıyan çalışmamız da izlenen yöntem bakımından teorik bir yaklaşıma dayanmaktadır. Bu, Noam Chomsky tarafından temelleri atılan ve genellikle *Evrensel Dilbilgisi* adıyla bilinen teorik yaklaşımdır.

Evrensel Dilbilgisi yaklaşımı, dilsel becerilerimizin gelişimine dair bir dizi soruya cevap üretme arzusundan ortaya çıkmıştır. Bu soruların başında; Chomsky'nin *Platon'un sorununu* dile uyarlayarak, "Kullanabileceğimiz kanıtlar bu kadar azken nasıl bu kadar şey bilebiliriz?"

şeklinde formüle ettiği sorun yer almaktadır (Müldür, 2016, s. 6). Bu sorun, genellikle *uyaran yetersizliği sorunu* (Poverty of Stimulus) olarak bilinir ki sorunu ortaya çıkaran şey, dil edinimi esnasında çocukların duyduklarından çok daha fazla ve farklı biçimlerde dilsel yapılar üretebilmeleridir (Turan, 2019, s. 191). Genellikle çocukların dil edinim sürecinin başlarında basit cümle yapılarını kavradıklarını ve daha sonra bu cümleleri örnekleyerek daha karmaşık cümleleri çözümleyip onları üretebilir hâle geldiklerini düşünürüz. Ancak çoğu durumda ebeveynler ve toplum, çocuklara dili öğretme güdüsüyle *daha basit cümleler* kurmazlar. Dil edinim sürecinde, dil öğrenim sürecinin aksine, karşılaşılan dilsel yapılar çoğu kez düzgün ve tamamlanmış bir formda değildir (Cem Değer, 1996, s. 101). Çocukların dile maruz kalmaları esnasında, yetişkinler bazen ürettikleri dilsel ifadeleri daha düzgün bir formda üretmeye özen gösterebilirler. Lakin bunu sürekli yapmaları mümkün değildir ve çoğu kez konuşmalarında; her zaman yaptıkları gibi hatalar yapmakta, duraksamakta veya bir cümleyi tamamlamadan bir diğer cümleye geçebilmektedirler. Çocuklar ilk dilsel yapılarını ürettiklerinde ise ebeveynler çoğunlukla onları düzeltmek yerine anlamak için özel bir çaba gösterir ve çocukların yaptıkları hatalara kayıtsız kalabilirler. Buna rağmen çocuklar bir şekilde dili edinebilmektedir.

Chomsky, uyaran yoksunluğuna karşın insanların dil gibi karmaşık bir dizgeyi görece kısa bir sürede (üstelik zihinsel becerilerin nispeten zayıf olduğu çocukluk çağında) edinebiliyor oluşunu, *Evrensel Dilbilgisi* olarak adlandırılan bir yapının varlığı ile açıklar (Cem Değer, 1996, s. 100). Bu yapı, bütün dillerin temelinde yer alan ve insan zihninin bir parçası olan çekirdek dil sistemidir (core language). Bu, günlük hayatta ürettiğimiz dilsel ifadelerden bağımsız olarak var olan gücül (virtüel) bir yapıdır. Dolayısıyla onun konuşma, yazı gibi gerçekleşmeleri ikincil olgulardır (Deniz Yılmaz, 2018, s. 260). Bu açıdan da dil, salt bir iletişim sistemi olmanın çok ötesinde, zihnin içsel bileşeni olarak özyinelemeli (recursive) işleme (kompütasyon) yetisidir (Hoşgör, 2016, s. 339).

Chomsky'ye göre insanda genetik olarak temellendirilmiş bir gramer bilgisi yoktur; onda genetik temele sahip olan şey, dil edinme mekanizmasıdır (language acquisition) (Hoşgör, 2016, s. 341). Yani insanlar; belirli bir dilin gramerini değil, tüm gramerlerin temelini oluşturan bir sistemi genetik olarak miras alır (Hoşgör, 2016, s. 341). Dolayısıyla dilin kendisi, insanlar için dışsal bir etkinin ürünü değildir. Bununla birlikte, insanda doğuştan var olan dilsel potansiyelin gerçekleşmesi için dışarıdan gelen dilsel uyaranlara ihtiyaç vardır (Müldür, 2016, s. 31).

Bu bakış açısıyla bütün dillerin son derece *basit ve birbirlerine benzer* yapıda olduğunu söyleyebiliriz (Chomsky, 2014, s. 27). Çünkü yetişkinlik döneminde hangi dili konuşuyor olursa olsun tüm insanlar, bu becerilerini türün tamamında ortak olan bir dil sistemine borçludurlar ve tüm diller bu bakımdan ortak bir dizi özellik veya kısıtlamalara tabidirler. Dolayısıyla Evrensel Dilbilgisi, diller arası farklılıklardan ziyade bütün dillerin ortak özelliklerini tespit etmeye odaklanmıştır.

Evrensel Dilbilgisi, temel olarak iki ilkeye dayanmaktadır: kural güdümlü yapı ilkesi ve özyineleme (recursion) ilkesi (Turan, 2018, s. 194). Kural güdümlü yapı ilkesi, bütün dillerin formüle edilebilir bir dizi sonlu kurala dayandığını varsayar ve bu sonlu sayıda kurala dayanarak teorik olarak sonsuz sayıda dilsel ifade üretmek mümkündür. Burada kural sözcüğü ile neyi kastettiğimizin iyi anlaşılması gerekmektedir. Bir kural, verili durumdaki bir olgu ya da olaydaki düzenliliğe işaret eder (Koopman vd., 2013, s. 1). Örneğin suyun 100 santigrat derecede kaynaması, belirli şartlar altında her zaman gözlemleyebileceğimiz bir olgudur ve bunun düzenliliğinin ifadesi de bir kuraldır. Özyineleme ilkesi ise dilsel yapıların belirli bir hiyerarşiye göre birbirini kapsadığını öne sürer. Özyinelemeyi, bir yapının bir başka yapıyı kapsamaması olarak görebileceğimiz gibi aynı zamanda bunu alt hiyerarşideki yapının üst hiyerarşideki yapının içine yerleşmesi olarak da değerlendirebiliriz. Özyineleme ilkesinin bir parçası olan iç yerleştirme ilkesi, bir cümlenin bir başka cümle içerisinde yer alabilmesini ifade eder (Turan, 2018, s. 195). Bunun dışında özyineleme, iki ögenin birleştirilmesi işlemine (merge) dayanmaktadır ve bu açıdan insan dili, diğer canlılarda var olan iletişim sistemlerinden tamamen ayrılır (Kerimoğlu, 2021, s. 602). Dil yetisinin en dikkat çekici yanı, bunun bilebildiğimiz kadarıyla yalnızca insana özgü olmasıdır. Elbette diğer hayvanlar da (hatta başka canlılar) bir iletişim sistemine sahiptir. Fakat örneğin köpekler havlarken çıkardıkları sesleri parçalayıp farklı bir sıralamada bir araya getirerek bir öncekinden farklı yeni bir ifade üretmezler (Kuram, 2018, s. 9). Ancak insanlar farklı iki dilsel ögeyi bir araya getirip (örneğin *tek boynuz* ve *at*) yeni bir yapı oluşturabilirler (*tek boynuzlu at*). Bu yetenek, bizce insan zihninin soyut düşünme kabiliyetini meydana getiren bir ilişki kurma sisteminin temelidir.

Evrensel Dilbilgisi yaklaşımı, tüm dillerde ortak bir dizi özellik ve kısıt varsaydığı için bu incelemede Uygurcanın münferit özelliklerinden ziyade temel dizge yapısına odaklanılmıştır. Çünkü Evrensel Dilbilgisi yaklaşımının pratik uygulamalarda izlediği yol, insan dil kapasitesinin arka planında yer aldığı düşünülen sistemin temel karakteristiğini ortaya koymaktır. Sözdizimsel açıdan ele alacak olursak, tezimizi şekillendiren bu kuramın temel amacı, bireylerin zihinsel süreçlerini göz önüne alarak dilin cümle üretim yasalarını ortaya koymaktır (Müldür, 2016, s. 1). Dolayısıyla *Ockham'ın usturası*¹ ilkesine de dayanarak Uygurcanın sözdizimsel yapısı mümkün olan en basit ve temel kurallar çerçevesinde ele alınmıştır. Söz gelimi *kuduki batur* (MonPost UIReg06, 16) ve *meñü täñri* (ZiemeKirche T, 50) gibi iki söz öbeği incelenirken, geleneksel sözdizimi incelemelerinde olduğu gibi bunlar iki ayrı kategoride (*unvan gurubu* ve *sıfat tamlaması*) değerlendirilmemiş; her iki öbek de ortak bir yapıya sahip olduğu için aynı kategoride (*ad öbeği*) ele alınmıştır.

¹*Ockham'ın usturası*, Ockhamlı William'a atfedilen ve *lex parsimoniae* (tutumluluk ilkesi) olarak da bilinen felsefi bir ilkedir. Bu ilke, bir olguyu açıklamak için öne sürülebilecek eşit açıklayıcılık gücüne sahip savlardan en yalın olanı diğerlerine yeğlememiz gerektiğini salık verir (Güçlü vd., 2008, s. 1054). Buna göre eğer bir olgu daha yalın ve daha basit bir biçimde açıklanabiliyorsa, onu daha karmaşık bir biçimde açıklamaya çalışmanın lüzumu yoktur. Çünkü *veritatis simplex oratio est* vecizesinin de işaret ettiği üzere *hakikatin dili sadedir*. Bu ilkeyi Dilbilimine uyarlayacak olursak; bir dilbilimsel çalışma, dilsel verileri olabildiğince az kural kullanarak açıklamalıdır (Turan, 2018, s. 189).

Dönemin dilinin farklı görünüşlerini sunabilmek adına, incelenen metinlerin içerik bakımından olabildiğince çeşitli olmasına dikkat edilmiştir. Elbette bu tercihte bulunabiliyor oluşumuz; Moğol dönemi Uygurcasından, pek çok tarihî Türk lehçesinde görmeye alışkın olmadığımız ölçüde, farklı niteliklere sahip metinlerin günümüze ulaşabilmiş olması sayesinde. Dinî metinlerin yanı sıra; hukukî belgeler, duvar yazıları, mektuplar ve şiirler gibi farklı tür ve nitelikte metinlerin var olması hem basit ifade yapıları için hem de karmaşık yapılar için çok sayıda ve çeşitli örneğe sahip olmamızı sağlamıştır. Elbette tarihî metinler üzerine bir çalışma yürüttüğümüz için Evrensel Dilbilgisinin varsaydığı ana dil konuşurunun dilsel yetkinliğini yansıtan verilerin tamamına erişim imkânına sahip değiliz. Ancak söz konusu çeşitlilik, olabildiğince geniş çıkarımlarda bulunmamızın önünü açmıştır.

Her bir kural için metinlerden örnek sunarken, mümkün olduğunca birbirlerinden farklılık arz edenler tercih edilmiştir. Başlıklar altında sunulan örneklerin miktarı, bu bakımdan çeşitlilik gösterebilmektedir. Her bir başlık için sabit bir örnek sayısı belirlemek yerine, gerektiğinde daha fazla, gerektiğinde ise daha az örnekle yetinilmiştir. Seçilen örnekler, ilgili örneğin yer aldığı çalışmadan birebir kopyalanmamış olup çalışmamızda transkripsiyon açısından bir tutarlılık olması için Wilkens, 2021'de benimsenen transkripsiyon sistemine uygun şekilde verilmiştir.

Kullanılan terminolojinin mümkün olduğu kadar anlaşılır olmasına özen gösterilmiştir. Öyle ki bu nedenle bazı durumlarda standart dilin normlarından uzaklaşmıştır. Fakat terimler konusundaki karmaşanın herkesin malumu ve ortak sorunu olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle izlediğimiz tutumun yadırganmayacağını umuyoruz. *Gramer*, *sentaks* gibi yabancı kökenli pek çok terimin Türkçe karşılıkları kullanılmıştır. Fakat bazı durumlarda; bu terimlerden türeyen başka terimler için, Türkçe kökenli türetimler değil genel kabul gören şekiller tercih edilmiştir. Örneğin, bazı özel durumlar haricinde *gramer* terimi yerine *dilbilgisi* terimi kullanılmıştır. Fakat bu terimden türetilen *grammaticalization* terimi için, *dilbilgiselleşme* terimi yerine *gramatikalleşme* terimi kullanılmıştır. Elbette tüm bu tercihler, belirli gerekçelere dayanmaktadır (*dilbilgiselleşme* yerine *gramatikalleşme* terimini kullanmamızın gerekçesi için bk. Dilaçar, 1989, s. 86-87). Lakin çalışmamız, terminolojik bir inceleme olmadığı için burada her bir terimin gerekçesini izah etmek anlamsız olacaktır.

1. BÖLÜM

MOĞOLLAR DEVRİNDE UYGURLAR VE UYGURCA

1.1. Moğol Devrinde Uygurlar

Cengiz Han'ın bölgesel bir güç hâline geldiği 13. yüzyıl başlarında, Uygurların büyük bir kısmı Tarım Havzasında; daha az bir kısmı ise Kansu bölgesinde yaşamaktaydı. Her iki Uygur topluluğu da yaşadıkları bölgeye 840 yılında Bozkır Uygur Kağanlığının yıkılması sonrasında gerçekleşen göçler neticesinde gelmişti. Ancak yerleştikleri bölgede nüfus üstünlüğü kurma ve siyasi güç olma noktasında her ikisi de aynı başarıyı gösteremediler. Tarım havzasına yerleşen Uygurlar, daha kalabalık olmalarının ve merkezî Çin'den görece uzakta bulunmalarının getirdiği avantajla bu bölgede 9. yüzyılın ortalarından itibaren siyasi bir güç olarak kendilerini gösterdiler. Ancak Kansu bölgesinde yaşayan Uygurlar, nüfus ve coğrafi konum açısından dezavantajlı olmaları nedeniyle, bölgelerinde bağımsız bir siyasi güç olarak varlık sürdüremediler.

840 yılında gerçekleşen Kırgız baskını sonrasında Uygurların 15 boyu batıya göç ederek Karluklara sığındı (İzgi, 2020, s. 124). Bu 15 Uygur boyu muhtemelen zamanla kimliklerini kaybettiler ki Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda Uygur kimliğinden bahsederken sadece Karahanlıların doğusunda yaşayanları kastetmesi bunun en açık göstergesidir (bk. Ercilasun, 2009, s. 9). Bozkır Uygur Kağanlığının bakiyesi olan 13 Uygur boyu ise güneye göç etti ve bunlar daha sonraları Tarım havzasındaki şehirlere yerleşerek Koço (Kao-ch'ang) şehri merkezli bir devlet kurdu (İzgi, 2020, s. 124; Ercilasun, 2004, s. 227). Yine Bozkır Uygur Kağanlığının bakiyesi olan daha küçük bir grubun Kansu bölgesine, bir başka küçük grubun ise Tibet'e göç ettiği bilinmektedir (İzgi, 2020, s. 124).

Kansu Uygurları, ilk dönemlerinden itibaren Çin hanedanları ile iyi ilişkiler geliştirmişlerdir (Brose, 2017, s. 7). Genellikle onların yerleşik yaşama geçmeleri ve Budizm'i benimsemeleri nedeniyle savaşçı karakterlerini kaybettikleri, dolayısıyla da siyasi bir varlık gösteremedikleri düşünülmektedir. Elbette bu, bizce de onların güçlü bir siyasi oluşum kuramamalarının bir nedenidir; fakat bir diğer önemli neden de yaşadıkları coğrafyadır. Kansu Uygurlarının yaşadıkları Kansu bölgesi ve özellikle bu bölgenin batı kısmını oluşturan Hexi koridoru, adından da anlaşılacağı üzere coğrafi açıdan sınırlı bir bölgedir. Koridorun kuzey sınırını Gobi çölü, güney sınırını ise Qilian dağ silsilesi oluşturmaktadır. Koridor, İpek Yolu'nun merkezî Çin'den çıkış hattını oluşturur ve bu bölgedeki şehirler koridor boyunca ince bir hat oluşturacak şekilde batıya doğru peş peşe sıralanır. Bu dar coğrafi alan, doğal olarak onların ciddi bir yayılma siyaseti izlemelerini engellemiştir. Ayrıca bölgedeki şehirler, İpek Yolu'nun üzerinde olmaları nedeniyle tarih boyunca kozmopolit şehirler olarak varlık göstermişlerdir. Dunhuang şehrinde yer alan yazmaların dillerine bakıldığında, bölgenin kozmopolit yapısı gayet açık bir biçimde görülebilir. Bize göre Uygurların bu bölgede baskın olamamasının bir

diğer nedeni de budur. Tüm bu nedenlerden dolayı Kansu bölgesi Uygurları, 890'da bir hanlık kurmuş olmakla birlikte bağımsızlıklarını uzun süre koruyamamışlardır. Kaynaklar, daha 913 yılından itibaren onların Kitanlara haraç ödediğini göstermektedir (Brose, 2017, s. 7). Kansu Uygurlarının bağımsızlıklarını bir oranda koruyabildikleri dönem, Çin'in iç karışıklıklar yaşadığı *Beş Hanedan On Krallık Devri* olarak bilinen kaotik devirdir. Nitekim 960 yılında bu karışıklığın sona erip Song Hanedanlığının kurulmasını müteakiben 961 yılında Kansu Uygurları, Song Hanedanlığının vassalı olmuşlardır (Theobald, 2023). Daha sonra 1028 yılına gelindiğinde Kansu Uygurları bu kez de Tangut idaresi altına girmiş ve Cengiz Han'ın bölgeyi ele geçirdiği 1226 yılına kadar Tangut idaresi altında yaşamışlardır.

Tarım havzası Uygurlarının (ya da yaygın isimlendirmeyele Koço Uygurlarının) durumu ise, Kansu Uygurlarından oldukça farklıdır. Her şeyden önce Tarım havzasına yerleşen Uygurlar, Kansu Uygurlarından nüfus olarak daha kalabalıktı ve başlarında Bozkır Kağanlığı dönemi soylularından biri olan Mänlig Tegin bulunuyordu. Mänlig Tegin, kendisini izleyen Uygurları Kırgız baskını sonrasında Tarım havzasının kuzeyinde yer alan Kuça şehrine ulaştırdı ve burada bir hanlık kurdu. Bölge, tarihin erken dönemlerinden beri Batı Toharlarının merkeziydi² ve burada Toharlar gelişmiş bir medeniyet kurmuşlardı. Uygurlar bu bölgede devletlerini kurduktan sonra hızlı bir yayılma siyaseti izlediler ve kısa zamanda Tarım havzasının önemli bir bölümünü kontrol edecek güce eriştiler. 857 yılına gelindiğinde Mänlig Tegin'in Tang imparatoru tarafından *imparator* olarak tanındığı görülür ki bu da onun bölgedeki meşruiyetinin bir göstergesidir. Onun kurduğu devlet, tarihçiler tarafından genellikle Koço Uygur Hanlığı olarak anılmıştır. Çünkü genişleme devri sonrasında halefi olan *idok-kutlar*³ iki başkent kullanmış olmakla birlikte devletin asıl merkezi Moğol dönemine dek Koço şehri olmuştur. Koço şehri, onların kışlık başkentiydi; idok-kutlar kışın burada ikamet eder, yazın ise daha kuzeydeki Beşbalık'a (Beiting) yerleşirlerdi.

Koço Uygur Hanlığının uzun tarihinin bütün safhalarını ne yazık ki tam olarak bilemiyoruz. Çünkü bu tarihe ışık tutacak iç ve dış kaynaklar oldukça azdır. Hanlığın ilk devirleri için Çin kaynakları yetersizdir; çünkü hem bölge merkezî Çin'den uzaktır hem de yukarıda değindiğimiz kaotik ortam Çin tarihçilerinin bölgeye olan ilgisini azaltmıştır. İslam kaynakları da bu "kâfir" ülke ve insanları hakkında oldukça taraflı ve yüzeysel bilgiler verir. Hanlığın kendi kaynakları ise, eğer vardıysa, özellikle Müslüman Karahanlılarla olan uzun mücadele döneminde muhtemelen yok olmuştur. Tüm bu kaynak eksikliği nedeniyle hanlığın tam bir politik tarihinden söz etmek oldukça zordur. Politik atmosfer hakkında bilebildiklerimiz; genel olarak ifade edecek olursak, hanlığın ilk genişleme devresinin hemen ardından Karahanlılarla

² Kuça şehrinin Batı Toharlarının merkezi olması nedeniyle Uygur metinlerinde Batı Toharcası yani Toharca B dili, şehrin adına izafeten *ugu küşen tili* olarak geçer. Doğu Toharları ise Koço şehri civarında yaşamışlardır ve onların dili olan Toharca A, Uygur metinlerinde *tohrı tili* olarak geçer. Bu iki toplulukta muhtemelen zamanla Türk nüfus içerisinde eridiler.

³ Bölgedeki Uygur hükümdarlarının en çok kullandıkları unvan, muhtemelen Basmillerden aldıkları (İzgi, 2020, s. 130) *idok-kut* "kutsal hükümdar" (Wilkens, 2021, s. 287a) unvanıdır.

olan mücadele dönemi hâriç komşularıyla oldukça iyi geçindiğidir. Hanlığın Karahanlılarla olan mücadele devri, müstakil bir çalışmada detaylıca incelenmiştir (bk. Abdurrahman, 2001). Biz konumuzla doğrudan alakalı olmadığı için bu tafsilatlı konuya burada bahsetme gereği duymadık.

Yukarıda değindiğimiz üzere Koço Hanlığının ilk dönemleri, Mänlig Tegin'in bölgedeki önemli şehirleri ele geçirdiği dönemdir. Hanlığın 10. yüzyıl sonlarına kadar olan politik tarihi bundan sonra oldukça sakin geçmiştir. 10. yüzyıl sonlarından 12. yüzyıla kadar olan devir ise, devletin batı komşusu olan Müslüman Karahanlılarla olan mücadeleler ile geçmiştir. 12. yüzyılda Doğu Karahanlıları, Karahıtaylara tabi olmuş ve bölgedeki Karahanlı-Uygur savaşları böylece son bulmuştur.

12. yüzyıl itibariyle Karahanlıların politik bir aktör olarak denklemden çıkması, Uygurların müstakil güçlerinin artması sonucunu doğurmadı. Karahanlıların Doğu ve Batı kolu, 12. yüzyılın ortalarında Karahıtaylar tarafından tabiiyet altına alındı (Abdurrahman, 2001, s. 21); ancak Koço Uygurları bu tarihten daha evvel (1125) zaten Karahıtay tabiiyetini kabul etmişlerdi. Yine de başlangıçta Uygurların bu tabiiyetinin idok-kutların iç hâkimiyetini gölgelemediğini görmekteyiz. Başlangıçta Karahıtaylar Uygurlardan yalnızca vergilerini düzenli ödemelerini bekliyor, onların iç işlerine karışmıyordu (Brose, 2017, s. 10). Ancak zamanla Karahıtay yönetiminin talepleri artmaya başladı ve Cüveynî'nin aktardığına göre 13. yüzyıl başlarında Karahıtaylar, Uygur sarayına Şavkem isimli gaddar bir vekil atadılar (Ercilasun, 2004, s. 230). Şavkem'in idaresinden rahatsızlık duyan dönemin hükümdarı idok-kut Barçuk, 1209 yılında onu öldürttü ve hemen ardından Cengiz Han'a tabiiyetini bildiren bir mektup gönderdi. Böylece Koço Uygurlarının, Karahıtaylara tabi oldukları devir sona ermiş oldu.

Barçuk'un zamanlaması gerçekten de harikaydı. Çünkü bu tarihlerde Cengiz Han çoktan hâkimiyetini güneye doğru genişletmeye başlamıştı. Nitekim aynı yıl Barçuk'un 500 kişilik bir kuvvetle güneydeki, Nayman ve Merket seferindeki, Cengiz'in ordusuna destekte bulunduğunu görüyoruz (İzgi, 2020, s. 128). Cengiz, Barçuk'u bu olaydan 3 yıl sonra (1211) huzuruna kabul etti ve onu beşinci oğlu olarak gördüğünü ifade edip kızı Al Hatun ile evlendirmeye karar verdi (Subaşı, 2021, s. 233). Ancak evlilik peş peşe yaşanan ölümler nedeniyle bir türlü gerçekleşemedi. Barçuk ve Al Hatun'un nişanlanmasından sonra Cengiz vefat etti; Ögedey babasının emrine uyararak evliliği gerçekleştirmek istedi, fakat bu kez de evlilik gerçekleşmeden Al Hatun vefat etti (Subaşı, 2021, s. 234). Bunun üzerine Ögedey, Barçuk ile Alacin Beki'yi evlendirmek istedi; fakat bu kez de Barçuk hayatını kaybetti (Subaşı, 2021, s. 234). Nihayetinde Alacin Beki ile evlilik, Barçuk'un oğlu Kesmes'e nasip oldu ve böylece hanedanlar arası evlilik gerçekleşti (Subaşı, 2021, s. 234).

Barçuk, henüz yeni yeni güçlenen bir hükümdar iken Cengiz'e gönüllülükle tabi olmuştu ve birkaç kez ona olan sadakatini ispatlama şansı elde etmişti. Bu da Uygurların Moğol İmparatorluğu içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olmalarını mümkün kılan önemli bir neden

oldu. Ancak Uygurların bu ayrıcalıklı konumu, yalnızca Barçuk'un faaliyetleri ile açıklanamaz; çünkü bu ayrıcalıklı konum, yalnızca Koço Uygurlarına özgü değildi. Gerek Koço Uygurları gerekse Kansu Uygurları, Moğol İmparatorluğu içinde önemli bürokratik görevler aldılar ki bu da onların köklü bir yazılı geleneğe sahip olmalarından ileri geliyordu. Nitekim bu nedenle Uygur bilginleri, Cengiz öncesi dönemde de komşu devletlerde önemli bürokratik görevler almışlardı. Naymanların bir bürokrati olan Tatatonga bu konuda iyi bir örnektir. Cengiz, Naymanları kendisine bağladığında esir edilen Tatatonga, daha sonra Cengiz'in çocuklarına öğretmenlik yapmış ve Cengiz ondan Uygur yazısını Moğol diline uyarlamasını istemişti (Lamb, 2006, s. 139; Rossabi, 2015, s. 7). Bu nedenle Uygurlar ve Moğollar arası ilişkinin bir anlamda simbiyotik bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz; iki hükümdar arası duygusal bağın çok ötesinde karşılıklı çıkarlar Uygurların devlette önemli roller almasını sağlamıştı.

Uygurların imparatorluk içindeki ayrıcalıklı konumu Cengiz'in halefleri tarafından da tasdik edilmiş ve sürdürülmüştür. Örneğin Kubilay devrinde, milletler arası hiyerarşide Uygurlar Moğollardan sonra ikinci sırada yer alıyordu ki bu hiyerarşide Çinlilerden üst bir konumdaydılar⁴ (Eberhard, 1947, s. 259). Uygurlar kendi aralarında hukukî bir özerkliğe de sahiptiler. Ancak idok-kutların politik özerkliği uzun süreli olmamıştır. Kubilay ve Kaydu arasında yaşanan iç savaşa kadar idok-kutlar bölgelerinde özerk bir yönetime sahiptiler. Ancak Uygur topraklarının bu savaş esnasında çatışma alanlarından biri olması, idok-kutların bölgedeki otoritelerini yitirmelerine neden oldu (Brose, 2017, s. 11). Savaş döneminde ve sonrasında üst kesimden pek çok Uygur, merkezî Çin'e göç etti ve savaş sonrasında bölge özerk statüsünü kaybedip merkezî hükümete doğrudan bağlı hâle geldi (Brose, 2017, s. 11). 1283 tarihinden itibaren artık Yongchang'da yaşayan (Rossabi, 2015, s. 109) idok-kut, resmiyette Uygurları yönetmekteydi ve idok-kut unvanını muhafaza etmekteydi; fakat hâkimiyet artık tamamıyla bölgede konuşlandırılan Moğol ordugâhının elindeydi. 1281'de Beşbalık, Moğol ordusunun bölgedeki önemli karakollarından biri olmuştur ve Uygur bölgesi, burada konuşlandırılan ordu tarafından doğrudan yönetilmiştir (Brose, 2017, s. 12). İdok-kut unvanı, Çin'de yaşayan haleflerce 14. yüzyılın ortalarına kadar korunmuştur. 1368 yılında Ming hanedanlığı, Uygur yönetiminin varlığını fiilen sona erdirmiştir.

Uygurların Moğol İmparatorluğuna tabi diğer milletlerden ayrılan en önemli özellikleri, imparatorluk bürokrasisinde oynadıkları etkin roldür. Yüan Hanedanlığında Phags-pa yazısının kullanıldığı kısa bir dönem dışında bürokraside uzun bir süre Uygur yazısı kullanılmış ve Uygur bürokratlardan istifade edilmiştir. Bu yazı, Altın Orda sahasında ise yine uzun yıllar kullanılmaya devam etmiş; Kırım Hanları dahi uzun bir süre devletlerarası yazışmalarda bu yazıyı kullanmışlardır (Kemal Yunusoğlu, 2019, s. 18). Yazı, Moğol

⁴ Moğol Yüan Hanedanı, Çin'de bir azınlık yönetimiymiş ve Çinlilerin yönetimde fazla etkin olmasının önüne geçmek adına bir dizi kanun yürürlüğe koydu. Örneğin Çinliler silah taşıma hakkına sahip değildi ve yabancı bir dil öğrenmeleri yasaktı. Böylece gerek orduda gerekse bürokraside Çinlilerin güçlenmesinin önüne geçmek istediler. Fakat özellikle bürokraside bu insanların tecrübelerine ihtiyaçları vardı ve Uygurlar, onların bu ihtiyaçlarını giderebilecek yegâne millettir. Uygur bilginleri büyük oranda hâlihazırda Çinceyi bilmekteydi ve Bozkır toplumlarına da fazla yabancı değillerdi.

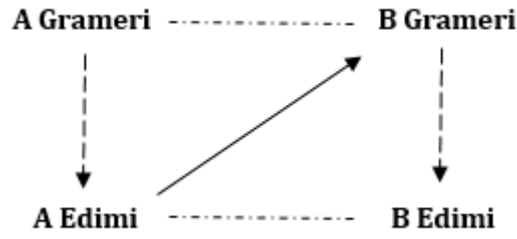
İmparatorluğu ile o denli özdeşleşmiştir ki imparatorluk yıkıldıktan sonra da eski imparatorluk coğrafyasında bazen saygınlık göstergesi olarak kullanıldığı olmuştur⁵. Günümüzde dahi Uygur yazısı temel alınarak oluşturulmuş Moğol yazı sistemi, İç Moğolistan'da kullanılmaktadır. Bürokraside görev alan Uygur-Türk kökenli kişilerin biyografileri, Ögel tarafından “*Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*” isimli eserde Çin kaynaklarından derlenerek sunulmuştur (bk. Ögel, 2002). Ayrıca mütercimlik konusunda da Uygurlar, Moğollara yardımcı olan başlıca millettir ki bu dönemde farklı dillerdeki (Tibetçe, Çince gibi) pek çok eser Uygur mütercimler tarafından Uygurca ve Moğolcaya çevrilmiştir (bk. Kemal Yunusoğlu, 2019).

1.2. Moğol Devrinde Uygurca

Bir dili tarihî dönemlere ayırarak incelemek, o dili konuşan toplumun tarihini dönemlere ayırarak incelemekten çok daha zordur. Çünkü bazı tarihî olaylar, toplumların yaşamında ani kırılmalara neden olurken aynı olayların dil üzerindeki etkisi; aniden değil yavaş yavaş, süreç içerisinde kendini gösterir. 840 yılındaki büyük göç sırasında yahut Barçuk'un Cengiz'e tabi olduğu dönemde, Uygurların yaşamında çok büyük değişiklikler olduğu muhakkaktır. Ancak bir Uygur kadını, 840 yılında Kırgız baskını sırasında ölen oğlu için hangi sözcüklerle feryat ettiyse muhtemelen birkaç sene sonra ölen diğer oğlu için de aynı sözcüklerle feryat etmişti. Ya da Barçuk Cengiz'e tabi olduğunda ticari hayatında önemli değişiklikler yaşayan bir Uygur tüccar, öteden beri pazarlık yaparken hangi cümleleri kuruyorduysa bu olaydan sonra da muhtemelen yine aynı cümlelerle pazarlık etmeye devam etmişti⁶. Kısmen tarihî metinlerle daha çok ise günlük hayatta yapacağımız basit gözlemlerle farkına varabileceğimiz bu durum bize şunu gösterir: Dildeki yüzyıllara yayılan değişimlerle kıyaslandığında bireylerin dilleri (bazı olası istisnâ durumlar hâricinde) oldukça durağandır ve dilsel değişimler ancak kuşaklar boyu süren kısmî değişimlerle gerçekleşir. Çünkü her konuşur, dil edinim sürecinde, kendi dilini diğer konuşurları referans alarak yeni baştan inşa eder (Fischer, 2003, s. 4). Bu durumu şu şekilde şematize edebiliriz (Fischer, 2003, s. 4):

⁵ Timur tarafından Altın Orda Hanı Toktamış'a karşı yapılan seferin nişanesi olan Karsakpay Yazıtının ve Fatih Sultan Mehmed'in Doğu seferinde yazdırdığı yarlığın Uygur yazısıyla yazılma nedeni, bu yazının saygınlığıyla alakalı olmalıdır. Karsakpay Yazıtı için; bk. (Sertkaya, 2007, s. 31-40). Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı için; bk. (Arat, 1939, s. 286-322).

⁶ Burada vermiş olduğumuz iki örnek, Saussure'ün Latince ve Fransızca arasındaki ilişkiye dair verdiği örneğin Uygurcaya uyarlanmış halidir. Saussure şöyle demektedir: “Her birey ertesi gün bir önceki gün kullandığı dili kullanır, şimdiye kadar da hep böyle olmuştur. Dolayısıyla Latin dilinin öldüğü gün diye ilan edebileceğimiz, Fransız dilinin doğum günü diye kayda geçirebileceğimiz bir gün hiçbir zaman olmamıştır. Fransızların bir önceki gün Latince iyi geceler deyip ertesi gün Fransızca günaydın diyerek uyandıkları olmamıştır hiç.” (2021, s. 154).

Şekil 1.1. Dil edinim süreci

Burada **A Grameri**, A kişinin konuştuğu dilin grameridir. **A Edimi**⁷ ise bu dilbilgisine dayanan edimdir ve A kişisinden dili edinen B kişisi, kendi dilinin gramerini **A Gramerini** değil **A Edimini** referans alarak inşa eder. Bu durumda; **A Grameri** ve **B Grameri** arasındaki ilişki doğrudan bir ilişki değil dolaylı bir ilişkidir. **B Gramerini** inşa eden **A Grameri** değil de yalnızca onun edimi olduğu için ve edim pek çok nedenden ötürü **A Gramerinden** farklılıklar arz edebileceği için **B Grameri**, **A Gramerinden** kısmen farklılaşır. Bu değişim sürecini bir ölçüde canlılığın evrimine benzetebiliriz. Değişiklikler zamanla ikili kullanımların görülmesine neden olur ve bir noktada artık değişim dile tam anlamıyla yerleşir. Bu tam anlamıyla yerleşme dönemini tespit etmek, özellikle tarihî diller için, oldukça güçtür. Çünkü tarihî dilleri inceleyebileceğimiz tek kaynak olan tarihî metinler, yine biyolojinin diliyle konuşacak olursak fosiller, süreci kesintisiz izlemeye imkân verecek ölçüde mevcut değildir ve günümüze, yalnızca dilin farklı dönemlerinden küçük kesitler sunarlar.

Bu açıdan bir dili tarihî dönemlere ayırma işi, aslında yalnızca *dilsel fosiller* olan tarihî metinleri kendi arasında kronolojik bakımdan kümelere ayırma işlemidir. Bu doğrultuda bir dili tarihî dönemlere ayırırken benimsenen yol, genellikle dili; *eski*, *orta* ve *yeni* olmak üzere üç döneme ayırarak incelemektir. Bu dönemlendirme, diller tarihî süreçte kaçınılmaz olarak değişimlere uğradığı için bir ölçüde dilsel değişimleri de yansıtır; fakat dönemlendirmede aslolan kronolojidir.

Türkçenin yazılı tarihi, yukarıda ifade ettiğimiz usule uygun olarak *Eski Türkçe*, *Orta Türkçe* ve *Yeni Türkçe* olmak üzere üç tarihî dönemde incelenmektedir. Bununla birlikte Türk dili, yazılı tarihinin başlangıcından itibaren oldukça geniş bir coğrafyaya yayıldığı ve tarihî süreç içerisinde farklı lehçeler yazı dili olarak kullanıldığı için bu lehçeler, söz konusu üç tarihî dönemin alt kollarını oluşturur. Bu durumda, Türkçenin tarihî dönemlerini şu şekilde sınıflandırabiliriz (Tekin ve Ölmez, 2003):

1. Eski Türkçe

a. Köktürkçe

⁷ Evrensel Dilbilgisi yaklaşımında gücül olan dil yetisi *edinç*; bu yetinin gerçekleşmiş şekli olan dilsel ifadeler ise *edim* olarak adlandırılır (bk. Uzun, 2000, s. 4-5).

b. Eski Uygurca

c. Karahanlıca

2. Orta Türkçe

a. Harezmi Türkçesi

b. Eski Anadolu Türkçesi

c. Kıpçakça

d. Çağatayca

3. Yeni Türkçe (*Çağdaş Türk dilleri ve onların yakın tarihli ataları*)

Söz konusu üç ana tarihî dönemin her birinin hangi yüzyılda başlayıp hangi yüzyılda bittiği hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Fakat günümüzde en yaygın görüş; Eski Türkçenin 6. yüzyıldan 13. yüzyıla, Orta Türkçenin 13. yüzyıldan 16. yüzyıla ve Yeni Türkçenin de 16. yüzyıldan günümüze kadar olan süreci kapsadığı yönündedir (Johanson, 2022, s. 83; Ölmez, 2003). Fakat bu durumda bazı lehçeler, ait oldukları tarihî dönemin kronolojik sınırlarına uymamaktadırlar. Örneğin Çağatayca, bu tabloda Orta Türkçenin bir yazı dilidir; fakat Çağatay edebiyatının bazı ürünleri, 16. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerdir. Benzer şekilde Eski Uygurca, Eski Türkçe devrinin bir parçasıdır; fakat Uygur edebiyatının günümüze ulaşmış metinlerinin çok büyük bir bölümü 13. yüzyıldan sonra telif edilmiş metinlerdir. Bu durumda söz konusu lehçelerin kronolojik tasnifi bir sorun teşkil etmektedir ve bu sorun, çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır (bk. Tamir, 2022; Başkaya, 2025).

Bize göre hem 13. yüzyıldan sonra Uygur dilinde görülmeye başlanan kısmi değişimler (bunlar aşağıda verilecektir) hem de Eski Türkçe ile Orta Türkçe arasındaki sınırın 13. yüzyıl olarak belirleniyor oluşu, tarihî Uygurca'yı iki ayrı dönemde ele almayı gerekli kılmaktadır. Buna göre 13. yüzyıldan önceye ait Uygur metinleri, Eski Türkçenin bir parçasıdır ve dolayısıyla bu dönemin dili, *Eski Uygurca* olarak adlandırılmaya devam edilebilir. Ancak 13. yüzyıldan sonraya ait metinler, dilsel özellikleri bakımından farklılaşma sürecine girmiş durumdadır ve kronolojik olarak da Orta Türkçe devrinin bir parçasıdır. Bu bakımdan bu döneme ait metinlerin dili, Orta Türkçenin başlangıç dönemine tekabül etmesi nedeniyle, *Erken Orta Uygurca* olarak adlandırılabilir. Nitekim çalışmamızda 13-14. yüzyıl Uygurcası için bu adlandırma benimsenmiştir.

Dönemin dilinin *Eski Uygurca*dan farklılık arz eden yönleri şunlardır:

Ünlü Türemesi: Dillerde, en az çaba yasası gereği, sözcüklerin telaffuzunu kolaylaştırmak amacıyla ses türemeleri (*epenthesis*) görülebilmektedir. Bu fenomen, türeyen ses bir ünlü (*vowel*) olduğunda ünlü türemesi (*anaptyksis*), bir ünsüz (*consonant*) olduğunda ise ünsüz türemesi (*excrescence*) olarak adlandırılır. Türk dillerinde ünlü türemesi, genellikle başka dillerden alınan sözcüklerin dile uyarlanması sırasında ortaya çıkar. Örneğin, Skt. *abhiprāya*

“anlam, mana” sözcüğü, Toharcaya *abhiprāy* olarak geçmiş ve oradan da Uygurcaya geçerken *abipiray* (AbhidStockholm, 37V5/37) biçimini almıştır (Wilkens, 2021, s. 2a). Bununla birlikte, ünlü türemesi Türkçe kökenli sözcüklerde de gözlemlenebilir. Türkçe kökenli sözcüklerdeki ünlü türemesi, kimi zaman lehçe farklılıklarına işaret ederken kimi zaman da dilin tarihsel süreçte geçirdiği bir değişimden kaynaklanmaktadır.

Muhtemel bir lehçe farklılığından kaynaklanan ünlü türemelerine, Eski Türkçe dönemine ait bazı metinlerde rastlanmaktadır. Örneğin Taryat yazıtında bir dizi sözcükte ünlü türemesine tesadüf edilir: *b(i)ligä* (Tar. K 6, 6) ~ *bilgä*; *(i)ligärü* (Tar.B 5) ~ *ilgärü* (Tekin, 2016, s. 64). Ancak söz konusu örnekler sistematik değildir. Ünlü türemesi, Eski Türkçe devrinde belirli metinlere ve belirli sözcüklere özgüdür.

Uygurcada ünlü türemesinin artzamanlı değişime işaret edecek biçimde sistematik bir hâl alması, XIV. yüzyılda gerçekleşmiştir. XIII. yüzyıl itibarıyla bazı Uygurca metinlerde; /l/, /ŋ/ ve bilhassa /r/ ünsüzünün komşuluğunda ünlü türemesi olduğu vakidir ve bunlar, söz konusu değişimin erken örnekleri olarak değerlendirilebilir (Ağca, 2021, s. 128-132). Örneğin BT II’de *utru* sözcüğü *uturu* (960) şeklinde görülür. Ancak benzer örnekler; XIII. yüzyılda değişimin başladığına işaret etmekle birlikte, yaygın değildir. XIV. yüzyılda ise bu ses hadisesi bir hayli yaygındır: *bışrun-* (ÖK, 19) < *bışrun-*; *amırak* (MonPost UIReg07, 13) < *amrak*; *büritig* (Kayacakra, 300) < *bürtüg*.

Yuvarlaklaşma: Türk dili, tarihî seyri boyunca düz ünlülerin çeşitli nedenlerle yuvarlaklaşma eğiliminde olduğu bir dildir (Ağca, 2014, s. 246). Bu bağlamda yuvarlaklaşma, Eski Türkçe devrinden itibaren Türk dilinde görülen bir hadisedir. Eski Türkçe devrine ait metinlerde bir dizi sözcüğün düz ünlüsü, dudak ünsüzlerinin veya yuvarlak ünlülerin tesiriyle yuvarlaklaşmıştır. Örneğin *tapunugmalar* (M II, 6) < *tapıngmalar*; *köpük* (IrkB XX) < *köpik*. Fakat bu tür örnekler, Eski Türkçe devrinde yaygın değildir ve en azından bir kısmının ağız sızması olması mümkündür.

Dudak ünsüzlerinin tesiriyle gerçekleşen yuvarlaklaşmaların yaygınlık kazanması, Karahanlı Türkçesinden itibaren kendisini göstermektedir. Harezmi Türkçesinde bu eğilim devam etmiş ve dudak ünsüzleri nedeniyle gerçekleşen yuvarlaklaşma, bu yazı dili için karakteristik bir özellik hâline gelmiştir (Savran, 2018, s. 93). Türkistan’ın batı bölgelerinde yaşanan bu dilsel değişim, doğu bölgelerinde; yani Uygur sahasında da benzer bir seyir takip eder. Eski Uygurca için sınırlı sayıda örnekte gözlemlenen yuvarlaklaşma, 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde bir hayli yaygındır (Ağca, 2021, s. 133-134): *körküt-* (ÖK, 36) < *körkit-*; *bulut* (BT VII A, 13) < *bulıt*. Öyle ki belirli örnekler, Harezmi-Kıpçak metinleri ile bu metinlerle çağdaş olan Uygur metinleri arasında paralellik gösterir: *kuru-* (Ernte I, 119) < *kurı-* = *kuru-* (Boeschoten, 2023, s. 265b); *üşü-* (Ernte I, 24) < *üşi-* = *üşü-* (Boeschoten, 2023, s. 382a).

Dudak Uyum: Erken Orta Uygurcada vasita eki *+(I)n* ve ettirgenlik eki *-(I)t-* dudak uyumunu bozmaktadır (bk. Ağca, 2021, s. 182-197).

Eski Türkçenin yaygın vasıta eki $+(X)n$ ekidir. Bu ek; ünlüyle biten bir sözcüğe geldiğinde $+n$, ünsüzle biten bir sözcüğe geldiğinde ise $+(X)n$ biçimindedir. Ünsüzle biten sözcüklerde ekin ünlüsü, sözcüğün ünlü dizgesine göre farklılaşmaktadır. Örneğin, *arıg+ın* sözcüğünde ekin ünlüsü; sözcüğün ünlüsü düz olduğu için düz, *öd+ün* sözcüğünde ise sözcüğün ünlüsü yuvarlak olduğu için yuvarlaktır (Gabain, 1988, s. 64). Bu uyum Erken Orta Uygurcada bozulmuş ve ek, sözcüğün ünlü dizgesi ne şekilde olursa olsun $+In$ biçimini almıştır (Ağca, 2021, s. 182): *köñül+ın* (BahşıÖgdisi, 18); *kurug+ın* (KTUN, 285).

Benzer şekilde $-(I)t-$ ettirgenlik ekinin ünlüsü de bu dönemde dudak uyumunu bozmaktadır. Ekin ünlüsü, Eski Türkçenin erken dönemlerinde dudak uyumuna uygunluk gösterir: *tök-üt-*, *yüz-üt-* (Tekin, 2016, s. 92). Fakat 10-11. yüzyıldan itibaren bu uyum bozulmaya başlamış ve ekin her zaman düz ünlülü olduğu örnekler görülmüştür (Ağca, 2021, s. 195): *ör-it-* (MaitrHami 4, 4a/12); *uk-it-* (MaitrHami 10, 1a/10). Erken Orta Uygurcada bu değişimin tamamlandığını ve ekin ünlüsünün her zaman dar ünlü olduğunu söyleyebiliriz: *uk-it-* (AbhidStockholm, 25R31).

/d/>/y/ değişimi: XIII. yüzyılda yazılmış metinlerin büyük bir bölümünde, özellikle dinî metinlerde, söz içi /d/ sesinde herhangi bir değişiklik gözlemlenmemektedir (Ağca, 2021, s. 385). Buna karşın sivil belgelerde, söz içi /d/ sesinin /y/ sesine evrildiği örnekler mevcuttur: *kaygu* < *kadgu*; *äyğü* < *ädgü* (Clark, 1975, s. 122). Ancak bu değişim, XIII. yüzyılda tam anlamıyla gerçekleşmemiştir ve bazı sözcüklerde ikili kullanımlar görülmektedir. XIV. yüzyılda ise sivil metinlerin dışında da bu değişim gözlemlenir (ETŞ 11, 12) ve bilhassa sivil metinlerde söz içi /d/ sesleri, büyük oranda /y/ sesine evrilmiştir.

Değişimin, sivil metinler hâriç tutulursa, 14. yüzyılda dahi tam olarak yerleşmediği söylenebilir. Nitekim yalnızca Erken Orta Uygurcada değil; Harezmi Türkçesinde de bu hususta ikili kullanımlara rastlanmaktadır: *kadgu* ~ *kaygu* (Boeschoten, 2023, s. 232a). Dolayısıyla Orta Türkçenin belirgin bir özelliği olan /d/>/y/ değişiminin XIII-XIV. yüzyıllarda hem Harezmi hem de Uygur Türkçesinde henüz başlangıç aşamasında olduğu görülmektedir.

Söz içi /g/ ünsüzünün düşmesi: Birden çok heceli sözcüklerdeki söz içi /g/ ünsüzü, Erken Orta Uygurca devrinden itibaren kademeli bir şekilde düşme eğilimine girmiştir. Bu ünsüz XIII. yüzyıla ait eserlerde genel olarak korunmaktadır. Ancak sınırlı sayıda örnekte düştüğü görülür: *karakçı* (BlockFalt, 150) < *kargakçı*; *yirmi* (TT VIII L, 1) < *yegirmi*. Sivil belgelerde ise bu durum çok daha yaygındır. XIV. yüzyılda ise /g/ ünsüzünün düşmesi daha da yaygınlaşmıştır: *kerek* (TT VII, 28) < *kergek*; *kulak* (TT VII, 34) < *kulgak*.

Metatez (Göçüşme): Metatez, fonolojik bağlamda ve yaygın bilinen şekliyle⁸, bir sözcükte yer alan fonemlerin veya hecelerin birbirleriyle yer değiştirmelerini ifade eder. Örneğin, *bidon*

⁸ Metatez, genellikle fonolojik bağlamda ve sözcük sınırları dâhilinde ele alınan bir ses olayıdır. Buna karşın pek çok farklı metatez türü bulunmaktadır. Biz, konumuzla doğrudan ilişkili olmadığı için bu hususta detaylı bir açıklamaya

sözcüğünün Anadolu'da belirli ağızlarda *yaprak* sözcüğünün *yarpak* biçiminde telaffuz edilmesi metateze örnektir (Köktekin, 2007, s. 7). Bu yolla oluşan yeni biçim, dilin belirli bir diyalektinde sözcüğün aslı biçimi hâline gelebilir veya tarihî süreçte metatez sonucu oluşan yeni biçim dilde kabul görebilir.

Metatezin neden gerçekleştiği üzerine yapılmış bazı çalışmalar mevcuttur (bk. Çağırın, 1999; Yıldırım, 1999; İpek, 2009; Kök, 2016). Ancak tüm bu çalışmaların ulaştığı nihai sonuç, bu ses hadisesinin belirli bir kuralı takip etmediğidir (Ersöz, 2018, s. 2192).

Türk dilinde metateze dair ilk örnekler, Eski Türkçe devrinden itibaren görülmektedir: *balbar* (Tuva III, 3) < **barbal* < **barmal* < *Mo. barimal* "heykel"; *arkış äldäm* (Tuva I, 4) < **alkış ärdäm* (Tekin, 2016, s. 76). Ancak Uygurcanın erken ve klasik dönem eserlerinde metatez örneği yaygın değildir (Ağca, 2021, s. 155-156). Metatezin yaygın bir dilsel fenomen hâline gelişi, ilkin belirli sözcüklerde olmak kaydıyla, Eski Uygurcanın son dönemlerinde gerçekleşmiştir. XI. yüzyıldan itibaren *ärdäm*, *ortu* gibi belirli sözcüklerin metatezli biçimlerine bazen rastlanmaktadır (Ağca, 2021, s. 163-164). XIII. yüzyıldan sonra ise metateze uğramış sözcüklerde gözle görülür bir artış mevcuttur ve metinlerde metatezli sözcükler, eskiye nazaran bir hayli yaygındır: *eñrek* (BT VII A, 320) < *erñek*; *tıñrak* (TT VII, 32) < *tırñak*; *yogrut* (Ernte II, 40) < *yogurt*.

Yükleme hâl ekinin durumu: XIII. yüzyıldan itibaren yalın isimlere eklenen +(X)g ekinin yanı sıra, daha önce yalnızca zamirlerle kullanılan +nI yükleme hâl eki de yalın isimlerin ardından kullanılmaya başlanmıştır (Ağca, 2021, s. 386). Bu dönemde her iki ekin de oldukça yaygın olduğu görülmektedir (Ağca, 2021, s. 386). Ancak bazı metinlerde (AratUygYazı I-II, BT VII E, Heilk. II-1, TT VII 25, UigBrief C, AntiPol) yalnızca +nI ekinin kullanıldığı göze çarpmaktadır (Ağca, 2021, s. 398).

İyelik ekine sahip isimlere eklenen yükleme hâl ekinin biçiminde de farklılıklar mevcuttur. Uygurcanın erken dönemlerinde bu ek, şahıs ayrımı gözetmeksizin +(X)n biçimindedir. IX-X. yüzyıllardan itibaren ise bu yapı değişime uğramıştır. Bu değişiklikte birlikte, 1. ve 2. çoğul şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki olarak +nI ekinin; tekil şahıslarda ise +(X)n ekinin kullanılmaya devam ettiği görülmektedir (Ağca, 2021, s. 387). XIII. yüzyıldan sonra +(X)n ekinin kullanımına kısmen rastlanmakla birlikte, +nI ekinin tüm şahıs çekimlerinde yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ağca, 2021, s. 387).

Şart kipi: Şart kipinin XIII. yüzyıl metinlerinde, önceki dönemlerde olduğu gibi ağırlıklı olarak -sAr biçiminde kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, -sA biçimine sahip birkaç örnek de tespit edilmiştir (Ağca, 2021, s. 390). XIV. yüzyıla gelindiğinde ise bazı metinlerde bu kip tamamen -sA biçimini almıştır (Ağca, 2021, s. 401).

girişmedik fakat metatez olayının farklı boyutlarıyla kapsamlı bir değerlendirmesi için şu çalışmaya bakılabilir: Ersöz, 2018.

Söz Varlığı: XIV. yüzyıldan önceye ait metinlerin aksine, bu yüzyıldan sonraki Uygurca metinlerde; Moğolca, Farsça ve Tibetçeden alınmış sözcüklerin yer aldığı gözlemlenmektedir. Hem Starostin hem de Doerfer, Türkçede XIV. yüzyıldan önce Moğolca kökenli alıntılarının bulunmadığını ifade etmişlerdir (Ayazlı, 2019, s. 633; Doerfer, 1993, s. 189-190). Bu döneme ait metinlerdeki bazı Tibetçe alıntılar ise, Tibet Budizm'i olarak da bilinen Tantrik Budizm'in etkisinden kaynaklanmaktadır (Ağca, 2014, s. 13).

Gereklilik çekimi: XIV. yüzyıldan önce *-gU ol* şeklinde görülen gereklilik çekimi, bu döneme ait bazı metinlerde birleşerek *-gUl* şeklini almıştır: *bolgul* (ÖK, 149) < *bolgu ol, birgül* (Heilk II-1) < *birgü ol* gibi.

1.2.1. Döneme ait metinler

Çalışmamızda; Moğol dönemine ait olduğu kesin olarak bilinen metinlerin büyük bir bölümü, dönemin dil özelliklerini tespit etmek amacıyla kullanılmıştır. Dönemin dilini çok yönlü bir biçimde inceleyebilmek adına kullanılan metinlerin tür bakımından çeşitlilik göstermesine dikkat edilmiştir. Kullandığımız metinleri, içerikleri bakımından aşağıda yer aldığı şekilde sınıflandırabiliriz.

1.2.1.1. Budist Metinler

Tarihi Uygurcadan günümüze ulaşan metinlerin büyük bir bölümünü dini eserler oluşturmaktadır. Ancak Uygur toplumunda hâkim olan dini inanış, tarih boyunca birkaç kez değişmiştir ve buna bağlı olarak da metinlerin içerikleri, yüzyıllara göre farklılaşmaktadır. Örneğin Uygur edebiyatının erken dönemlerinden kalan dini metinlerin oldukça büyük bir bölümünü Maniheizm metinler oluşturmaktadır çünkü bu dönemde Uygur toplumunda, daha da önemlisi seçkinler arasında, yaygın olan dini inanış Maniheizm'dir. Ancak 10. yüzyılın sonlarından itibaren yönetici kesimin Maniheizm'den uzaklaştığı ve Budizm'e meylettiği görülür ki 11. yüzyıldan itibaren seçkinlerin sağladıkları maddi destek sayesinde pek çok Budist eser, Türkçeye çevrilmiştir (Elverskog, 2020, s. 24). Dolayısıyla 11. yüzyıl ve sonrasına ait Uygur metinlerinin büyük bir bölümünü Budist eserler oluşturmaktadır.

Uygur Budist literatürü, farklı çevrelerin etkisinde gelişmiştir ve dolayısıyla tek bir Budist ekole bağlı değildir. Fakat 13. yüzyıl sonrasında; Moğol yönetiminin de etkisiyle, Tibet Budizm'ine ait metinler Uygurcaya tercüme edilmiş ve Uygur dini edebiyatında Tibet Budizm'i, başat ekol konumuna erişmiştir.

Aşağıda Moğol devrinden kalma Budist metinlerin yayımlandığı bir dizi inceleme listelenmiş olup çalışmamızda, dönemin dil özelliklerini tespit etmek amacıyla bu eserlerden faydalanılmıştır.

AbhiKeng: 4. yüzyılda Vasubandhu tarafından yazılan Abhidharmakośa-śāstra adlı metnin Uygurca çevirisine ait bir parçadır. Metin, *pothi* biçiminde düzenlenmiştir.

AbhidStockholm: Bu metin, Vasubandhu tarafından yazılan *Abhidharmakośabhāṣya* adlı eserin Uygurca tercümesidir. Tercüme, Xuán Zàng tarafından yapılan Çince tercüme esas alınarak yapılmıştır (Shōgaito, 2014, s. 7). Metnin yazması, Stockholm'deki Etnografya Müzesinde muhafaza edilmektedir.

AgFrag I: *Theravāda* ekolünde *Mahāyāna* ekolündeki sutraların benzeri olan metinlere *Agama* adı verilmektedir. Bu makalede Uygurca yazılmış bazı Agama metinlerinden parçalar yayımlanmıştır.

AgFrag II: AgFrag I ile benzer nitelikte olan bu makalede, Uygurca Agama metinlerinin yayımı yapılmıştır.

BT VIII: Berliner Turfan-Texte serisinin 8. cildi olan bu eserde, Tantrik Budizme ait iki ayrı metin neşredilmiştir.

UVDS: *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra* adlı bu eser, *Uṣṇīṣa Vijayā* adlı Bodisattva'ya adanmış bir *dharani* metnidir. Metnin Uygurca tam adı *alku ayıǵ yavız yollarıǵ artokrak uz arıtdaçı darnı'*dir (İsi, 2019, s. 23).

BahşıÖgdisi: Yaygın olarak Tibet Budizm'i olarak bilinen Tantrik Budizm'e ait bu metin, öğrencinin üstadına olan saygı ve övgüsünü ifade ettiği bir içeriğe sahiptir.

AbhidRus: Makale, Rusya'da muhafaza edilmekte olan Uygurca Abhidharmāvatāra-śāstra metnini konu edinmektedir.

Kayacakra: Metin, "Kāyacakra Sādhana" adlı tantrik bir ritüeli ele almaktadır. Kāyacakra, hem insan bedenindeki belirli bir fizyolojik alanı hem de maṇḍaladaki en dıştaki daireyi ifade eder. Metin, Budist tantrik gelenekteki Cakraśamvara adlı bir tanrıya odaklanmakta ve Cakraśamvara-maṇḍala uygulamasını açıklamaktadır (Dere, 2024, s. 18).

AvaSad: Bu tezde incelenen metin, Avalokiteśvara'ya dayanan ve çeşitli meditatif yöntemlerle bu bodisatvayı zihinde canlandırmayı amaç edinen bir ritüel metnidir (Doğan, 2022, s. 6-7).

ÖK: Bu tezde incelenen metin, British Library'deki Stein koleksiyonunda muhafaza edilen Or. 8212 (109) arşiv numaralı bir mecmua içerisinde yer alan Tibet Ölüler Kitabının Uygurca tercümesidir. Eser, ölüm ve yeniden doğum döngüsünü anlatmaktadır.

BT I (B): Berliner turfan-Texte serisinin ilk yayını olan bu eserde yer alan B metni, Moğol devrine ait bir metin olması hasebiyle çalışmamızın korpusunda yer almaktadır.

KTUN: Çalışmada yayımı yapılan metin, British Library'deki Stein koleksiyonunda muhafaza edilen Or. 8212 (108) arşiv numaralı bir mecmua içerisinde yer alan ve ismi yazmada 心 [köñül] *tözin ukıttaçı nom* olarak geçen metindir. Eserin telif bir eser mi yoksa bir çeviri mi olduğu kesin olarak bilinmemektedir (Uçar, 2018, s. 245).

1.2.1.2. Mağara Duvar Yazıları

Uygur metinlerinin büyük bir bölümü dinî eserler olmakla birlikte, Uygurlardan kalma yazılı materyaller bunlarla sınırlı değildir. Uygurlardan günümüze çok çeşitli niteliklere sahip metinler kalmıştır ki bunlardan bir kısmı, Kansu ve Turfan bölgelerinde yer alan mağara yerleşimlerinin duvarlarına yazılmış grafiti mahiyetindeki yazılardır. Bu yazılar genellikle mağarada inzivaya çekilen Budist keşişler ya da bu mağaraları ziyaret eden Budist hacılar tarafından yazılmış kısa yazılardır. Bu yazılar, dinî metinlerden farklı olarak günlük dilin özelliklerini oldukça iyi yansıtmaktadır ve bu nedenle incelememizde bu kısa yazılardan olabildiğince istifade edilmeye çalışılmıştır. İncelememizde kullandığımız mağara yazılarının yayımlandığı çalışmalar şunlardır:

Tuyuq26 I: Bu makalede, Tuyuk (~Toyok) bölgesinde yer alan 26 numaralı mağaranın B odasındaki duvar yazıları yayımlanmıştır. Bu yazılar; bölgeyi ziyaret etmiş kişilerin, konakladıkları odanın duvarlarına hatıra mahiyetinde yazdıkları yazılardır.

Tuyuq26 II: Bu makalede, tıpkı Tuyuq26 I makalesinde olduğu gibi Tuyuk (~Toyok) bölgesinde yer alan 26 numaralı mağaranın duvarlarında yer alan yazılar yayımlanmıştır.

SyroTurcica2: Günümüzde Çin'in İç Moğolistan eyaleti sınırları içinde kalan Fengzhou kentinde bulunan Beyaz Pagodanın içinde, Süryanî ve Uygur alfabeleriyle yazılmış bir dizi Uygurca duvar yazısı bulunmaktadır. Bunlar, bölgeyi ziyaret eden Nesturî Hristiyanlar tarafından yazılmıştır. Bilindiği üzere Fengzhou kenti, 13-14. yüzyıllarda büyük bir bölümü Hristiyan olan Öngütlerin hakimiyet merkezlerindendi (Borbone, 2008, s. 492) ve bu bakımdan bir Budist Pagodasını ziyaret eden Hristiyanlar tarafından yazılmış yazıların varlığı, yalnız dil tarihi açısından değil kültür tarihi açısından da eşsiz bir hazine niteliğindedirler.

Yulin: Yulin bölgesindeki mağara duvarlarına bölgeyi ziyaret eden Budist hacılar tarafından yazılan yazılar bu çalışmada yayımlanmıştır.

Hohhot: Günümüz İç Moğolistan'ındaki Hohhot şehri çevresinde bulunan Beyaz Pagoda'da yer alan duvar yazılarını içerir.

Matsui22: Makale, Berlin Asya Sanatı Müzesi'nde "III 379" envanter numarası ile saklanan metni incelemektedir (Matsui, 2022, s. 336). Bir hayli ilginç bir içeriğe sahip olan bu duvar yazısında Budist rahipler, arzu ettikleri arazi kendilerine tahsis edilmediği için üzüntülerini dile getirmişlerdir. Bu bakımdan metin, Rahiplerin günlük yaşamlarından ufak bir kesit sunmakta ve bu yönüyle kültür tarihi açısından da önem arz etmektedir.

1.2.1.3. Hristiyan Metinleri

Orta çağ Türkistan'ında, Türklerin bir bölümünün Nesturî Hristiyanlığa mensup olduğu bilinmektedir. Bu sayede Uygur devrinden kalma az sayıda Hristiyanlığa ait metin mevcuttur ve bu metinlerin bir kısmı 13. Yüzyıldan sonraya aittir.

ZiemeKirche: Gorgias Eastern Christian Studies serisinin 41. kitabı olan bu çalışma, Turfan çevresindeki çeşitli yerlerde bulunan Hristiyanlığa ait metin parçalarını incelemektedir. Bunların çoğu, 13. yüzyıl öncesine ait olup ancak bir kısmı Moğol devrine aittir.

1.2.1.4. Hukuki, Resmî ya da Sosyal Yaşama İlişkin Metinler

IstDoc: Bilindiği üzere Uygur metinleri, farklı ülkelerde yer alan arşivlere dağılmış vaziyettedir. Metinlerin büyük bir kısmı; Almanya, Fransa, Rusya, İngiltere gibi ülkelerin arşivlerinde muhafaza edilmektedir. Çok az sayıda metin ise Türkiye'de bulunmaktadır ki bu metinlerden biri, Dai Matsui tarafından yayımlanmıştır. Metnin içeriğinden, bunun arazi mülkiyeti ile ilgili bir mektup olduğu anlaşılmaktadır.

Zieme95: Bu çalışmada, Tuyuk (~Toyok) bölgesinde keşfedilmiş bir mektup yayımlanmıştır. Mektup, farklı isimlerle adlandırılan (*körk, so*) bir dizi dinî objenin gönderimi ile ilgilidir. Metin günümüzde Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften'da, T II T 1353 (Ch/U 7426) arşiv numarası ile muhafaza edilmektedir (Zieme, 1995, s. 1).

MonPost: Bu tezde, Moğol devrinde Uygurca olarak yazılmış bir dizi resmî belge yayımlanmıştır.

1.2.1.5. Şiirler

ETŞ 8 ve 11: Reşit Rahmeti Arat'ın *Eski Türk Şiiri* adlı eserinde, Uygurlardan kalma pek çok şiir metni yer almaktadır. Bu şiirlerden 8 ve 11 numaralı olan 13. yüzyıldan sonraya ait olması hasebiyle çalışmamızın korpusuna dahil edilmiştir.

AnTsang: Bu tezde yayımlanan şiir metni, Budist bir metin olan Buddhāvataṃsaka Sūtra'nın Antsang tarafından yapılmış manzum bir çevirisidir (Kılıç, 2012, s. viii).

Gang (Verso): Makaleye konu olan metin, birkaç aliterasyonlu dizenin yer aldığı bir şiir metnidir.

BuddhStab: Budist içerikli şiirlerin bir kısmı bu çalışmada yayımlanmıştır.

Hazai: Makalede ele alınan metin, Berlin'deki Alman Bilimler Akademisinin Turfan koleksiyonunda muhafaza edilen T III M 187 arşiv numaralı fragmanda yer alan bir Budist şiirdir (Hazai, 1970, s. 1).

1.2.1.6. Diğer Metinler

UigAlmanac: Princeton Üniversitesi Doğu Asya Kütüphanesi'nde muhafaza edilen bir dizi Uygurca kehanet içerikli metin parçası, bu çalışmada incelenmiştir. Bu metin parçaları, Çin'in Kansu bölgesindeki Dunhuang Mogao mağaralarından getirilmiştir. Bu metinler, Çince bir kehanet metni olan Yu-xia-ji (Ch. 玉匣記 "Tü. Yeşim kutudaki kitap") ile büyük benzerlik göstermektedir ve bir ihtimal bu eserin elimizde olmayan bir nüshasından Uygurcaya çevrilmiştir (Matsui, 2012, s. 154).

Nakamura2006: Budist bir metnin kolofon bölümü olan U 4688 [T II S 63] ve U 9192 [T III M 182] arşiv numaralı iki fragman, Chenzong Temür Han'ın (Olcaytu) tahta çıkışını konu edinmektedir. Bu fragmanlar, Sängim harabelerinde bulunmuş olup günümüzde Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften'da muhafaza edilmektedir.

Nakamura2009: Nakamura2006 ile benzer nitelikte olan bu çalışma, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften'da muhafaza edilen beş fragmana odaklanmaktadır. Bu fragmanlar, Budist metinlerin kolofon bölümleridir ve *ıdok-kut* olarak anılan *Könçög* isimli bir kişi ve ailesi ile ilgilidirler.

Ernte I: Bu makale, çiftçilik süreçleri ve hasat kutlamasını konu alan bir metni içermektedir.

Ernte II: Makaleye konu olan metin, Ötani keşif seferinde bulunmuş olup günümüzde Kyoto'daki Ryūkoku Kütüphanesinin Turfan koleksiyonunda muhafaza edilmektedir (Zieme ve Molnár, 1989, s. 140). Hasat kutlamasını konu edinen metin, bir tahılın yetiştirme aşamalarından hasat edilip işlenmesine kadar olan süreci detaylı bir şekilde anlatmaktadır.

UigBrief (C): Bu makalede bir dizi Uygurca mektup incelenmiş olup incelenen bu mektuplardan C metni, Erken Orta Uygurca dönemine aittir.

TT VII: Türkische Turfan-Texte serisinin VII. cildi olan bu çalışmada gök bilimine dair yazılmış olan 42 fragman yayımlanmıştır. Bu fragmanlardan Moğol devrine ait olanlar şunlardır: 1,5,6,7,12,17,18,22,24,25,26,28,31,32,34,38,40.

TT VIII (A, I): Türkische Turfan-Texte serisinin VIII. cildi olan bu çalışmada, Berlin Akademisinde muhafaza edilen Brahmi harfleriyle yazılmış 15 metin yayımlanmıştır (Mansuroğlu, 1965, s. 184) olup bu metinlerde A ve I metni Moğol devrinde yazılmış metinler olmaları nedeniyle çalışmamızın korpusuna dahil edilmiştir.

2. BÖLÜM

SÖZCÜK VE SÖZCÜK ÖBEKLENMELERİ

Dilin gerçekleşmesi⁹, farklı niteliklere sahip bir dizi işlemin *dil sistemi* tarafından yürütülmesi ile mümkün olmaktadır. Bu işlemler, dilin farklı düzlemlerinde gerçekleşir ve bunlar, dilbiliminin ilgili düzleme odaklanan branşları tarafından incelenir. Bir dilsel ifadenin üretim süreci, genellikle şu şekilde ilerlemektedir: Temel sesler olan fonemler birleşerek biçimbirimleri, biçimbirimler birleşerek sözcükleri ve bunlar da belirli dizilim ilişkileri içerisinde bir araya gelerek cümleleri oluşturur. Dolayısıyla bir cümlenin temel yapı taşı sözcüklerdir, fakat sözcük kavramı; dil sistemi içerisindeki merkezî konumuna rağmen *tanımlanmaya direnç gösteren* (Krámský, 1969, s. 8) dilbilimi terimlerinden biridir. Dilbilimi tarihinde “sözcük” terimini tanımlamaya yönelik sayısız girişimde bulunulmuştur¹⁰. Ancak şimdiye dek yapılmış tanımlar, yalnızca belirli diller için ya da dilbiliminin belirli bir dalı için anlamlı olabilmıştır ve mevcut tanımlar üzerinde herhangi bir uzlaşma söz konusu değildir.

Sözcüğün tanımlanmasına dair sorunun iki temel nedeni vardır: Birincisi, bir dil için sözcük kabul ettiğimiz birimler ile bir başka dilde sözcük olarak değerlendirilen birimler arasında bazı farklılıkların olabilmesidir. Örneğin Almancada *übersetzen* fiili, birleşik bir sözcüktür, fakat *Wir setzen morgen mit der Fähre über* cümlesinde olduğu gibi cümle içerisinde birbirine uzak konumlarda bulunan iki parçaya bölünebilmektedir. Bu durum; Türkçe bir sözcük için, bu sözcük birleşik bir sözcük olsa dahi, mümkün değildir. İkinci neden ise, herhangi bir dilde belirli bir açıdan sözcük kabul ettiğimiz birimlerin, başka açılardan farklı kategorilerde ele almamızı gerektirecek özellikler taşımalarıdır. Örneğin semantik açıdan Türkçede; *gözlükçü*, *su aygırı*, *başkâtip*, *kedi* gibi ifadelerin her biri birer sözcüktür. Çünkü konuşmanın doğal akışından bağımsız olarak belirli bir duyusal varlığa gönderimde bulunurlar, yani göstergesel bir niteliğe sahiptirler. Fakat sesletim açısından konuşma esnasında bir durak ile birbirinden ayrılan ifadeler sözcük olarak kabul edilir ki bu durumda semantik açıdan sözcük kabul edilebilecek ifadelerin bir kısmı (*su aygırı*, *başkâtip* gibi) sözcük değil söz öbeğidir. Dolayısıyla neyin bir sözcük olarak değerlendirileceği, ilgili dile ve meseleyi ele alırken baktığımız dil düzlemine göre farklılık gösterebilmektedir.

Yaygın kanaat, sözcüğün düzgün bir şekilde tanımlanamıyor olmasına karşın, doğal dil konuşurlarınca sezgisel olarak tespit edilebilir ve bilinebilir olduğu yönündedir. Bu nedenle sözcüğün tanımlanmasına dair mesele, genellikle tali bir mesele olarak görülmüş ve onun ne

⁹ Dil, gerçekleşmeden (*realizasyondan*) bağımsız olandır, gerçekleşmesi zorunlu olmayandır, yani gücüdür (*virtüeldir*) (Deniz Yılmaz, 2018, s. 260). Dilin konuşma veya yazı ile üretimi, dil sisteminin kendisi değil bir çıktısıdır. Dolayısıyla çıktılar üzerine yapılacak her inceleme, aynı zamanda insan zihnine özgü bu sistemin çalışma şeklinin modellenip çözümlenmesi görevini üstlenir (Turan, 2018, s. 186).

¹⁰ Bazı önemli girişimler için bk. Krámský 1969, Dixon ve Aikhenvald 2003, Haspelmath 2017.

olduğunun zaten bilindiği varsayılmıştır. Fakat bu kanaati doğuran sezgilerimizin doğallığı ve ne ölçüde tutarlı olduğu sorgulanmaya açıktır. Sözcüğün ne olduğuna dair “sezgisel” bilgimiz, yalnızca aşına olduğumuz dillere ait sözcükler için geçerli gibi görünmektedir. Çünkü bilmediğimiz bir dile ait ifadeleri, şayet ifade; üreten tarafından birimleri tespit etmemiz için kasıtlı bir şekilde bölümlere ayrılmamışsa¹¹, bir bütün olarak algılarız ve onları daha küçük birimlere ayıramayız. Örneğin सुवर्णप्रभासोत्तमसूत्रेन्द्रराज “suvarṇaprabhāsa-sūtra” ifadesi, Sanskritçeye aşına olmayanlar için yekpare bir ifadedir ve bu kişilerin onu “sözcük” gibi daha küçük birimlere ayırması mümkün değildir. Ancak; aşına olduğumuz bir dile ait ifadeleri, daha küçük birimlere ayırabiliriz (Krámský, 1969, s. 7). Nitekim *buradayeralanifade*, birimleri ayırt etmeyi kolaylaştıran herhangi bir işaret (boşluk, noktalama işareti vb.) olmasa dahi Türkçe konuşurlarca rahatlıkla sözcük gibi daha küçük kurucu birimlerine ayrıştırılabilir. Muhtemelen pek çok Türkçe konuşur, bu ifadenin; *burada, yer, alan, ifade* olmak üzere dört sözcükten oluştuğunu rahatlıkla söyleyecektir. Ancak bu bölümlenmeyi yapabiliyor olmaları, konuşurların doğal bir yetiye sahip olduklarına işaret etmez. Sözcükleri ayırt ederken, aldıkları dil eğitiminin ve yazı dili kurallarının etkisindedirler (Haspelmath, 2017, s. 33). Mevcut bilgileri sayesinde ifadedeki tanıdık birimleri tespit edip onları diğerlerinden ayırırlar. Öyle ki yazı diliyle ilişkisi daha zayıf olanlar, hiç kuşkusuz *yer* ve *alan* “sözcüklerini” bir bütün olarak değerlendirecek ve ifadede dört değil üç “sözcük” olduğunu savunacaktır. Bloomfield’ın da ifade ettiği üzere; özellikle okur-yazar olmayan insanlar, dillerindeki sözcükleri birbirinden ayırmaları istendiğinde bunu yapmakta zorlanmaktadırlar (Bloomfield, 1933, s. 178). İfadenin yazımına ilişkin kafa karışıklığı da buradan ileri gelmektedir. Ayrı mı yoksa birleşik mi yazılacağı¹² konusunda tereddüte düşülen bu tür ifadelerin varlığı, yazı dilinin etkisinde şekillenen sezgilerimizin pek de güvenilir olmadığını gösterir.

Haddizatında konuşurların neyin bir sözcük olduğunu tespit etmek için müracaat ettikleri ilk merci de zaten sezgileri değil yazı dilidir. Yazı dilinde kendinden önce ve sonra boşluk bulunan tüm birimler sözcük olarak kabul edilir ve bu ortografik özellik, bir sözcüğü belirlemek için başvurulabilecek en pratik ölçüttür. Fakat yazı dilinin kurallarını kıstas tutmak bizleri çelişkili durumlara sürükleyebilir. Örneğin Türkçenin güncel yazım kurallarına göre bir bitki adı olan *karadut* bitişik, bir hayvan adı olan *su aygırı* ayrı yazılmalıdır. Dolayısıyla ortografik açıdan *karadut* birleşik bir sözcük, *su aygırı* ise iki sözcükten oluşan bir öbektir. Diğer yandan sözcüklerin boşluklarla birbirinden ayrılması, bütün yazı dilleri için geçerli bir norm değildir. Latin ve Grek harfleri temelinde oluşturulmuş yazı sistemlerini kullanan dillerde, şu anda geçerli norm büyük oranda budur ve diğer bazı yazı sistemlerini de bu hususta etkilemişlerdir. Ancak Çince ve Hintçe gibi dillerin geleneksel yazımında böylesi bir norm mevcut değildir.

¹¹ Bölümleme, farklı şekillerde olabilir. Eğer dilin bize iletiği kanal yazı ise bölümleme genellikle noktalama işaretleri ve boşluklar kullanılarak yapılır. Konuşma dilinde ise duraklamalar ve tonlamalar bölümleme için kullanılabilir.

¹² Bir ifadenin ayrı veya bitişik yazımı, salt ortografik bir mesele değildir. Çünkü sözcükler pek çok yazı dilinde önlerinde ve sonlarında boşluk olmasıyla ayırt edilir. Dolayısıyla ayrı yazılanlar, ayrı birer sözcüktür; birleşik yazılanlar ise tek bir sözcüktür.

Kaldı ki sözcükler arasına boşluk bırakarak yazma, Latin ve Grek temelli yazı dilleri için bile bir yeniliktir; *scriptio continua* (ardışık yazım) Avrupa dillerinde yaklaşık bin yıl kadar önce terk edilmiştir (Haspelmath, 2017, s. 36). Daha erken dönemlerde norm, bu yazı sistemleri için de sözcükler arasına boşluk bırakmamak şeklindeydi. Örnek olması adına Türklerin kullandığı bazı eski yazı sistemlerine de bakabiliriz. Burada da benzer bir tablo söz konusudur. Göktürk yazısı, her ne kadar belirli ifadeler arasına iki nokta (:) koymak suretiyle ifadeleri birbirinden ayırmış olsa da bu durum, bildiğimiz anlamda sözcükleri birbirinden ayırt etmek için kullanılan boşluklarla örtüşmez. Günümüzde ayrı sözcüklerden oluştuğunu kabul ettiğimiz ifadeler, birleşik yazılmıştır: 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰸𐰺 “t(a)bg(a)çil(i)ñä” (Tunyukuk I, B1), 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰸𐰺 “y(e)tiyüzboltı” (Tunyukuk I, B4). Bu durumu, *yer alan* ifadesini bitişik yazma yönündeki eğilimle özdeş görebiliriz. Muhtemelen bu ifadeler, o çağdaki Türkçe konuşurlarca yekpare bir ifade olarak algılanmaktaydı. Uygur yazısında ise “sözcükler”, günümüzdekine benzer şekilde boşluklarla birbirinden ayrılmıştır; fakat burada da bazı biçimbirimler, yazı sisteminin kendi doğasından bağımsız olarak¹³ ayrı yazılmaktadır: *pwrq'n l'r nynk* “burhan lar nıñ” (BahşıÖgdisi, 16). Dolayısıyla neyin tam olarak bağımsız bir birim ya da başka bir deyişle “sözcük” olarak değerlendirileceği, yazı sistemiyle paralel olarak yakın zamanlarda gelişmiş bir uzlaşımın sonucudur.

“Sözcük” karşılığı kullanılan terimlerin kökenleri de uzlaşımın yeniliğine işaret eder. Sözcük teriminin yaygın bir şekilde kullanımı, Türkçe için yeni bir hadisedir. Bu kavramı ifade etmek için tarihte yaygın olarak kullanılan terim *kelime*dir ve bu terim de aynı anlama gelen Arapça *كلمة* “kalima” sözcüğünün bir kopyasıdır. Bu sözcük, Arapçanın erken dönemlerinde “konuşmak, söz, tam bir anlamı olan ifade” gibi anlamlara gelmekteydi ve bildiğimiz anlamda bir dil birimini karşılması muhtemelen 8. yüzyıl dolaylarında gerçekleşti (bk. Doha Dictionary, 2024). Diğer diller için de benzer bir seyir söz konusudur. Avrupa dillerinde sözcük için kullanılan terimlerin (İng. *word*, Fr. *mot* gibi) başlangıçta “konuşmak, söz, cümle, ifade” gibi daha genel anlamlara sahip olduğu ve mevcut anlamını çok sonradan kazandığı görülmektedir (Haspelmath, 2017, s. 34). Okuryazarlığın yaygın olmadığı toplulukların dilinde, müstakil bir “sözcük” kavramının yer almadığını da ayrıca zikretmek gerekir (Dixon ve Aikhenvald 2003, s. 3). Özetle; dil araştırmacıları insanların hâlihazırda kullanmakta olduğu bir ifadeyi, anlamını daraltarak bir terime dönüştürmüşlerdir, fakat bu yapılırken terimin ait olduğu dilsel düzlem belirsiz kaldığı ve terimin işaret ettiği olgu iyi tanımlanamadığı için terim muğlak kalmıştır. Nitekim bazı dilbilimciler, bu nedenden ötürü sözcük terimini kullanmaktan kaçınmışlardır. Örneğin Charles Bally, dilbiliminin farklı şubelerinde sözcük kavramının farklı karşılıklarının olması ve bu karşılıkların birbirlerine karıştırılması nedeniyle sözcük kavramını reddetmiştir (Krámský, 1969, s. 9).

¹³ Uygur yazısında bazı harfler (z gibi), kendisinden sonra gelen harfle birleşmez. Bundan dolayı da bu harflerin yer aldığı ifadelerde her zaman harfin sonuna boşluk bırakılır.

Öyleyse sözcük kavramı, kendi başına bir varoluşa sahip olan olgulara değil benzer niteliklere sahip oldukları için aynı kümede ele aldığımız çeşitli birimlerin toplamına işaret eder. Bu nedenle sözcük kavramını tanımlamaya çalışırken yaptığımız şey, onun farklı tezahürlerinin tümünü kapsayacak bir çerçeve çizmeye çalışmaktır. Bunun yolu, sözcük olarak değerlendirdiğimiz birimlerin tamamının dâhil oldukları ortak dilsel düzlemin tespit edilmesi ve sözcüğün sırf bu düzlem esas alınarak tanımlanmasından geçmektedir.

Haspelmath'ın da işaret ettiği üzere sözcüğün ait olduğu dilsel düzlem, ancak morfo-sentaktik düzlem olabilir¹⁴ (bk. Haspelmath, 2017). Çünkü farklı dillerde sözcük olarak işaretlediğimiz birimlerin hepsi ya morfolojik yapılardır ya da sentaktik yapılardır. Buna göre sözcüğün morfoloji ile sözdizimi arasında bir köprü olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz ve pek çok dilde farklı sözcük biçimlerinin var olabilmesi sayesinde morfolojiden sözdizimine geçiş neredeyse fark edilmez bir hâl alır (Krámský, 1969, s. 16; Dixon ve Aikhenvald 2003, s. 6). Türkçenin meşhur cümlelerinden birini bu hususta zikredebiliriz: *Çekoslovakyalılaştıramadıklarımızdan mısınız?*

Morfo-sentaktik açıdan genel bir tanım ortaya koyacak olursak; sözcük, bir dilsel ifadedeki en küçük bağımsız değişkendir. Aşağıda yer alan örnek cümleler bu durumu basitçe açıklamak için son derece idealdir:

- a. bahşı mäniş **ätözüm**in adiştit kılzun (BahşıÖgdisi, 28)

Guru benim vücudumu övsün (Ölmez, 1998, s. 271)

- b. bahşı mäniş **tilim**in adiştit kılzun (BahşıÖgdisi, 32)

Guru benim dilimi övsün (Ölmez, 1998, s. 271)

- c. bahşı mäniş **könjülüm**in adiştit kılzun (BahşıÖgdisi, 36)

Guru benim kalbimi övsün (Ölmez, 1998, s. 271)

Burada verdiğimiz örnek cümlelerin hepsi, herhangi bir dilbilgisel analize ihtiyaç duyulmaksızın benzer yapıda oldukları fark edilebilecek türdendirler ve seçilme nedenleri de budur. İlk bakışta görülebileceği üzere üç cümle arasındaki tek farklılık; *ätözüm*in, *tilim*in ve *könjülüm*in ifadelerinin değişmesidir. Dolayısıyla bu cümlelerin hepsini “bahşı mäniş **X** adiştit kılzun” şeklinde formüle edebiliriz. Burada **X**, cümlenin temel değişkenlerinden biridir ve onun yerine yazabileceğimiz bağımsız birimlerin tümü birer sözcüktür¹⁵. Gelgelelim X yerine

¹⁴ Bu görüş, Dilbilimi tarihinde Meillet gibi başka dilbilimciler tarafından da dile getirilmiştir (bk. Dixon ve Aikhenvald, 2003, s. 9).

¹⁵ Burada önemli bir sorun gündeme gelebilir. Bu sorun, yapmış olduğumuz tanımları kabul ettiğimiz takdirde sözcükler ile morfemlerin nasıl ayırt edileceğine ilişkindir. Elbette morfemler de bu anlamda birer değişkendir. Örneğin *gözlük*, *kolluk* gibi ifadeler için de yukarıdaki cümleler için geçerli olan yargımızı tekrarlayabiliriz. Bu ifadelerin hepsi, *X+IUK* biçiminde yazılabilir. Dolayısıyla morfemlerin bir kısmı, genel kabule de uygun düştüğü üzere, sözcüktür. Ancak sözcük kategorisinde ele alabileceğimiz morfemler, yalnızca bağımsız morfemlerdir. Bağımlı morfemlerin bir ifade içerisinde yer alabilecekleri yerler, son derece sınırlıdır ve bu sınır, onların

yazabileceğimiz sözcükler, toplam sözcük envanteri içerisinde sınırlı bir gruba tekabül eder. Bir sözcük olarak değerlendirdiğimiz pek çok birimi, bu durum pek çok dilde dilbilgisel kurallar tarafından sınırlandırıldığı için, buraya yazmamız mümkün değildir. Örneğin bu cümleyi **bahşi mäniñ takı adiştit kızun* şeklinde kurduğumuzda cümlemiz, anlamından bağımsız olarak, Uygurca için **kuraldışı** olacaktır. Bu da sözcükler arasında farklı kategoriler/türler bulunduğunu ve Uygurcanın dilbilgisi kurallarının ancak aynı kategoride yer alan sözcüklerin birbirleriyle değiştirilmesine izin verdiğini gösterir.

Tıpkı sözcüğün tanımlanması meselesinde olduğu gibi, sözcük kategorileri konusunda da farklı görüşler mevcuttur. Genellikle iki sözcük türü tüm araştırmacılar tarafından kabul edilir. Bunlar, tüm dillerde ortak olan *isim* ve *fiil* kategorileridir (Gentner, 1982, s. 301). Fakat kategorilerin sayısını *isim, fiil, sıfat, zarf, zamir, edat, bağlaç, artikel* ve *ünlem* olmak üzere dokuz adede kadar çıkaran araştırmacılar da vardır. Farklı yaklaşımların olması, araştırmacıların farklı tipolojilere sahip dillerle ilgileniyor olmalarından kaynaklanmaktadır.

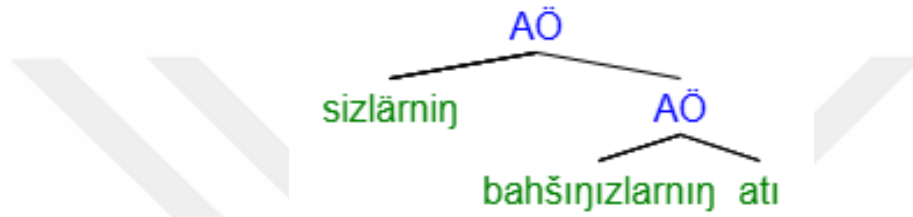
Farklı sözcük kategorilerini tespit etmek ve bir sözcüğün hangi kategoride yer aldığını bulmak için çeşitli yöntemler izlenebilir. Sözcüğün bizlere çağrıştırdığı anlam üzerinden kategorisini tayin etmek genellikle ilk başvuru olan yöntemdir. Sezgisel olarak anlamlarına göre sözcükleri şu şekilde sınıflandırmaya yatkındır: Fiiller, bir iş veya hareketi; isimler, varlıkları; zarflar, bir fiilin gerçekleşme şeklini veya niteliğini ve sıfatlar da varlıkların özelliklerini ifade eder (Kracht, 2008, s. 79). Her ne kadar bizleri büyük ölçüde doğru sonuca götürüyor olsa da sezgilerimiz bu noktada da her zaman güvenilir değildir. Örneğin *yolculuk* sözcüğü bir hareketi tasvir eder, ancak bir isimdir (Kracht, 2008, s. 79). Diğer yandan sözcüğün anlamı, kullanıldığı bağlama ve cümle içerisindeki konumuna son derece bağlıdır. Örneğin İngilizce *work* sözcüğü *They work* cümlesinde bir fiil, *I'm at work* cümlesinde bir isimdir. Keza Türkçede de *güzel* sözcüğü, *güzel hava* ve *hava güzel* ifadelerinde farklı kategorilerdedir (Özkan ve Musa, 2004, s. 99). Dolayısıyla, sözcük türünü belirlemede farklı durumlarda geçerliliğini koruyabilecek çok daha rasyonel bir kritere ihtiyacımız vardır. Bu kriter, kategorilerin varlığını fark ettiğimiz ilk noktadaki prensibe dayanır. Bu prensibe göre dilde aynı şekilde davranan bir dizi sözcük, aynı kategoridedir (Koopman vd., 2013, s. 3). Bu, hayvanların *karada yaşayanlar* ve *suda yaşayanlar* şeklinde tasnif edilmesinde olduğu gibi sözcükler arası birtakım varoluşsal ortaklıklara işaret eder. Örneğin çoğul kullanılabilme, bir ad özelliğidir ve şayet bir sözcük çoğullaşabiliyorsa addır (Koopman vd., 2013, s. 6). Yahut bir sözcüğün dizge içerisinde nerede yer aldığı türünü belirler. *Bu benim en __ kitabım* cümlesinde boşluğa yazılabilecek olası sözcükler birer sıfattır (Koopman vd., 2013, s. 5).

Bu bağlamda Uygurca için, tüm Türk dillerinde olduğu gibi; *isim, fiil, sıfat, zarf, edat, bağlaç, zamir* ve *ünlem* olmak üzere sekiz sözcük kategorisinin varlığından söz edebiliriz. Bu

eklendikleri sözcük tarafından belirlenir. Bu anlamda; yapmış olduğumuz tanıma uygun olarak bağımsız morfemlerin bir kısmını sözcük kabul ederken bağımlı morfemlerin tümünü sözcük kavramının dışında tutmaktayız.

kategorilerden ilk beşi (isim, fiil, sıfat, zarf ve edat) bir başka sözcük ile birlikte öbek oluşturabilir. Bu sözcükler, dilin sözcük envanterinin büyük bir bölümünü oluşturur. Diğerleri (bağlaç, zamir ve ünlem) ise *genellikle* başka sözcüklerle öbek oluşturmazlar ve dilin genel sözcük envanteri içerisinde sayısal olarak sınırlı bir yer tutarlar.

Giriş bölümünde de değindiğimiz üzere, tüm dillerin biricik ortak özelliği özyinelemedir. Özyineleme (recursion); en temelde, iki ögenin birleştirilmesi (merge) ve bu yolla yeni dilsel birimlerin üretilmesi işlemine dayanır (Kerimoğlu, 2021, s. 602). Bu ögeler ya birer sözcüktürler ya da birleştirme sonucu oluşturulmuş öbek yapılardır ki tıpkı matruşka bebeklerinin iç içe geçmesinde olduğu gibi birleştirme sonucu oluşturulmuş yeni yapıların daha büyük dilsel birimlerin üretiminde kullanılması, dilin özyinelemeli yönünü oluşturur.

Şekil 2.1. “sizlärniñ bahşıñızlarnıñ atı” ifadesinin ağaç diyagramı ile gösterilişi

Şekil 2.1’de birkaç bileşenden oluşan bir ifadenin ağaç diyagramı ile bölümlenişi verilmiştir. Diyagram, aynı zamanda “[sizlärniñ [bahşıñızlarnıñ [atı]]]” şeklinde de gösterilebilir. Burada görüldüğü üzere *at* sözcüğü önce *bahşıñızlar* sözcüğü ile çekimlenerek birleşmiş ve bu birleşme sonucunda oluşan öbek (*bahşıñızlarnıñ atı*), başka bir sözcük ile tekrar birleşerek cümle içerisinde tek bir birim olarak işlem göreceği yeni bir yapıyı meydana getirmiştir. Burada olduğu gibi en az iki sözcüğün birleşimi ile oluşan bu yapılar, dil araştırmalarında genellikle **söz öbeği** olarak adlandırılır. Görüldüğü üzere öbeklerin oluşum süreci, teorik olarak (her ne kadar pratikte bu mümkün olmasa da) sonsuz sayıda birleşimle tekrarlanabilecek niteliktedir. Ayrıca her birleşimde bir öge kurucu, diğer öge katılımcı rolünde olmaktadır ki bu aşamalı yapı nedeniyle öbekler, doğal bir hiyerarşiye sahiptir. Bu durumda, her bir öbeğin iki temel ögesi olduğunu söyleyebiliriz ve aralarındaki doğal hiyerarşi nedeniyle ögelerden merkezî olanı baş öge (head) diğerini ise yardımcı öge (complement) olarak adlandırmaktayız. Baş öge, bir başka sözcüğü kendisine bağlama gücüne sahip birimdir; yardımcı öge ise ancak bir baş öge ile birlikte var olabilen birimdir. Bu açıdan öbekler (phrases), birden fazla ögenin bir araya gelmesi sonucu oluşuyor olsalar da iç merkezli bir yapıya sahiptirler (Uzun, 2000, s. 18-19). Öbeğin oluşabilmesini mümkün kılan merkezi konumda bulunan baş ögedir ki bu nedenle öbekler, baş ögenin sözcük kategorisine göre adlandırılır.

Baş öge; öbeğin oluşumundaki merkezi konumunun yanı sıra; oluşturduğu öbeğin anlamı, dizge içerisindeki rolü ve kimi zaman da morfolojik biçimi için belirleyicidir (Koopman vd.,

2013, s. 26). Örneğin Almandada öbeklere getirilen artikel, baş ögenin cinsiyetine göre belirlenir (Koopman vd., 2013, s. 26);

- a. **der** Tisch (mas.)
- b. **die** Lambe (fem.)
- c. **die** Tisch Lambe (fem.).

Bu açıdan baş ögenin sözcük kategorisine göre beş çeşit öbek türü olduğunu söyleyebiliriz: ad öbeği, sıfat öbeği, eylem öbeği, zarf öbeği ve edat öbeği (Kornfilt, 1997, s. 93-108; Erkman Akerson ve Ozil, 1998, s. 65). Bu öbek türleri, ilerleyen sayfalarda sözcük kategorileri ile birlikte başlıklar halinde incelenecektir.

Öbek türleri arasında bir dizi yapısal ve işlevsel farklılık bulunmakla birlikte bütün öbeklerin sahip olduğu bazı ortak özellikler mevcuttur. Bu özellikler şunlardır:

1) Öbekler, anlam ve yapı bakımından bir bütünlüğe sahiptir ve bu nedenle dizge içerisinde tek bir sözcük gibi işlem görür. Öbekleri, sözcük türleri ile birlikte ele almamızın nedeni de budur. Bu özelliğin sağlaması, öbek yerine baş ögenin sözcük türünde bir sözcük yazılarak yapılabilir (Gökdayı, 2017, s. 5):

- a. arıg sukavati ulušta tugalım (AnTsang, 13/4)

Temiz Sukhāvati diyarında doğalım (Kılıç, 2012, s. 51)

- b. lenhwata tugalım (AnTsang, 15/1)

Nilüferde doğalım

Hem A cümlesindeki *uluş* sözcüğü hem de B cümlesindeki *lenhwa* sözcüğü birer isimdir. Dolayısıyla nasıl ki *uluş* yerine *lenhwa* sözcüğünü yazmamız dilbilgisel açıdan mümkünse, *uluş* sözcüğünün kurduğu öbeği de bir bütün olarak *lenhwa* sözcüğü ile değiştirebiliriz. Ayrıca, öbeğin baş unsurunun aldığı çekim ekleri, bu özellik nedeniyle yalnızca baş ögeyi değil bütün öbeği etkisi altına alır (Gökdayı, 2017, s. 6). Yani A cümlesindeki *+ta* bulunma hal eki, yalnız *uluş* sözcüğünü değil; *arıg sukavati uluş* öbeğini bir bütün olarak çekimler.

2) Öbekler, iç merkezli bir yapıya sahiptirler. Öbeğin merkezi, baş ögedir. Öbeğin oluşabilmesini mümkün kılan baştır ve bu nedenle öbekler başın kategorisine göre adlandırılır. Bütün öbekler bir yönetim ilişkisi sonucu meydana geldiği için baş olmadan bir öbek meydana gelmez. Yönetim, bir kelimenin veya öbeğin bir başka kelime veya öbek ile kurduğu sentaktik bağa işaret eder (Demirci, 2015, s. 188). Bu bağ kurulurken baş, yönetilenlere belirli morfo-sentaktik biçimleri dayatır. Başın morfo-sentaktik biçimi, yönetilenin de onunla uyumlu morfo-sentaktik biçime girmesini gerekli kılar.

3) Diller yönlülük değiştirgenine (directionality parameter) göre, baş ilk veya baş sonlu bir görünüm sergilerler (Saras, 2021, s. 9). Kimi dillerde baş öge öbeğin sonunda yer alırken bazı dillerde baş öge, öbeğin başında yer alır. Bu durum, sözdizimi diyagramında sağa veya

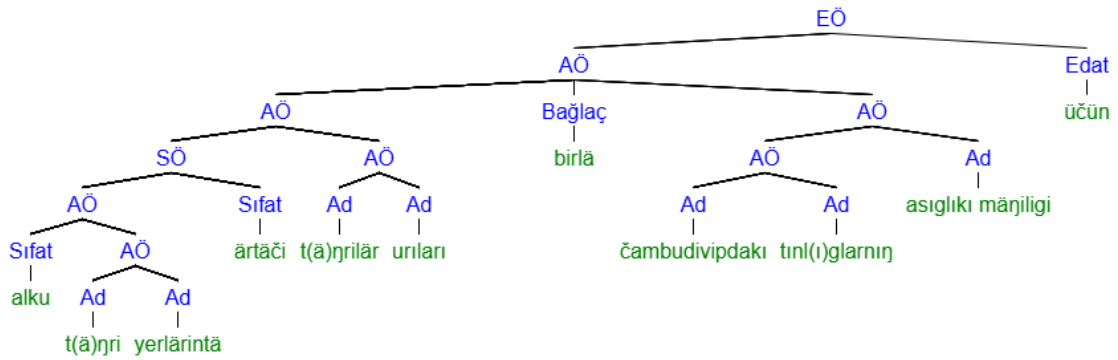
sola dallanma şeklinde kendisini gösterir. Türk dillerinin ortak özelliği, genel olarak baş sonlu bir dil olmaları yani diyagramda sola dallanmanın görülmesidir.

4) Öbek yapılar kendi içlerinde başka öbekleri de barındırabilirler (bk. şekil 2.2).

alku t(ä)ñri yerlärintä ärtäçi t(ä)ñrilär urıları birlä çambudivipdaki tñl(ı)glarñıñ asıglıkı mänjiligi üçün bo darni birlä mudurnı tutuzur m(ä)n (UVDS, 88-93)

Tüm Tanrı ülkelerinde yer alan Devaputralar ile birlikte Jambudvîpadaki canlıların mutluluğu ve selameti için bu dhārañi ile mudrāyı tutmanı emrediyorum (İsi, 2019, s. 190)

Yukarıdaki cümlede kalın harflerle yazılı kısım şu şekilde çözümlenebilir: [EÖ [AÖ [AÖ [SÖ [AÖ [Sıfat alku] [AÖ [Ad t(ä)ñri] [Ad yerlärintä]]] [Sıfat ärtäçi]] [AÖ [Ad t(ä)ñrilär] [Ad urıları]]] [Bağlaç birlä] [AÖ [AÖ [Ad çambudivipdaki] [Ad tñl(ı)glarñıñ]] [Ad asıglıkı mänjiligi]]] [Edat üçün]]. Burada da görüldüğü üzere bir öbek yapı, içerisinde pek çok farklı öbeği barındırabilmektedir.

Şekil 2.2. (UVDS, 88-93)'teki öbeğin ağaç diyagramı ile gösterilişi

Bu bakımdan cümle dediğimiz yapı da esasında bir öbek yapısıdır (Hirik, 2017, s. 390). Nitekim bir cümlenin başka bir cümle içerisinde söz öbeği olarak kullanılması mümkündür.

muni munçulayu t(ä)ñridäm vişaylıg mänjiläriğ täginürtä tñnlä bir ün äşidilti (UVDS, 9-11)

Bu hislerin neşesini tadarken gece vakti bir ses duyuldu (İsi, 2019, s. 188)

Örneğin bu cümlede *muni munçulayu t(ä)ñridäm vişay-lıg mänji-läriğ täginür* ifadesi, bir bütün olarak isim görevindedir. Nitekim ifadenin *+ta* hal eki ile çekimlenmiş olması da bu durumu kanıtlar. Fakat cümleden bağımsız ele aldığımızda bu ifade de bir cümledir. Bu açıdan öbeklerin yargı bildirmediği ve böylece cümlelerden farklılaştıkları yönündeki yerleşik kanaat (bk. Bozkurt, 1995, s. 139; Aktan, 2009, s. 2-3; Karahan, 2010, s. 39) kısmen hatalıdır. Bu durum, sözcenin yapısına ve bağlama bağlı olarak değişebilmektedir. Dolayısıyla öbekler ile cümleyi birbirinden ayıran net bir sınır belirlememiz her zaman

mümkün değildir. Yine de genel olarak cümlelerin, aralarında yönetim ilişkisi olan iki öbeğin (eylem öbeği ve ad öbeği) birleşmesinden oluştuğunu söyleyebiliriz.

2.1. Adlar ve Ad Öbekleri

İsimler, belirli bir duyusal varlığa veya bir kavrama gönderimde bulunan göstergelerdir. Bu bakımdan isimlerin gönderimde buldukları şeyler, oldukça geniş bir yelpaze oluşturur. Bu şey; somut bir varlık (*aş* “yiyecek”, *balık* “şehir”, *bädiz* “tasvir”, *bitig* “belge, kitap” vb.), soyut bir kavram (*ädräm* “fazilet”, *ämgak* “acı, ızdırıp”, *körüm* “kehanet” vb.), muhayyel bir varlık (*pret* “aç ruh”, *asure* “demon” vb.) ya da bir varlık sınıfı (*ot* “bitki”, *käyik* “yabanî hayvan”, *kuş* “kuş” vb.) olabilir. Dolayısıyla isimleri, gönderimde buldukları şeylerin niteliklerine göre tasnif etmemiz mümkündür. Bu açıdan isimler, şu şekilde sınıflandırılabilir (bk. Aksan, 1983, s. 27-32):

Somut adlar: Duyularımız sayesinde algılayabildiğimiz varlıklara işaret eden adlardır: *adak* “ayak”, *agız* “ağız”, *bulıt* “bulut” vb.

Soyut adlar: Duyular vasıtasıyla algılanamayan, fakat insan zihninde bir kavram olarak yer tutan olgulara ait adlardır: *al* “hile”, *az* “hırs”, *bilig* “bilgi”, *bügü* “büyü”, *enç* “huzur”, *kadag* “günah” vb.

İş ve Eylem Gösteren Adlar: Belirli bir fiili tasvir eden ad türünden veya adlaşmış sözcüklerdir: *tokımak* “dayak”, *tugum* “doğum”, *kılınç* “iş” vb.

Özel Adlar: Belirli bir varlığa veya kişiye ait olan adlardır: *anant* “Ānanda”, *burhan* “Buda”, *padmal(a)ṅk(a)r* “padmālaṅkārasūtra”, *pratikabut* “Pratyekabuddha” vb.

Tür Adları: Bir varlık kümesine işaret eden adlardır: *tınlag* “canlı”, *tişi* “dişi” vb.

Öte yandan isimler, kendi aralarında bir dizi biçimsel farklılıklara da sahiptir ki bu farklılıklar; isimlerin başka alt kategorilerini oluşturur. Örneğin bir ad; basit bir forma sahip olabilir, morfolojik bir türetimle bir başka sözcük türünün adlaşmış şekli olabilir ya da iki sözcüğün birleşiminden oluşmuş olabilir. Öyleyse isimleri biçimsel olarak da sınıflandırmamız mümkündür:

Basit Adlar: Hiçbir yapım eki almamış adlardır: *iş* “iş”, *kut* “kut”, *ög* “anne” vb.

Türemiş Adlar: Basit yapıdaki sözcüklerin, isim türeten bir yapım eki alması sonucu oluşturulmuş adlardır: *bil-ig* “bilgi”, *sakin-ç* “düşünce”, *öl-üm* “ölüm”. Bunlar, yapım ekleri ile yeniden türetilmeye müsaittirler: *alkın-ç-sız* “sonsuz”, *ülgü-län-ç-siz* “ölçülemez” vb.

Birleşik Adlar: Öbek esaslı kurulmuş bir yapının kalıplaşmasıyla dilin sözvarlığına dâhil olmuş adlardır: *beş+balık* “Beşbalık”, *bur+han* “Buda Han” vb.

İsimler, bütün sözcük kategorileri içerisinde zihinde canlandırılması yahut algılanması en kolay sözcük türüdür ve ontolojik olarak diğer sözcük türlerinden daha temel birimlerdir

(Gentner, 1982, s. 301). Buna bağlı olarak dil öğreniminde, çocukların öğrendikleri ilk kelimelerin isimler olduğuna dair güçlü gözlemler mevcuttur (Gentner, 1978; Macnamara, 1972; Nelson, 1973).

Bir isim; belirli bir bağlam içerisinde ayrıca bir bilgiye ihtiyaç olmaksızın, işaret ettiği nesneyi veya şahsı zihinde canlandırabilir. Ancak pek çok durumda bağlam uygun olsa dahi bir ismin zihinde sabit bir olguya tekabül edebilmesi; ismin, bir dizi sözcük ile birlikte bir öbek olarak kullanılmasıyla mümkün olur. Örneğin (a) cümlesinde *bodis(a)t(a)v* sözcüğü tek başına muğlak bir anlama sahiptir; belirli bir bodisatva yerine genel olarak bodisatvalık mefhumuna işaret eder. Fakat *arya-avalokita'işvare* ile birlikte kullanıldığında (b) anlam belirginleşir ve belirli bir bodisatvaya (Ārya-Avalokiteśvara) karşılık gelir:

- a. bo iş için **bodis(a)t(a)v** yolına kirgü ärür (AnTsang, 31/1)

Bu iş için Bodisatva yoluna girmek gerekir (Kılıç, 2012, s. 63)

- b. nom čäčäki atl(1)g sudur içintäki **arya-avalokita'işvare bodis(a)t(a)v** tnl(1)glar üçün alkutın sınar ät'özin körkičmäk bölükintä (AvaSad., 116-121)

Öğreti çiçeği adlı sūtra içindeki Ārya-Avalokiteśvara Bodisatva'nın canlılar için "Her Taraftan Vücudunu Gösterme" bölümünde (Doğan, 2022, s. 63)

Cümledeki işlevleri açısından baktığımızda; adlar veya ad öbekleri, özne ve nesne konumunda bulunabilen (Tallerman, 2011, s. 46-47; Erdem ve Sarı, 2010, s. 328) değişkenlerdir:

- a. [Özne **anaz umugsuz mandari**] amrak öz bāgi tiginniñ akmišča kanların yalgayur (BuddhStab III, 73-75)

Çaresiz (ve) umutsuz Mandari; sevgili eşi prensin kanlarını, aktıkça yalar.

- b. [Özne **yertinčüdäki alku yeg sukančig vişaylar**] čin kertü amranmak ärmäzlär (AbhidStockholm, 27R25)

Yeryüzündeki fevkalade nesnelerin tamamı, hakikî arzu (nesneleri) değildirler.

- c. [Özne **bir meñü täñri**] alkış kılğay eviñ barkıñ üzä (ZiemeKirche T, 48-54)

Tek ebedi Tanrı evinize ve çiftliğinize bereket ihsan edecektir.

- d. köni yörügkä tayaklığın ötrü sıyu tükädmiš boltumuz [Nesne **sizläriñ taplağınızları**] (AbhiKeng, 8-9)

Doğru yoruma dayanarak çürütüp tüketmiş olduk sizin savlarınızı.

- e. buyanı [Nesne **atam yonanka**] tägzün (ZiemeKirche C, VI1-2)

Sevabı babam Yonan'a erişsin.

Adların veya ad öbeklerinin; isim cümlelerinde yüklem konumunda da bulunabildiği, pek çok araştırmacı tarafından savunulan bir görüştür. Genel kabul; isim cümlelerinde, yüklem ismi veya isim soylu bir sözcük olduğu yönündedir (Polat, 2017, s. 198). Bazı araştırmacılar ise; isim cümlelerinde yüklem, (yüzey yapıda görünür olsun ya da olmasın) zorunlu olarak bir fiil unsuru içerdiği için isim cümlelerinin; fiil cümlesinin hususi bir şekli olduğunu dile getirmektedir (Ergin, 1972, s. 388; Kerimoğlu, 2014, s. 249-250). Bu konu, 4. Bölümde tekrar ele alınacaktır. Fakat bir adın veya ad öbeğinin yüklem konumunda bulunup bulunamayacağı meselesini açıklığa kavuşturmak için, burada Uygurcanın isim cümlelerinin genel karakteristiğine bakmakta yarar vardır.

Polat, 2017 ve Polat 2022’de, Uygurcanın isim cümlelerinde yüklem on¹⁶ farklı biçimde oluşturulduğu saptanmıştır:

(1) İsim unsuru + *är-* fiili:

ašleš yultuz ärür (TT VII 17, 2)

Äšlešä burcudur.

(2) İsim unsuru + 3. tekil şahıs zamiri:

käntü özi-niñ buyanı üzä bilgülük ol (BT VIII A, 5-6)

Kendi ameliyle bilmelidir.

(3) İsim unsuru + *tä-t-* fiili:

ölüm yaruk yašuk tätir (ÖK, 65)

Ölüm, aydınlıktır (Aris, 2018, s. 42)

(4) İsim unsuru + *bol-* fiili:

tört törlüg bolur (AgFrag I B, 7)

dört türlüdür

(5) İsim unsuru +*tur-* fiili:

s(ä)niñ küčünj yitmiščä bermišniñ bir meñü täñrikä sıgımlıg turur (ZiemeKirche T, 63-65)

Tek ve ebedi Tanrı için gücünün yettiği ölçüde verdiği şey uygundur.

(6) *Bar* ve *yok* adları:

¹⁶ Polat’ın bu tasnifinde yer alan (9) numaralı yüklem tipinin Erken Orta Uygurca dönemi metinlerinde örneği bulunamamıştır. Bu nedenle bu yüklem tipinin örneği Polat, 2022’deki ilgili bölümden alınmıştır.

a. könjültin öñi nom yok nomtın öñi köñül yok (KTUN, 221-222)

bilinçten başka fenomen (dharma), fenomenen (dharma) başka bilinç yok(tur)
(Yiğitoğlu, 2011, s. 64)

b. bar tört törlüg basutçı tözlär (AbhidStockholm, 25R7-8)

Dört çeşit yan sebep (pratyaya) var(dır)

(7) Bildirme unsuru kullanılmadan:

alku ädirämkä tükällig kişitin ayaglıg kılıkı yas savı ädgü (TT VII 17, 21-22)

Tüm erdem(ler)e sahip (olan) kişiden itibarlı, tabiatı nazik (ve) sözü iyi(dir)

(8) +mİş/gAll k(ä)rgäk veya sadece k(ä)rgäk:

ol nomlar tugmaz ärkänki üdtä tilämiş kargäk (KTUN, 258)

(İnsanlar) o fenomenlerin doğmadığı zamanda(ki bilinci) aramalıdır (Yiğitoğlu, 2011, s. 109)

(9) isim + şahıs unsuru + är- + şahıs unsuru:

kutlugda kutlug siz ärür siz (Maytr., 90/11-12)

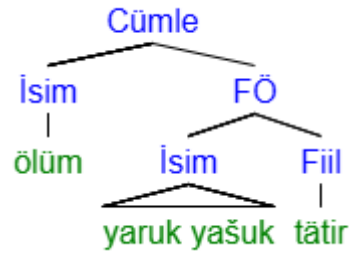
Kutlular kutlusu sizzisiniz.

(10) bultukar/bultukmaz (<bultuk- “bulunmak”) sözcüğü ile:

adınlar üzä sözlägülük ärmäz birgärü tugmış ärür kayuta ymä näñ bultukmaz (BT VIII A, 2-4)

(Bu) başkaları için söylenemez (olan) birlikte doğmuşluktur ki hiçbir yerde yine katiyen bulunmaz.

Burada da görüldüğü üzere isim cümlelerinde yüklem, (7) numaralı cümle tipi hâriç, her zaman bir koşaç (copula) yardımı ile kurulmaktadır. Bu koşaç; (1), (3), (4), (5) ve (10) numaralı cümle tiplerinde açıkça bir fiildir. Bu fiiller, Türk dili araştırmalarında genellikle *yardımcı fiil* olarak anılmaktadır. Fakat gerek morfolojik yollarla gerekse sentaktik yollarla isim unsurunu fiilleştirip oluşan yeni yapıya kendi karakterlerini verdikleri için öbeğin asıl unsurudurlar. Dolayısıyla bu tür cümlelerde isim unsuru yalnızca fiil unsurunun yardımcı ögesi konumundadır:

Şekil 2.3. İsim cümlelerinde fiil

(7) numaralı cümle tipi, *yardımcı fiilin* cümleden düşürülmesi ile oluşturulmuştur. Dolayısıyla görünüm itibariyle bu tür cümlelerde isim unsuru yüklem konumunda yer almaktadır. Benzer şekilde (2), (6) ve (8) numaralı cümle tiplerinin de fiil unsurunun düşürülmesi sonucu ortaya çıktığı varsayılabilir. Çünkü *bar/yok* varlık işaretleyicilerinin ve *kergek* gereklilik işaretleyicisinin, diğer koşaçlarla birlikte yüklem oluşturduğu örnekler de mevcuttur:

könül tümän törlüg adkangular eyin ävrilsär ymä ävrilmiş oronıta köñül tözintin öñi nom **yok ärür** (KTUN, 179-181)

*Bilinç on bin çeşit duyu nesneleri (vişaya) yüzünden dönüşse de dönüştüğü yerde bilinç tözünden başka fenomen **yoktur*** (Yiğitoğlu, 2011, s. 63).

tamulı yllıklı ärklig kan yertinçüsin alkunı arıtdaçı ädgü yolka uduzdaçı darni **bar ärür** (UVDS, 79-82)

*Cehennem ülkesi ve yer altında Kral Yama'nın ülkesindeki her şeyi temizleyecek, iyi yola sevk edecek bir dhāraṇī **vardır*** (İsi, 2019, s. 189)

utlı yaṅı işlämiş **kärgäk ol** (AnTsang, 39)

*Karşılığı faydalı olan işleri yapmak **gereklidir*** (Kılıç, 2012, s. 68)

Ancak her halükârda (2), (6), (7), (8) ve (9) numaralı cümle tiplerinde, en azından görünümde, isim unsurlarının yüklem konumunda bulunabileceğini kabul etmemiz gerekmektedir. Asli olarak ise ancak (2) ve (9) numaralı cümle tipinde ad soylu bir sözcük (zamir) yüklem konumunda bulunabilmektedir.

Uygurcada ad öbekleri, dizilim açısından genellikle baş sonlu bir görünüm sergilemektedir. Baş öge, çoğu durumda öbeğin sağında yer alır ve bu durum, ÖNY dizilimi dışındaki dizilimlere sahip cümlelerde de sıklıkla korunur:

neteg kim [AÖ [Sıfat **arıg**] [AÖ [Ad **onlion**] [AÖ [Ad **nom**] [Ad **bitig**]]]]tä m(a)şiḥa m(a)r(a)n yarlıkamakı mu turur (ZiemeKirche T, 8-10)

*Nitekim Rabbimiz Mesih, **temiz müjde (adlı) öğretisi kitabı (=İncil)**nda (böyle) konuşmadı mı?*

čıgaynı eviñkä kigürüp bir ayak aš berip ıdsar-s(ä)n [AÖ [Zamir **anıg**] [^Ad **yankısın purganasın**]] m(a)r(a)n saña y(ä)mä bermägäy mü (ZiemeKirche T, 30-33)

(Bir) yoksulu evine alıp bir kap yemek verip gönderirsen, **onun mükâfatını** Rabb sana yine vermeyecek mi?

Fakat az sayıdaki örnekte bu kuralın bozulduğu gözlenmektedir:

[Bö **tamu**] [Yö **katasutur**] (AbhidRus, 5)

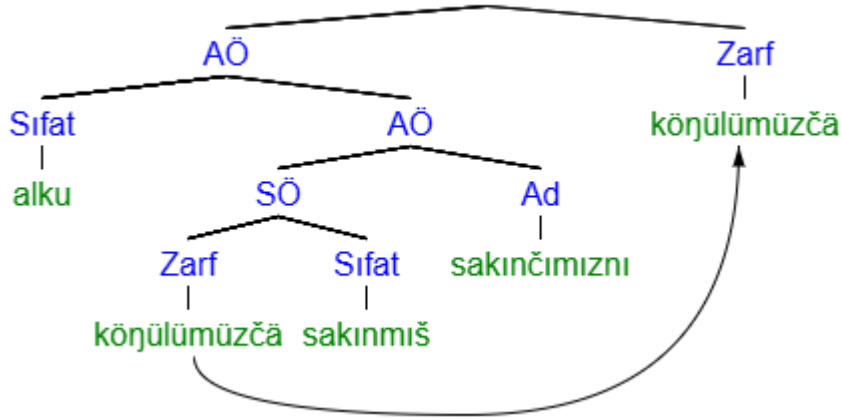
Kālasūtra cehennemi

[Bö **bolmak**] bolur [Yö **yeti törlüg**] (AbhiKeng, 14)

Varoluş vardır yedi çeşit.

alku sakınmış sakınçımıznı köñülümüzçä kanturuñ bütürüñ tññrim (TT VII 40, 89-92)

Bütün düşündüğümüz düşüncelerimizi gönlümüzce, yerine getirin Tanrım.

Şekil 2.4. (TT VII 40, 89-92)'deki öbeğin ağaç diyagramı ile gösterilişi

Ad öbeklerinde yardımcı öge olarak yalnızca isim, sıfat, zamir veya edat türünden bir sözcük ya da bu sözcüklerin baş öge olduğu bir öbek yer alabilir. Ancak bir fiil ya da zarf, ad öbeklerinde yardımcı öge olamamaktadır:

... [AÖ [Sıfat **bo**] [AÖ [Sıfat **ıdok**] [Ad **oronta**]]] ... (Tuyuq26 I III-4, 3)

... **bu kutlu yerde**...

[AÖ [AÖ [Sıfat **ak**] [Ad **bars**]] [Ad **başı**]] (UigAlmanac B, a8)

Beyaz kaplan başı

bir m(ä)ñü tənri [Aö [Zamir s(ä)niñ] [Ad tahatıñta]] artuk närsär tilämäs. (ZiemeKirche T, 61-63)

*Tek ve ebedi Tanrı, **senin itaatinden başka bir şey istemez.***

... [Aö [Eö [Zamir **anı**] [Edat **täg**]] [Ad **oronlar**]]ta (ETŞ 8, 4)

... **onun gibi yerlerde.**

Ad öbeklerinin yapısı ve cümleye olan semantik katkıları açısından belirleyici etken, baş ögenin iyelik eki alıp almamasıdır. Çünkü baş öge iyelik eki aldığı hem öbeğin anlamı hem de yardımcı ögenin baş ögeye katkısı, sahiplik anlamı ile sınırlandırılmaktadır. Fakat baş öge iyelik eki almadığında; öbek, çok çeşitli anlamlara ve kuruluş biçimlerine sahip olabilmektedir. Dolayısıyla, ad öbeklerindeki çeşitliliği baş ögenin iyelik eki alıp almamasına göre kategorize edebiliriz.

2.1.1. İyeliksiz ad öbekleri

Bu tür ad öbeklerinde baş öge iyelik eki taşımamaktadır ve yardımcı ögenin baş ögeye bağlantısı morfolojik açıdan dolaysızdır:

şarılık oron+Ø (Zieme95, 1)

Kutsal emanetli yer

luu yıl+Ø (Tuyuq 26 I 15, 1)

Ejderha yılı

atam kiraşiz+Ø (Nakamura2009 A, 6)

Babam Kiraşiz

İyeliksiz ad öbekleri; *isim + isim, sıfat + isim veya edat öbeği + isim* şeklinde kurulabilir. Bu bakımdan iyeliksiz ad öbeklerinin bir bölümü, geleneksel yaklaşımdaki *takısız isim tamlamasına* ve *sıfat tamlamasına* karşılık gelir. Bilindiği üzere geleneksel yaklaşımın varsaydığı bu öbek türleri arasındaki ayrımın nasıl yapılacağı, öteden beri Türkoloji'de tartışma konusudur (bk. Kerimoğlu, 2011). Takısız isim tamlaması ve sıfat tamlaması arasında net bir ayrıma varılamıyor oluşu, esasen öbek türlerinin yardımcı öge esas alınarak belirlenmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim baş öge esas alınarak bakıldığında, söz konusu iki öbek türü de birer ad öbeğidir:

a. ... üküş talim [Aö [Ad **buyan**] [Ad **ortok**]] ayıdu ıdurm(ä)n (Zieme95, 2)

... *pek çok sevap ortaklığı rica ederek iletiyorum.*

b. ... için sıkaptaki [Aö [Sıfat **ulug**] [Aö [Ad **atız**] [Ad **yer**]]] ... (IstDoc., 2)

... *için Sıkap'taki büyük parsellenmiş arazi ...*

Elbette yardımcı ögenin bir ad, bir sıfat veyahut bir edat öbeği olması; öbeğin yapısında ve anlamında bir dizi farklılık yaratmaktadır. Dolayısıyla *takısız isim tamlaması* ve *sıfat tamlaması* ayrımı veya yapılabilecek benzer ayrımlar, bütünüyle anlamsız değildir. Nitekim aşağıda yardımcı ögenin sözcük türü esas alınarak benzer bir tasnif yapılmıştır. Ancak yardımcı öge hangi sözcük türünden ve ne nitelikte olursa olsun; baş öge, bir isimdir ve oluşan öbek de bir ismin taşıyacağı tüm özelliklere haizdir.

2.1.1.1. Yardımcı Ögesi Sıfat Olan İyeliksiz Ad Öbekleri

Sıfatlar, bir adın anlamını genişleten yahut sınırlandıran sözcüklerdir (bk. 2.3. Sıfatlar ve Sıfat Öbekleri). Bir sıfat; anlamını sınırlandırmak için bir ad ile birlikte kullanıldığında, söz konusu adın belirgin bir özelliği (niteliği, niceliği veya konumu) ön plana çıkarılmış olur. Böylece, adın işaret ettiği varlık benzerlerinden ayırt edilir. Öte yandan sıfatlar, bir adın anlamını genişletmek amacıyla kullanıldığında; belirli bir varlık kümesine işaret eden adlar, çok daha geniş veya belirsiz varlık sınıflarına gönderimde bulunacak hâle gelirler. Dolayısıyla sıfatın niteliğine göre *sıfat + ad* biçiminde kurulmuş öbekler çeşitlenmektedir.

2.1.1.1.1. Yardımcı ögesi niteleme sıfatı olan iyeliksiz ad öbekleri

Bazı sıfatlar, yardımcı ögesi oldukları adın belirli bir niteliğini ön plana çıkararak onu benzerlerinden ayırt ederler. Bu tür sıfatlara niteleme sıfatı denilmektedir ki yardımcı ögesi bir niteleme sıfatı olan iyeliksiz ad öbekleri, adın belirli bir yönü vurgulanmak veya ad hakkında ek bilgiler verilmek istendiğinde kullanılır:

takıgu kündä [Aö [Sıfat **ädgü** [Ad **kişi**]] bilän tušar (TT VII 32, 13-15)

(Kişi) tavuk gününde iyi birisiyle karşılaşır.

alpagut [Aö [Sıfat **bilga**] [Ad **äränlär**]] (BuddhStab 14, 19)

Kahraman bilge erenler

[Aö [Sıfat **ayagka tägimlig**] [Ad **vasumitre bahşı**]] muntag tep sözlär (AbhidStockholm, 25R38)

Saygıdeğer Vasumitra üstad bu şekilde söyler.

toņuznuņ itnıņ tilkünüņ bečinnıņ [Aö [Sıfat **aguluğ**] [Ad **ylannıņ**]] [Aö [Sıfat **kara**] [Ad **kuşnuğ**]] karganıņ bo yeti arıgsız yetäçilärniņ azunınta tugarın körüp t(ä)ñrilär eligi hormuzta t(ä)ñri ol yeti azunlarığ köñülintä inčä sakıntı (UVDS, 58-65)

Domuzun, köpeğin, tilkinin, maymunun, zehirli yılanın, kara kuşun (ve) karganın; bu yedi kirli (şey) yiyenlerin diyarında doğanları görüp Tanrılar kralı Indra, o yedi diyarı gönlünde şöyle düşündü.

[Aö [Sıfat arıg] [Ad yel]] küçintän arıg kız m(a)rd miryam tan-ča ämgäk ämg(ä)ndi (ZiemeKirche A, 14-16)

Temiz ruh (=Kutsal ruh) aracılıgıyla temiz kız bakire Meryem vücudunda acı çektı.

bir ayaktakı [Aö [Sıfat süzök] [Ad suv]]ka çomug kâmişip bulgasar, yultuz gr(a)h közünmädin [Aö [Sö [Fö [Sıfat körk] [Fiil tüşmä-]] [Part -däçi]] [Aö [Sıfat çog] [Ad suv]] atanıp suv süzölsär ol ok suvta yultuz gr(a)h közünüp körk közündäçi süzök suv nätäg atanur ärsär ançulayu ymä arıg süzök köñülüg igid sakınç üzä täprätmärsär alku nomlarnıñ alkunı barça tuyunup burhan atanur (KTUN, 78-83)

Nasıl bir çanaktakı temiz suya pislik atıp karıştırıldığında yıldız (ve) gezegen (çanakta) görünmeden “görüntü yansımayan parlak su” (diye) adlandırılır; su süzölüp yine o suda yıldız (ve) gezegen görünüp de “görüntü yansıyan temiz su” (diye) nasıl adlandırılırsa aynı şekilde (biri) arı temiz bilinci yanlış düşünceyle harekete geçirmese tüm fenomenleri bütünüyle sezip Buddha (diye) adlandırılır (Yiğitoğlu, 2011, s. 60)

it toñuz yok çıgay kodıkı [Aö [Sıfat yavız] [Ad azun]]ka kirmäğü ol (ÖK, 216-217)

Köpek (ve) domuz(un) yoksul, alçak (ve) kötü dünyasına girmeyecektir.

... ayasın koyug kavşurup suk enreklerin [Aö [Sıfat ulug] [Ad enrek]]ke tegürüp ... (Kayacakra, 378-379)

... avucunu göğsüyle birleştirerek işaret parmaklarını **baş parmağa** değdirip ... (Dere, 2024, s. 91)

täğintürgü tutturgu üçün [Aö [Sıfat köni] [Ad nom]] nomlalım (AnTsang, 24/4)

(Onlara) eriştirip (ellerine) tutturmak için doğru öğretiyi açıklayalım (Kılıç, 2012, s. 58)

Bilindiği üzere Türk dillerinde; aslı sıfatlar kadar, isimlerin morfolojik yollarla sıfat hâline getirilmiş biçimleri de yaygın olarak sıfat işleviyle kullanılmaktadır. Bu bağlamda; +çlg, +llg/+lUg, +slz/+sUz gibi eklere sahip adlar; niteleme işleviyle ad öbeklerinde yardımcı unsur olarak yer alabilmektedir:

köñül yıgmakta ulatı [Aö [Sıfat ädgü+lüg] [Ad işlartä]] ävrilip yaratınıp... (BuddhStab 55, 7)

Konsantrasyon ve benzeri fayda+lı işlere kendini adayıp...

...kirpikig urdukta ayata kişilär tuymadın antag yänä urdukta karakta oyup ulatı ençlädürmämişi täg ançulayu ok ymä [Aö [Sıfat bilig+siz] [Ad äränlär]] ayataki täg tuymaz bilmäzlär (AbhidStockholm, 36R52-56)

(Nasıl ki) o kişilerin avuçlarının üzerine (bir) kirpik koyduğunda (o kişiler) kirpiği fark etmezse fakat yine gözde (olsa onu) oyup sonra onu rahatsız ederse; işte **bilgisiz kişiler** de avuçta olduğu gibi fark etmez (ve) bilmezler.

adınçig [Aö [Sıfat **muṇadın+çig**] [Ad **taidu**]]daki ak stuplug ulug viharta... (BuddhStab 51, 16-17)

*Harikulade (ve) **şaşırtıcı Taidu**'daki (=Pekin) beyaz stupalı büyük Vihāra'da...*

Hal eki + aitlik eki (+kl) almış adların da bir başka ad ile niteleme işleviyle öbek oluşturduğu görülmektedir:

ätöztäki tiltäki [Aö [Sıfat **könül+tä+ki**] [Aö **ayig kılınçlar**]]... (BT VIII A, 365)

*Vücuttaki, dildeki (ve) **gönüldeki kötü eylemler (=günahlar)**...*

[Aö [Sıfat **bädiz+tä+ki**] [Ad **aş**]] ačka nätäg tusu bolmasar... (KTUN, 397-398)

***Resimdeki yemek** aç olana nasıl fayda sağlamazsa...* (Yığıtoğlu, 2011, s. 69)

Türk dillerindeki sıfat türetme yollarından bir diğeri; fiillerin, sıfat-fiil (partisip) ekleri ile sıfat yapılmasıdır. Sıfat-fiil ekleriyle sıfat yapılan fiil soylu sözcükler de ad öbeklerinde niteleyici olarak yer alabilmektedir:

ymä [Aö [Sö [Fö [Ad **şögüen**] [Fiil **te-**]] [Part **-gmä**]] [Ad **baş başlag**]] içintäki törtünç bagdaki... (TT VII 1, 1)

*Yine **shang yuan** denilen **takvim başlangıç** (dönemi) içindeki dördüncü destedeki...*

anta basa [Aö [Sö [Fö [Sıfat **ayig**] [Fiil **sakin-**]] [Part **-daçı**]] [Ad **yagılar**]]ka buşı birgü ol (BT VIII A, 311-312)

*Daha sonra **kötü düşünen düşmanlara** sadaka vermek gerekir.*

[Aö [Sıfat **tur-mış**] [Ad **kişilär**]] kimlär ol lüsün çağlaw padmaşiri dyançı budakirti šila suda šila piratyä širi başlap otuz sanlıg kişilär ärdimiz (Tuyuq26 I I-1, 2-6)

*(Burada) **duran kişiler** ki, (biz); Lüsün Zhanglao, Padmaşiri Dyançı, Kuyşidu, Budakirti Šila, Suda Šila, ve Piratyä Širi başta olmak üzere otuz kişiydik.*

arhantlarını [Aö [Sö [Fö [Ad **nirvan**] [Fiil **bulga-**]] [Part **-sug**]] [Ad **öd**]]täki... (AbhidStockholm, 25R20)

*Arhatların **nirvanaya ulaştığı zamandaki**...*

Bilindiği üzere sıfatlar, başka sıfatlar veya zarflar tarafından derecelendirilebilir ya da pekiştirilebilir. Bu nedenle niteleme sıfatlarıyla kurulan iyeliksiz ad öbeklerinde yardımcı ögenin soluna yeni sözcükler eklenebilmekte ve böylece yardımcı öge, bir öbek olabilmektedir:

alku [AÖ [Sö [Zarf **yertincükä**] [Sifat **asıghg**] [AÖ [Ad **alp**] [Ad **äränlär**]]]niñ tınguzı amranmak uguşlug bo oronuñuz anagamilär oronıntın aşınur (BuddhStab 19, 55-58)

Bütün yeryüzüne faydalı cesur kahramanların istirahatgahı Kāmadhātu'lu bu diyarınız, azizler diyarından üstündür.

[AÖ [Sö [AÖ [Sifat **bo**] [Ad **ırk**]]+ıg [Sifat **ırklaguçı**] [Ad **kişi**]] kutsuz bolur (TT VII 28, 9)

Bu falı bakan kişi talihsiz olur.

... [AÖ [Sifat **ärтинү**] [Ad **mäñi**]]+lig [Ad **yertincü**]]tä abita burhan uluşınta togar (TT VII 40, 32-34)

... **Aşırı sevinç diyarında**, Amitābha'nın ülkesinde doğar.

2.1.1.1.2. Yardımcı ögesi işaret sıfatı olan iyeliksiz ad öbekleri

Adları, işaret ederek belirten sıfatlara işaret sıfatı denilmektedir. Bu sıfatlar, aslen zamirdirler; fakat bir ad öbeğinde yardımcı öge olduklarında sıfat işlevi üstlenirler (Aksan, 1983, s. 80; Eraslan, 2012, s. 174). Uygurcada *bo* “bu” ve *ol* “o” olmak üzere işaret sıfatı olarak kullanılan yalnızca iki adet sözcük mevcuttur ve bunlar hem tekil hem de çoğul adlarla birlikte kullanılabilir.

[AÖ [Sifat **bo**] [Ad **taşı**]] säñrämtä üç ayka tägi munta ädgülüg işlärdä yaratıp turdılar (Tuyuq26 I I-1, 6-8)

Bu taşı, manastırda üç aylık sürede faydalı amellerle hazırladılar.

birök [AÖ [Sifat **bo**] [Ad **sudurug**]] sizlärneñ nikayeñizlärtä sözlämäsär (AbhiKeng, 16-17)

Eğer bu kitabı sizlerin ekolünüzde okumazlarsa...

[AÖ [Sifat **bo**] [AÖ **aranyadan oronta**]] kälip čodpa berip yükünüp küşi küyürüp yandım (Yulin J, 5-6)

Bu manastırlı yere gelip kurban verip tapınıp buhur yakıp döndüm.

[AÖ [Sifat **ol**] [AÖ **yañılmış tınıglar**]] burhan tilämiş üdtä... (KTUN, 65)

O yañılmış canlılar Buda'yı çağırtdıklarında...

... [AÖ [Sifat **ol**] [Ad **üdtä**]] yolug bışurungalı uyur (ÖK, 99)

... *o zamanda* yolu gerçekleştirir.

[AÖ [Sifat **ol**] [Ad **töpütä**]] padmasanbawa bahşını... (AvaSad., 6-8)

O tepede Padmasaṃbhava guruyu...

bo “bu” ve *ol* “o” işaret sıfatları arasındaki temel farklılık, yardımcı ögesi oldukları adın konumu veya belirliliğine göre ortaya çıkmaktadır. Buna göre genellikle *ol*, uzaktaki veya bağlam içerisinde belirli olmayan nesnelere nitelerken *bo*, yakındaki veya belirli nesnelere niteler:

ol kün̄tin **bo** kün̄kâ tâgi (Ernte II, 32)

O (*geçmişteki-uzak*) *günden bu (şimdi-yakın) güne kadar*

kurug sögüt̄kâ kâlsâr **bo** sögüt̄ yaşarıp am̄tı kurımış (TT VII 28, 7-8)

(Fal) *kuru sögüte gelirse bu sögüt̄ yeşerip şimdi kurumuş(tur).*

saña **ol törü küni** üzä ap ogul kız ap kul küñ ap ata ana ap äd t(a)var ap yer suv ap altun kümüş asıg kılur (ZiemeKirche T, 74-78)

O kanun gününde (Kıyamet-uzak gelecek) oğullar ve kızlar, köleler, babalar ve anneler, mallar ve mülkler, toprak ve su, altın ve gümüş sana fayda verecektir.

2.1.1.1.3. Yardımcı ögesi sayı sıfatı olan iyeliksiz ad öbekleri

Yardımcı ögesi sayı sıfatı olan iyeliksiz ad öbeklerinde yardımcı öge; baş öge olan adın, niceliğini veya benzerleri içerisindeki sırasını belirtir:

beş ärkliglär (Or.8212-75B, 71)

Beş (*duyu*) organı

yeti ärdinilär (AgFrag II H1, 5)

Yedi mücevher

üçünç ay (Matsui22, 1)

Üçüncü ay

Adın gönderimde bulunduğu nesnenin miktarı kesin olarak bilinip belirtilmek istendiğinde yardımcı unsur olarak *asıl sayı sıfatları* kullanılır. Bunlar, matematikteki sayma sayılarıdır:

işin tüpükdürüp **beş türklüglärkâ** tükällig bolsar... (BahşıÖgdisi, 21)

İşini tamamlayıp beş güçlülere tamamen ulaşırsa da... (Ölmez, 1998, s. 271)

bir kşanka anı barın birgärü kigürüp... (AnTsang, 25/2)

Bir anda onların tamamını hep bir araya getirip... (Kılıç, 2012, s. 59)

üç tepse balilär (Kayacakra, 7)

Üç çanak sunu

altı küri men (MonPost PO09, 6)

Altı ölçek un

üç yegirmi at altı yegirmi äşgäk (MonPost P019, 24-25)

On üç at (ve) on altı eşek

yüz säkiz tana mončok (AvaSad., 11-12)

Yüz sekiz tane boncuk

tümän “on bin”, *yüz miñ* “yüz bin” gibi yüksek sayılar, genellikle belirli bir niceliği belirtmekten ziyade mübalağa ile sonsuzluğu veya çokluğu işaretler. Dolayısıyla bunlar, belgisiz sıfat işlevindedirler:

ülgüsüz sansız **yüz miñ tümän** tınlıklar uguşı (AvaSad., 123-125)

Sonsuz (ve) sayılamaz bir milyar (=yüz bin kere on bin) canlının soyu

yüüz miñ kolti ridi (AnTsang, 16/3)

yüz binlerce koči (=on bin) Rddhi (Kılıç, 2012, s. 53)

Uygurcada; asıl sayı sıfatlarının niceleyici olarak kullanıldığı ad öbeklerinde, baş unsur ile yardımcı unsur arasında teklik-çoğulluk bakımından kati bir uyum yoktur. Bilindiği üzere çokluk bildiren sayı sıfatlarınca nicelenen adlar; Hint-Avrupa dillerindekinin aksine, Altay dillerinde genellikle çokluk işaretleyicisi barındırmaz (Kılıç Cengiz ve Gürkan, 2016, s. 64). Ancak bu genel durumun her iki dil ailesinde de istisnaları mevcuttur. Örneğin bir Hint-Avrupa dili olmasına karşın Batı Ermenicesinde çoğulluk bildiren sayı sıfatları hem tekil isimlerle hem de çoğul isimlerle öbeklenebilmektedir (Bale vd., 2011, s. 585). Benzer bir durum, bir Türk dili olmasına karşın tarihî Uygurcada da görülmektedir:

üç uguş (AbhidStockholm, 25V26)

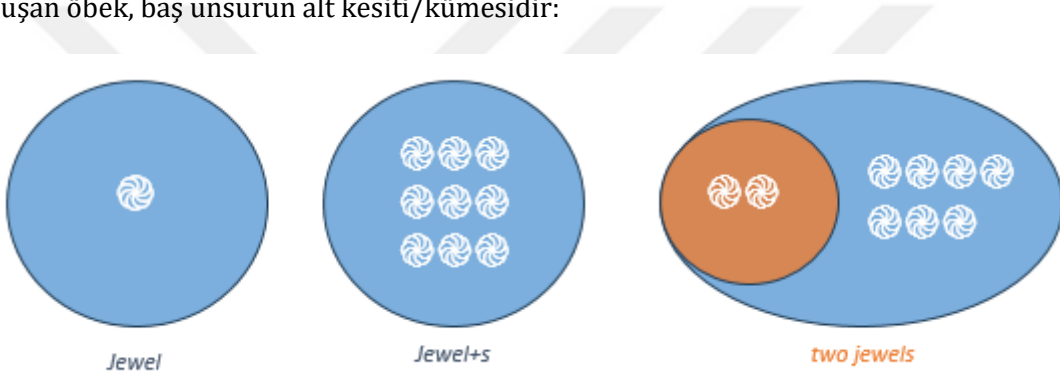
üç uguş+lar (AbhidStockholm, 27R43)

Uygurcanın Türk dilleri içerisindeki bu ayrıksı durumunun, yaşadığı dilsel etkileşimlerden kaynaklandığı düşünülebilir. Ne var ki böylesi bir düşünce, Uygurca'yı bu hususta etkilemiş olabilecek diller üzerinden kanıtlanmaya muhtaçtır. Öte yandan bizce söz konusu durum, Uygurcanın kendi iç dinamiklerine göre de (esas neden dil etkileşimi olsa dahi) açıklanabilir. Bu noktada; tarihinde Uygurca'yla benzer tecrübeler yaşamış olan Batı Ermenicesi, meseleye ışık tutabilecek niteliktedir.

Uygurcada çokluk bildiren sayı sıfatlarının hem tekil hem de çoğul adlarla birleşebilmesi, Bale vd. (2011) tarafından Batı Ermenicesi özelinde savunulduğu gibi; bu dilde de sayı belirleyicilerinin alt kesitli (subsective) değil kesişimsel (intersective) olmalarından ileri geliyor olabilir. Bale vd. (2011) dillerin, sayı sıfatlarıyla kurulan ad öbeklerinin yapısı bakımından üç farklı tipolojiye sahip olduklarını öne sürmüşlerdir (Bale vd., 2011, s. 582):

- (1) Çokluk bildiren sayı sıfatlarının yalnızca çoğul adlarla birleştiği diller (Örn. İngilizce)
- (2) Çokluk bildiren sayı sıfatlarının yalnızca tekil adlarla birleştiği diller (Örn. Türkçe)
- (3) Çokluk bildiren sayı sıfatlarının hem tekil hem de çoğul adlarla birleşebildiği diller (Örn. Batı Ermenicesi)

Öncelikle; çokluk bildiren sayı sıfatlarının yalnızca çoğul adlarla öbeğlenebildiği bir dil olan İngilizceyi ele alalım. Bu dilde, *jewel* “mücevher” sözcüğü yalnız başınayken belirli olmayan fakat tekil olan bir varlığa işaret eder; *jewel+s* “mücevherler” ise olası tüm mücevherlerin dâhil olduğu geniş bir kümedir. Bu bakımdan, sayı sıfatlarının Bale vd., 2011’de savunulduğu gibi kısıtlayıcı sıfatlar olduklarını kabul edersek; *two jewel+s* şeklindeki bir yapı son derece tutarlıdır; çünkü *two* sayı sıfatı geniş kapsamlı *jewels* kümesini sınırlandırır. Bir başka deyişle oluşan öbek, baş unsurun alt kesiti/kümesidir:

Şekil 2.5. Sayı sıfatlarıyla kurulan ad öbeklerinin İngilizcedeki durumu

Çokluk bildiren sayı sıfatlarının yalnızca *tekil* görünümlü adlarla birleşebildiği Türkçede ise durum farklıdır. Bu dilde de sayı sıfatları kısıtlayıcıdır ve geniş bir varlık kümesine işaret eden adlarla öbek oluşturduğunda, adın işaret ettiği kümeyi sınırlandırır. Fakat Türkçede tekil bir görünüme sahip olan *mücevher* sözcüğü, İngilizcedeki durumun aksine, yalnızca tekil bir ögeyi işaretlemez. *mücevher*; tekil mücevher türünden varlıkları işaretlediği gibi mücevher kavram alanında yer alan tüm varlıkları işaretleyebilir. Dolayısıyla ister tekil ister çoğul olsun sayı sıfatı, tekil görünümde olan fakat aslında hem tekil bir ögeyi hem de geniş bir varlık kümesini karşılayabilen *mücevher* sözcüğü ile öbeğlenebilir:

Şekil 2.6. Sayı sıfatlarıyla kurulan ad öbeklerinin Türkçedeki durumu

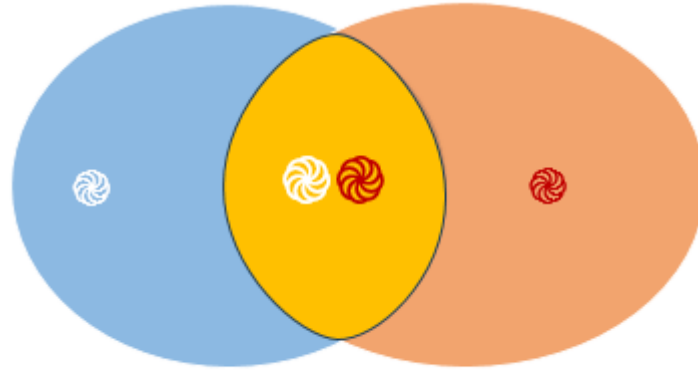
Elbette ortadaki kümenin hatalı olduğu iddia edilebilir ve bu kümenin aslında tıpkı İngilizcede olduğu gibi yalnızca *mücevherler* şeklinde işaretlendiği savunulabilir. Fakat hemen her Türkçe konuşurun kabul edeceği üzere; *Mücevher almaya gittim* cümlesini kuran bir kişi hem tek bir *mücevheri* hem de birden çok *mücevheri* kastetmiş olabilir. Nitekim birden çok mücevher söz konusu olduğunda (şayet özel bir vurgu gerekli değilse) kişi cümleyi **Mücevherler satın almaya gittim* şeklinde kurmayacaktır. Dolayısıyla mevcut durumda *mücevher* sözcüğü, nicelik bakımından belirsizdir. *iki mücevher* öbeğinde nicelik *iki* sıfatı ile belirlendiği için de ayrıca nicelik belirtici bir ek gerekli değildir.

Batı Ermenicesinde de Türkçedekine benzer şekilde adların tekil ve çoğul biçimleri arasında kesin bir karşıtlık bulunmaz; adın yalın durumu sayı bakımından belirsizdir. Dolayısıyla çokluk bildiren sayı sıfatının yalın formdaki bir isimle birleşebilmesi son derece doğaldır. Farklılık sıfatın semantiğinde ortaya çıkmaktadır ki Batı Ermenicesinde sayı sözcükleri, Türkçeden farklı bir biçimde, bağımsız olarak da bir kümenin işaretleyicisidirler:

Şekil 2.7. Sayı sıfatlarıyla kurulan ad öbeklerinin Batı Ermenicesindeki durumu

Batı Ermenicesinde *yergu* "iki" sözcüğü, olası tüm çift varlıkların kümesini işaretlemektedir (Bale vd., 2011, s. 594). Bu nedenle bir ad ile öbeğlendiğinde, bir alt küme değil bir keşişim kümesi oluşur:

yergu "iki" + Ad+Ø/Ad+ner "çokluk"

Şekil 2.8. Sıfat ve ad arasındaki kesişimsel ilişki

Burada *yergu* "iki" sayı sıfatının durumu, niteleme sıfatları ile benzerlik göstermektedir. Örneğin *güçlü* sıfatı, bir ismi nitelemesinden bağımsız olarak bir *güçlü varlıklar* kümesine de işaret eder: *güçlü hayvan, güçlü ruh, güçlü insan...* Dolayısıyla *güçlü hayvan* öbeği, güçlü olan tüm varlıkların kümesi ile hayvan olan canlılar kümesinin kesişim kümesidir (Bale vd., 2011, s. 585).

Uygurcaya tekrar dönecek olursak; Uygurca ilk verdiğimiz sınıflandırmada Batı Ermenicesiyle birlikte üçüncü grupta yer almaktadır ve Uygurca bu hususta Batı Ermenicesi ile benzer bir tipolojiye sahiptir. Bu durumda Uygurcanın sayı sıfatları, diğer Türk dillerinin aksine, alt kesitli (subsecutive) değil kesişimsel (intersective) bir ilişki kurmaktadır ve *sayı sıfatı + ad* biçimindeki öbekler, tekillik-çoğulluk uyumu bakımından son derece esnekler.

Adların niceliğini belirtmek için kullanılan en yaygın yöntem, asıl sayı sıfatlarını kullanmak olsa da kimi durumda adın gönderimde bulunduğu varlığın yalnızca bir bölümüne işaret edilmek istenebilir. Bu durumda yardımcı öge olarak *kesir sayı sıfatları* kullanılır:

bir yarım bakır kümüş (MonPost PO24, 8-9)

Yarım miktar gümüş

iki yarım kalça bor (MonPost UIReg08, 11)

İki yarım ölçü şarap

yolta ogrı karagçılarka yulunup **onta bir** yanap tokuzı ölür (UigAlmanac C, a3-a4)

*Yolda hırsız uğursuza denk gelip **onda biri** hariç dokuzu ölür.*

Sayı sıfatlarının bir diğer işlevi, adları nicelik bakımından belirli bir dağılıma veya bölümlenişe tabi tutarak sınırlandırmaktır. Bu durumda yardımcı öge olarak *üleştirme sayı sıfatları* kullanılır ve baş öge olan adın kaç adetten oluşan gruplara ayrıldığı belirtilmiş olur:

yüz säkizär kün (BuddhStab 49, 37)

Yüz sekizer gün

törtär tüš (AbhidStockholm, 34R14)

Dörder sonuç

ikirär böz (MonPost UIReg01, 2)

İkişer kumaş

Aslen bir üleştirme sayı sıfatı olan *birär* “bিরer” sözcüğü, bazı durumlarda “her, her biri” anlamıyla belgisiz sıfat işlevindedir:

birär kogta kog sanınca nom uguš ol ok birärintä birlä toylug burkanlar sakınıp... (AnTsang, 3/1-2)

Her zerrede, zerre sayısınca öğreti ailesi (ve) bunların her birinde bir araya toplanmış Budaları düşünüp... (Kılıç, 2012, s. 44)

Sayı sıfatlarının bir bölümü adları nicelik bakımından sınırlamak yerine, onların benzerleri içerisindeki yerini belirtir. Bunun için *bir* ve *iki* dışındaki sayma sayılarına +nč eki getirilir ve böylece sayma sayılarından *sıra sayı sıfatları* elde edilir. *bir* ve *iki* sayılarının sayma sayısına dönüştürülmesi ise özgündür.

baštınkı padak (AbhidStockholm, 26R41)

Birinci kategori

ikinti padak (AbhidStockholm, 26R44)

İkinci kategori

üçünc padak (AbhidStockholm, 26R47)

Üçüncü kategori

törtünč padak (AbhidStockholm, 26R49)

Dördüncü kategori

ıt yıl **bešinč** ay içintä kälip bir ay mončuk tartıp törür män (Tuyuq 26 II-3, 1-2)

Köpek yılının beşinci ayında gelip bir ay tesbih çekip döndüm.

2.1.1.1.4. Yardımcı ögesi belgisiz sıfat olan iyeliksiz ad öbekleri

Sıfatların büyük bir bölümü, yardımcı ögesi oldukları adın kapsamını sınırlandırıyor olsa da bazı sıfatlar, tam tersi bir şekilde söz konusu adın kapsamını genişletebilir veya belirsiz hâle getirebilir. Bu tür sıfatlara genellikle *belgisiz sıfat* adı verilmektedir:

atı kötrülmişlär [Aö [Sıfat **nä**] [Ad **könjül**]] bolu birlä bütürü bilirlär... (AbhidStockholm, 26R3-4)

Adı yüceltilmişler nasıl (bir) arzu ile tamamen bilirler...

... [Aö [Sıfat **kaç**] [Ad **kün**]]... (BuddhStab 4, 4)

...Kaç gün...

[Aö [Sıfat **kayu**] [Ad **buyan**]] ol muntın kazganıldı ärsär kamag tınlıg uguşı üçün ävirmäk kılur män (AnTsang, 44/1-2)

Bundan dolayı nasıl bir iyilik kazanıldı ise, bütün canlılar ailesi için (de bunu) isterim (Kılıç, 2012, s. 71)

[Aö [Sıfat **kamag**] [Ad **şimnularıg**]] utmiş at almişg... (AnTsang, 7/2)

Bütün şeytanları yenmiş adını alanı... (Kılıç, 2021, s. 47)

[Aö [Sıfat **köp**] [Ad **iş**]] bolmiş üçün... (MonPost Káz02, 4)

Pek çok görevi olduğu için...

maheşvare täñri başlap [Aö [Sıfat **munča**] [Ad **tirini kuvragı**]]... (BuddhStab 60, 7)

Maheşvara Tanrı başta olmak üzere bu kadar çok topluluğu...

[Aö [Sıfat **näčä**] [Aö **ondın sıñar uluşlar**]] bar ärsär... (AnTsang, 19/1)

On tarafta ne çeşit ülkeler var ise...

[Aö [Sıfat **adın**] [Aö **keçiglig tirteläriğ**]] kevmek kızgurmak kılıp... (Kayacakra, 348-349)

Diğer sapkın öğrencileri cezalandırıp...

[Aö [Sıfat **alku**] [Ad **tınlıglar**]]nıñ tözintä uguşinta yaruyurlar (ÖK, 67-68)

Bütün canlıların soyunda parlarlar (Aris, 2018, s. 42)

2.1.1.2. Yardımcı Ögesi Ad Olan İyeliksiz Ad Öbekleri

Yardımcı ögesi bir ad olan iyeliksiz ad öbekleri hem baş unsurun hem de yardımcı unsurun bir ek almaması nedeniyle, Türkiye Türkoloji'sinde genellikle *takisız ad tamlaması* olarak anılmaktadır. Bu tür öbeklerin çağdaş Türkçedeki kullanımları bir hayli sınırlıdır. Takisız ad tamlamaları Türkçede genellikle ya baş ögenin yapıldığı nesne ya da baş ögenin benzediği şey ifade edilmek istendiğinde kullanılır. Öte yandan hem Eski Uygurcada hem de Erken Orta Uygurcada bu tür öbekler, çok daha geniş bir kullanım alanına sahiptir.

Eski ve Erken Orta Uygurcada takvimle ilgili terimlerin (ay, yıl ve gün adları) büyük bir kısmı bu tür öbeklerle ifade edilir:

[Aö [Ad **it**] [Ad **yıl**]] beşinç ay içintä kälip bir ay monçuk tartıp törür män (Tuyuq26 I I-3, 1-2)

***Köpek yılı**, beşinci ayda gelip bir ay tesbih çekip gittim.*

[Aö [Ad **luu**] [Ad **yıl**]] [Aö [Ad **ram**] [Ad **ay**]] altı otuzka... (Tuyuq26 I I-5, 1)

***Ejderha yılı**, Ram ayının yirmi altısında...*

[Aö [Ad **yunt**] [Ad **yıl**]] beşinç ay [Aö [Ad **yunt**] [Ad **kün**]] [Aö [Ad **yunt**] [Ad **ödindä**]] togmiş kişi bir yegirminç ay [Aö [Ad **sıçgan**] [Ad **kün**]] [Aö [Ad **sıçgan**] [Ad **ödindä**]] iglāsär ölür (TT VII 25, 22-26)

At yılının beşinci ayında at gününün at vaktinde doğan kişi on birinci ayın sıçan gününün sıçan vaktinde hastalanırsa ölür.

Birden çok sözcükten oluşan kişi, şehir veya çeşitli varlık adları da bu tür öbeklerle ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu tür öbeklerin, bazı açılardan birleşik isim olarak da niteleyebileceğimiz genel kullanıma sahip kalıp ifadeler ürettiğini söyleyebiliriz:

män [Aö [Ad **toyınçog**] [Ad **tutuñ**]] bo [Aö [Ad **teyuk**] [Ad **kısıl**]]ka yegirmi turgalı kälip täger män (Tuyuq26 I I-5, 2-3)

Ben Toyınçog Tutuñ, Teyuk geçidinde yirmi (gün) kalıverdim.

beş yegirmi күntä [Aö [Ad **pirtimokš**] [Ad **nom**]]ug nomlaguluk ödtä... (AgFrag II H1, 14)

On beşinci günde Prätimokšasūtra'nın okunacağı zamanda...

Unvan olarak kullanılan adların yardımcı öge olduğu bazı öbeklerde, baş öge solda yer alabilmektedir:

bo nišan män [[Särgis_{Ad}] [kašiša_{Ad}] Aö]nıñ ol (SyroTurcica2, 3)

Bu nišan, ben keşiş Sargis'indir.

amtı män **Könçög idok kut** ayayu bo nomug yakturmuş adrok buyanım küçintä (Nakamura2009 A, 10-11)

Şimdi ben kutsal hükümdar Könçög, bu öğretiyi pek çok sevabımla birlikte buyurup bastırdım.

2.1.1.3. Yardımcı Ögesi Edat Öbeği Olan İyeliksiz Ad Öbekleri

Sınırlı sayıda örnekte, iyeliksiz ad öbeğinde yardımcı unsur olarak bir edat öbeği yer alabilmektedir. Bu tür öbekler, baş öge ile edat öbeğinin yardımcı unsuru arasında çeşitli açılardan ilişki kurulmasıyla elde edilir:

[Aö [Eö [Ad **kuvrag**] [Edat **ara**]] [Aö **bodimant orun**]]ta (AnTsang, 19/3)

Cemaat(in) arasındaki Bodhimaṇḍa yerinde

[AÖ [EÖ [Ad kkir kakaç] [Edat tæg]] [AÖ üç agu]] (AnTsang, 5)

Kir (ve) pislik gibi üç zehir

2.1.2. İyelikli ad öbekleri

Bu tür öbek yapılarında baş öge, taşıdığı iyelik eki nedeniyle yalnızca sahiplik ve aitlik anlamını pekiştirebilecek bir yardımcı öge almaktadır (Nizam, 2022, s. 69). Bu nedenle yardımcı öge, iyelikli ad öbeklerinde baş ögenin morfolojik biçimine uygun olarak genellikle ilgi eki ile çekimlenir:

[AÖ [Ad basirasat(a)v+nıñ] [Ad divan+ı]] (AgFrag I 4, 5-6)

Vajrasattva'nın divânı

[AÖ [AÖ sudur nom+nuñ] [Ad baš+ı]] (BT I B, 10)

Sutra kitabının başı

[AÖ [AÖ [Sıfat tolp] [Ad nomlar+nıñ]] [AÖ iki ärmäz+i]] (Hazai, 14-15)

Bütün öğretilerin vahdeti

[AÖ [AÖ törttin sıñarkı taglar+nıñ] [Ad börk+i]] (Ernte I, 20)

Dört taraftaki dağların zirvesi

[AÖ [AÖ vasave täñri+nıñ] [AÖ kirişlig ya+sı]] (ETŞ 11, 14)

Vāsava Tanrının kirişli yayı

Ancak yardımcı ögenin iyelik eki taşımadığı yapılar da kurulabilmektedir. Bu tür öbeklerde yardımcı öge, genellikle ilgi eki olmadan da sahiplik anlamını pekiştirebilmektedir:

[AÖ [Ad täñri] [Ad täñri+si]] burhan (BT III, 56)

Tanrılar tanrısı Buda

[AÖ [Ad täñri] [Ad yer+i]] (AbhiKeng, 43)

Tanrı diyarı

[AÖ [SÖ ulug buyanlığ] [AÖ [Ad kagan] [Ad kañ+ımız]]] (Nakamura2006 B, 10-11)

Yüce amelli Kağan babamız

[AÖ [Ad katun] [Ad kut+ı]] (Nakamura2009 A, 2)

Hatun'un kutu

2.1.2.1. Belirtili Ad Öbeği

Bu tür öbeklerde kurucular arasında sınırlı, kesin ve belirli bir kavram ilişkisi mevcuttur (Aksan, 1983, s. 53). Bu ilişki, yardımcı ögenin taşıdığı ilgi eki ile sağlanmaktadır:

bo [AÖ [Zamir **sizlär+niñ**] [AÖ **tapınmış tapıg+ıñızlarnı**]] udunmış udugunuzlarnı tanyadeve täñri körü aşamakları täginmäkläri bolzun (Ernte II, 44-45)

Bu sizin yaptığınız tapınçları ettiğiniz hürmetleri zenginlik tanrısı görüp memnun olsun.

[AÖ [AÖ [EÖ **anı tæg**] [Ad **savlar+niñ**]] [Ad **açuk+ı+n**]] bilsär adrok ärmöz mu biligtä (ETŞ 11, 5-6)

İnsan öyle sözlerin seçkinini bilirse, bilgide daha üstün olmaz mı? (Arat, 1965, s. 107)

[AÖ [AÖ **sudur nom+nuñ**] [Ad **baş+ı+n+ta**]] kayu savıg uruñlar (BT I B, 10)

Sutra kitabının başında hangi sözleri dile getirsinler?

amtı [AÖ [AÖ **tokuz törlüg eşiklär+niñ**] [AÖ **ädgü yavız+ları**]]+n ayu birälim (TT VII 12, 4-5)

Şimdi dokuz çeşit eşiğin iyi(lik) (ve) kötü(lük)lerini bildiriverelim.

[AÖ [Ad **tänrilär+niñ**] [Ad **til+i**]]+n+čä lulär tilinčä täk ol yäklär kumbandi yalañok tilinčä tälim üküš [AÖ [Ad **tınlıglar+niñ**] [Ad **til+i**]] sanınčä tägintürgü tutturgu üçün köni nom nomlalım (AnTsang, 24)

Tanrıların dilince, ejderlerin dilince yahut o şeytanlar, periler ve insanların dilince, sayısız canlıların dilleri sayısınca, (onlara) eriştirip (ellerine) tutturmak için doğru öğretiyi açıklayalım (Kılıç, 2012, s. 58)

Belirtili ad öbeklerinde, yardımcı unsur olarak yalnızca ad ve zamir türünden sözcükler yer alabilir.

birök bo sudurug [AÖ [Zamir **sizlär+niñ**] [Ad **nikay+ıñızlartä**]] sözlämäsär... (AbhiKeng, 16)

Şayet bu kitabı sizin cemaatinizde okumazlarsa...

bo tankarıglıg nom şazın [AÖ [Ad **küzätçilär+niñ**] [Ad **mantal+ı**]] ärür (AvaSad, 48-50)

Bu kendilerini öğretiye adanmış olan gözetnicilerin mandalasıdır (Doğan, 2022, s. 60)

Yardımcı öge ile baş öge arasındaki ilişkinin ilgi ekiyle sağlanmıştır olması sayesinde bu tür öbeklerde sözcükler arasına başka sözcükler girebilir. İlgi eki, araya başka sözcükler girmesine karşın baş ögeyle olan doğrudan ilişkiyi muhafaza etmektedir:

az+niñ tatganguluk yapşinguluk adın ärtmiş kälädük **ödki+sintä** (AbhidRus, 3-4)

Açgözlülüğün tadılıp bağlanılası, kötülüğü aşmış gelecek günlerinde

katıglandaçılar+nıñ ädgülüg **küsüş+läri** (BuddStab 46, 22-23)

Çabalayanların faydalı arzuları

adınçig kutlug **bo sudur nom ärdini+nıñ** agızta tutup **nomlagu+sı** koçota ...
(BuddhStab 58, 32-33)

*Mükemmel (ve) kutlu bu Sutra öğreti mücevherinin ezberden okunup vaaz edilişi
Koço'da ...*

supratiştit t(ä)ñri urı+sı yetinç küntä **ölgülük öd+i** ärür (UVDS, 12-14)

Supratiştita tanrının oğlunun yedinci günde ölme vakti vardır.

Belirtili ad öbeklerinde hem baş unsurun hem de yardımcı unsurun çoğul eki taşıması mümkündür:

bo buyan küçintä üstün köktäki ülgüsüz üküş altın yağızdaki [Aö [^Aö **alkınçsız tälim kut vahşik tirte+lär+nıñ täñrim+lär+nıñ**] [^Ad **küç+lär+i kösön+lär+i**]] aşılzun üzülzün (TT VII 40, 11-15)

Bu sevap sayesinde üstteki gökyüzündeki sayısız çok(luktaki), aşağı yeryüzündeki tükenmez çok(luktaki) koruyucu sapkın ruhların güçleri kuvvetleri aşılın kesilsin.

[Aö [Aö **tört otuz alp+lar+nıñ**] [Ad **darni+lar+i**]] (Kayacakra, 218-219)

Yirmi dört alpların Dhāraṇīleri

2.1.2.2. Belirtisiz Ad Öbeği

Belirtisiz ad öbeklerinde, baş öge iyelik eki alırken yardımcı öge ilgi eki taşımamaktadır. Bununla birlikte yardımcı ögenin iyelik ve çokluk eki taşıması mümkündür (Nizam, 2022, s. 70).

[Aö [Aö **abita burhan**] [Ad **uluş+i**]]+n+ta antiraysız togup belgürüp artokrak terk ödün adırlıg burhan kutın bulzunlar (Nakamura2009 A, 8-9)

Amitābha Buda ülkesinde engelsiz doğup belirerek son derece kısa zamanda özel Buda kutuna ulaşırlar.

yatvısınça tikvisinçä on sıñar üç ödkı [Aö [Ad **yalañoklar**] [Ad **arşlan+i**]]+ña yumkıkı kalışız yapa kat kat ärklig toorı alkınçsız körüglüg yaratıngu yañı üzä yükünmäk kılalım (AnTsang, 2)

Boyuna dikine on tarafta (ve) üç zamanda, hepsi kat kat kuvvetli, ağı sonsuz görüşlü insanlar arşlanına (ve) hepsine eksiksiz, düzenlenen gün içinde secde edelim (Kılıç, 2012, s. 43)

Kayu kişi [Aö [Ad **yäk**] [Ad **eřik+i**]]+ŋä kirsär ol bir yıl yäkkä sanlıg bolur (TT VII 12, 5-6)

*Herhangi bir kişi, **Yakşa eşiğine** girse; o, bir yıl (boyunca) Yakşa'ya bağlı olur.*

[Aö [Aö **alku burhanlar bodis(a)t(a)vlar**] [Ad **kutlar+i**]]+ŋa yükünürm(ä)n (UVDS, 1-2)

Tüm Buda ve Bodisatvalar(ın) kutlarına (ve varlıklarına) saygıyla hürmet ederim.

Belirtisiz ad öbekleri, geleneksel yaklaşımda belirtisiz isim tamlaması olarak adlandırılır. Bu adlandırma, söz konusu öbeklerin belirtili ad öbekleri ile kıyaslandığında daha genel bir ifade taşıyor olmalarından ileri gelmektedir (Arı, 2004, s. 68).

Belirtisiz ad öbeklerinde, belirtili ad öbeklerinden farklı olarak her iki ögenin de çokluk eki taşıması mümkün değildir. Dolayısıyla baş öge çokluk eki taşıyorsa yardımcı öge çokluk eki taşımaz:

- täŋri yer+i (AbhiKeng, 43)
- täŋri yer+lär+i (AbhiKeng, 46-47)
- täŋri+lär oron+i (AbhidRus, 49)

Belirtisiz ad öbeklerinde, belirtili ad öbeklerinden farklı olarak yardımcı öge konumunda bir zamir yer alamaz. Ancak bir sıfat yer alabilmektedir:

yalŋok tetmä [Aö [Sıfat **tnlıg**] [Ad **oglan+ları**]] öztin adrılmış ol (Gang V, 4-6)

*İnsan denilen **canlı evlatları** kendilerinden ayrılmıştır.*

[Aö [Sıfat **ädgölüg**] [Ad **iřlärim**]] (BuddhStab 40, 42)

Faydalı işlerim

Belirtili ad öbeklerinden farklı olarak belirtisiz ad öbeklerinde, öbeği oluşturan unsurların yeri değiştirilemez ve ögeler arasına başka sözcükler giremez. Bu açıdan belirtisiz ad öbekleri, kalıplaşmaya ve birleşmeye son derece yatkındırlar (Nizam, 2022, s. 71).

2.2. Fiiller ve Fiil Öbekleri

Bir önceki bölümde ele alınan isimler gibi, fiiller de tüm dünya dillerinde var olan temel sözcük kategorilerindedir ve dilde; eylemleri, durumları ve süreçleri ifade etme işlevi görürler. Bir fiil; kişi, sayı, cins, kip ve zaman çekimine girmesi yönüyle diğer sözcük kategorilerinden ayırt edilebilir. Dolayısıyla bir sözcük, bu çekimlerden en az birine girebiliyorsa fiildir.

Fiilleri de tıpkı isimler gibi yapısal ve semantik açıdan tasnif etmemiz mümkündür. Semantik açıdan baktığımızda fiiller üç gruba ayrılarak incelenebilir (Aksan, 1983, s. 202-203).

Kılış Fiilleri: Bu fiiller, öznenin nesne üzerinde gerçekleştirdiği bir eylemi tasvir eder ve bu fiillerle kurulan cümlelerde, söz konusu eylemden etkilenen bir nesne zorunlu olarak bulunur. Bu bakımdan kılış fiilleri, geçişli fiillerdir:

yaşıñça [Nesne nom] [Fiil okıtğı] (TT VII 28, 2-3)

Yaşının (sayısı kadar) öğreti kitabı okut!

[Nesne çin kertü ulug ärdini bahşı kutıña] [Fiil yükünürmän] (ÖK, 1-2)

Hakiki (ve) yüce mücevher (olan) üstadın kutuna hürmet ederim.

... [Nesne bir kölük böz tægäläy] [Fiil berzün] (MonPost PO06, 9-10)

... bir yük hayvanı yükü kadar pamuklu giysi versin.

tänrilär eligi hormuzta täñri [Nesne ol yeti azunlarıg] [Fö köñülintä inčä sakıntı] (UVDS, 57-65)

Tanrılar hükümdarı Indra, o yedi dünyayı gönlünde şöyle tasavvur etti.

Oluş Fiilleri: Bu fiiller; öznenin kendi doğasında, bir dış etki olmadan gerçekleşen değişimleri tasvir eder ve bu bakımdan oluş fiilleriyle kurulan cümlelerde bir nesne bulunmaz; yani oluş fiilleri geçişsizdir. Çünkü eylem, özne üzerinde gerçekleşir.

[Özne sävigniñ tözi çinkertüsi] [Fiil bütär] ärmäz (AbhidStockholm, 37R29)

Arzunun özü (ve) hakikati bitemez.

[Özne bizniñ ymä kut kolunčlarımız] anı tæg ök [Fiil alkinmazun] anča tægincä (AnTsang, 12/3-4)

Bizim yalvarışlarımız da öylece yok olmasın o (zamana) değın.

Durum Fiilleri: Bu fiiller, öznenin içinde bulunduğu bir durumu veya öznenin konumunu ifade ederler. Dolayısıyla öznenin gerçekleştirdiği bir fiil söz konusu değildir; özne yalnızca belirli bir durumu muhafaza etmektedir. Bu bakımdan durum fiillerinin oluşturduğu cümleler de nesne içermez; yani durum fiilleri de geçişsizdir.

[Özne altun tilgänlig čakiravart han] [Fiil udıp barıp]... (KTUN, 242-243)

Altın tekerlekli Cakravartin han uyuya kalıp...

üç yarım künniñ arasında aya amtı [Fiil ölmış män] (ÖK, 98-99)

Üç buçuk gün içinde vah (ki) şimdi ölmüşüm.

Yapısal açıdan ise yine üç tür fiil sınıfından söz edebiliriz (Aksan, 1983, s. 212).

Basit Fiiller: Herhangi bir yapım eki taşımayan kök durumundaki fiillerdir: *aç-* “açmak”, *bar-* “varmak”, *bil-* “bilmek”, *kıl-* “kılmak, yapmak” vb.

Türemiş Fiiller: Belirli yapım ekleri ile fiil köklerinin genişletilmesi veya isim köklerinden fiil türetilmesiyle elde edilen fiillerdir: *kıl-ın-* “kılınmak, yapılmak”, *kork-ut-* “korkutmak”, *söz+le-* “söylemek” vb.

Birleşik Fiiller: Bir fiilin, bir başka ögeyle (ad, sıfat, zarf, edat öbeği veya bir başka fiil) öbek yapı kurallarına uygun olarak oluşturduğu ve dil sisteminde tek bir sözcük gibi işlev gören birleşik yapılara *birleşik fiil* adı verilmektedir. Birleşik fiillerin oluşumu, tıpkı birleşik adlar gibi öbek yapı kurallarına tâbidir ve bu nedenle birleşik fiiller, bir baş öge ve bir yardımcı öge içerirler.

bo buyan küçintä [Fö [Ad **burhan**] [Fiil **bol-**]]alım (Hohhot R, 2-4)

*Bu sevabın sayesinde **Buda olalım.***

Ξ ödki alku burhanlarka tanuklaguluk nom ärsär [Fö [Aö [Fö [Aö **bo** 心ni] [Fiil **tanukla-**]] [Inf. **mak**] [Fiil **är-**]]ür (KTUN: 26-27)

*Üç zamandaki bütün Buda'lara öğretilen öğreti ise **bu bilinci gerçekleştirir.***

s(ä)niñ küçüñ yitmişčä bermişñ bir meñü täñrikä [Fö [Sıfat **sıkımlıg**] [Fiil **tur-**]]ur (ZiemeKirche T, 63-65)

*Senin gücünün yettiği kadar verdiği (şey), tek ebedi Tanrı için **uygundur.***

bar beş anagamlar añilki ara nirvan boltaçı ikinti toga birlä nirvan boltaçı üçünč tavrannmaksızın nirvan boltaçı törtünč tavrannmaklıgın nirvan boltaçı beşinč [Fö [Sö [Fö [Zarf **yokaru**] [Fiil **akıl-**]] [part. **taçı**] [Fiil **är-**]]ür (AbhiKeng, 38-41)

*Beş çeşit aziz vardır (ki) birincisi ara varoluş esnasında nirvanaya ulaşan, ikincisi doğumla birlikte nirvanaya ulaşan, üçüncüsü gayret ederek nirvanaya ulaşan, dördüncü çabasız nirvanaya ulaşan (ve) beşincisi **yukarı yayılandır** (=gökyüzüne yükselendir).*

kızıltä üç ay turup buyan küçintä käd toyın [Fö [Zö [Fö [Ad **burhan**] [Fiil **bol-**]]] [Ger. **u**] [Fiil **tägin-**]]äyin (Tuyuq26 II, 37/3-5)

*Kızıl'da üç ay kalıp Keşiş Käd'in sevabı vasıtasıyla **Buda oluvereyim.***

öz tözi yok [Fö [Eö **közünüteki körkteş täg**] [Fiil **ärür**]] (Kayacakra, 64-65)

*Kendi özü yok(tur ve) **aynadaki yansıma gibidir.***

ymä bir ödün atı kötrülmiş strayastrış t(ä)ñri yerintä sudaram šal atl(ı)g t(ä)ñrilärniñ yığılguluk kurşatılı kavzatılı t(ä)ñridäm vişaylıg mäjiläriñ k(a)ltı tapınča [Fö [Fiil **tägin-ür**] [Fiil **är-**]]ti (UVDS, 4-9)

*Yine bir gün adı yüceltilmiş Träyastrimśa tanrının ülkesinde Sudharmäsälä adlı tanrıların toplandığı (yerde), sarılıp çevrelenmiş ilahî duyusal mutlulukları şu biçimde **tatmaktaydı.***

Baş öge konumunda her zaman bir fiil bulunur; fakat *yardımcı fiil* olarak adlandırılan bu ögenin, öbeğin anlamına olan katkısı son derece sınırlıdır. Yardımcı fiilin esas işlevi, yardımcı öge konumunda bulunan unsurun fiil çekimine girmesini sağlamaktır. Öbeğin anlamı ise büyük ölçüde yardımcı öge konumunda bulunan sözcük tarafından belirlenir. Öte yandan *yardımcı fiiller* büsbütün asemantik sözcükler değildirler ve öbeğin anlamına az da olsa katkıda bulunurlar.

- a. antrabav uduzmak atlag kavırasınča bışirunguluk antirabavta **eki törlüg ärür** (ÖK, 27-29)
*Antarābhava'yı takip etme adlı özete göre; gerçekleştirilecek Antarābhava **iki çeşittir*** (Aris, 2018, s. 41)
- b. koşa bışirunmakta ymä **eki törlüg bolur** boşgutlug boşgutsuz (ÖK, 34-35)
*İki türlü öğrenme ise **iki şekilde gerçekleştirilir**: eğitilmiş, eğitimsiz.* (Aris, 2018, s. 42)

Yukarıda yer alan (a) ve (b) cümlelerinde, birleşik fiili oluşturan baş ögeler farklı, yardımcı ögeler ise aynıdır. Şayet baş öge olan yardımcı fiilin öbeğe hiçbir semantik katkısı olmasaydı her iki birleşik fiilin de birebir aynı anlamda olması gerekirdi. Ancak iki fiilin anlamı arasında ufak da olsa bir nüans mevcuttur ki (a) cümlesinde fiil bir durum bildirirken (b) cümlesindeki fiil bir oluşu ifade eder.

Cümle, en temelde bir ad/ad öbeği (AÖ) ve bir fiil/fiil öbeğinin (FÖ) birleşiminden oluşur (Chomsky, 2002b, s. 26):

Cümle → AÖ + FÖ

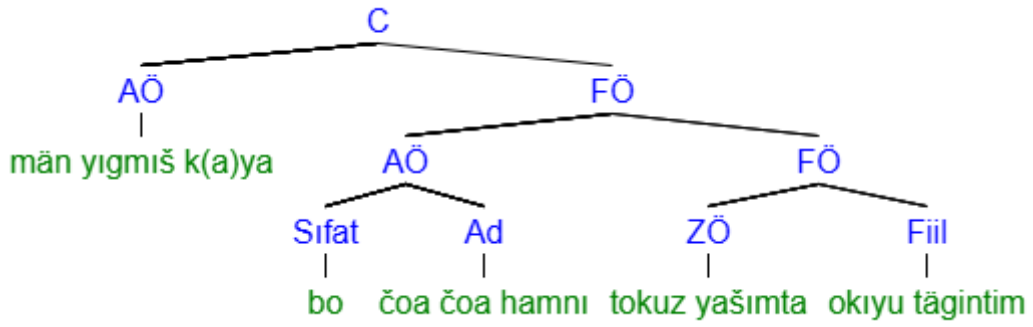
AÖ → YÖ + A

FÖ → YÖ + F

Dolayısıyla fiiller, cümlenin çekirdek bileşenlerinden biri olarak sentaktik yapının belirleyicisidirler. Öyle ki; basit yapı bir fiil cümlesinde, özne rolünü taşıyan AÖ dışında kalan bütün ögeler fiil öbeğinin bir parçası olarak fiilin yönetimindedir. Çünkü yüklem rolündeki fiil, cümlede ifade edilen temel yargıyı taşır ve cümlenin çatısını oluşturur (Hirik, 2021, 118). Örneğin bir cümlenin nesne içerip içermeyeceği gibi özne dışındaki ögelerle ilgili sentaktik ve semantik durumlar, tamamen fiil tarafından belirlenmektedir.

[_C [_{AÖ} män yıgmış k(a)ya] [_{FÖ} [_{AÖ} [_{Sıfat} bo] [_{Ad} čoa čoa hamnı]] [_{FÖ} [_{ZÖ} tokuz yaşımta] [_{Fiiil} okıyu tągintim]]]] (AgFrag I, 2b)

Ben Yıgmış K(a)ya bu Dırghāgama'yı dokuz yaşımda (iken) okuyuverdim.

Şekil 2.9. (AgFrag I, 2b)'deki ifadenin ağaç diyagramı ile gösterilmesi

Özne dışında kalan bütün öğeler fiilin yönetiminde olduğu için bir fiil öbeğinde ad, sıfat, zarf ve edat öbeği gibi sözcük/öbek türleri yardımcı öge olabilmektedir:

beçin kündä [FÖ [Ad tavar] [Fiil yok bolur]] (TT VII 32, 12-13)

Maymun gününde servet yok olur.

muña togmış kişilär [FÖ [AÖ pakunse atlıg yultuzka] [Fiil sanur]] (TT VII 17, 18-19)

Buna (Bu ayda) doğmuş kişiler Po-jun-xing adlı yıldıza bağlıdır.

kop törlüg iş işläsär [FÖ [Sıfat yavız] [Fiil bolur]] [FÖ [Sıfat ädgü] [Fiil bolmaz]] (TT VII 12, 6-7)

Her (ne) çeşit iş yaparsa (yapsın) kötü olur, iyi olmaz.

[FÖ [Zö arıg yel küçintän] [Fiil boltı]] (ZiemeKirche A, 8-11)

Kutsal ruh aracılığıyla var oldu.

[FÖ [EÖ [AÖ [FÖ [Ad bizni] [Fiil kutad-]]] [Inf. mak]] üçün] [Fiil agtındı]] (ZiemeKirche A, 16-17)

Bizi kurtarmak için (gökyüzüne) yükseldi.

Söz konusu sözcük türlerinin fiil öbeğinde yardımcı öge olabilmesine rağmen bir fiil, birleşik fiiller hâric, başka bir fiilin yardımcı ögesi olamamaktadır. Bir fiil ancak fiil olma vasfını kaybettiren fiilimsi eklerini alarak yardımcı öge olabilmektedir:

bo suburganta mān büçäk [FÖ [Zarf olurup] [Fiil bitidim]] (Hohhot N, 1-3)

Bu tapınakta ben Büçäk, oturup yazdım.

[FÖ [Sıfat kördäçi] [Fiil yok är-]]ip algulukı ymä yok ärür (KTUN, 225)

(Onu) gören yoktur; alınabilirliği de yoktur.

nom äşidip viyakrit bulup [FÖ [Ad tuyunmakıg] [Fiil tanuklalım]] (BahşıÖgdisi, 73)

Öğretiyi dinleyip kehanette bulunup aydınlanmaya ulaşalım.

2.3. Sıfatlar ve Sıfat Öbekleri

Sıfatlar, bir adın anlamını genişleten ya da sınırlandıran sözcüklerdir. Dolayısıyla olağan şartlarda sıfatlar, cümle içerisinde adlarla birlikte konumlanırlar.

özi [Sıfat **ayıg**] [Ad atlıg] bolur (TT VII 12, 8)

*Kendisi **kötü** şöhretli olur.*

[Sıfat **tört**] [Ad utlı] bilgülük üç bolmaktaki tınlıgılar beş [Sıfat **çöpdik**] [Ad üddakilär] [Sıfat **alku**] [Ad yertüncütakilär] [Sıfat **yavlak**] [Ad yollarta] täginçsizlärtä tüşrümäzünlär (BahşıÖgdisi, 61-63)

***Dört** ödülü bilen üç varoluştaki canlılar, beş **kirli** zamandakiler, **bütün** yeryüzündekiler **kötü** yollara, amaçsızlıklara düşürülmüşler (Ölmez, 1998, 272)*

Sıfatlar, bir adın anlamını genişletmek amacıyla kullanıldığında; belirli bir varlık kümesine işaret eden adlar, çok daha geniş ya da kimi durumda belirsiz varlık sınıflarına gönderimde bulunacak hâle gelirler.

[**üküş** buyan] kılımış kargäk (TT VII 28, 9-10)

Çokça iyi amel işlemelidir.

[**kamag** tetselärniñ] ara... (ETŞ 11, 9)

Bütün öğrencilerin arasında...

Sıfatlar, adların anlamını sınırlandırmak için kullanıldıklarında ise, ilgili adın belirgin bir özelliğini (nitelik, nicelik veya konumunu) vurgularlar. Bu bakımdan anlam sınırlandırıcı sıfatların; *niteleme sıfatları*, *sayı (nicelik) sıfatları* ve *işaret sıfatları* olmak üzere üç çeşidi vardır. Bunların her biri, yanında yer aldıkları adı farklı bir açıdan sınırlandırır ve adın işaret ettiği varlığı benzerlerinden ayırt eder.

beçin yıl säksinç ay säkiz yañıta [Niteleme Sıfatı **yüküngülük tägzingülük**] [Ad vaharta] ayag(?) olurup bitiyü tägindim (Hohhot T, 1-3)

*Maymun yılı sekizinci ayın sekizinci gününde, **saygıdeğer** Vihara'da hürmetle oturup (bunu) yazıverdim.*

ud yıl [Sayı Sıfatı **üçünç**] [Ad ay] tört otuzka män yıgımış k(a)ya [İşaret sıfatı **bo**] [Ad čoa čoa hamnı] [Sayı Sıfatı **tokuz**] [Ad yaşımta] okıyu tägintim (AgFrag I, 2b)

*Öküz yılının **üçüncü** ayının yirmi dördünde ben Yıgımış K(a)ya **bu** Dırghāgama'yı **dokuz** yaşımda (iken) okuyuverdim.*

Cümle içerisinde sıfat işlevi, tek bir sözcük ile yerine getirilebildiği gibi bir sıfat ve onunla birlikte kümelenen bir dizi sözcükle (SÖ) de sağlanabilir. Bu doğrultuda; zarflar, edat öbekleri ve hâl ekli ad öbekleri sıfatları niteleme amacıyla kullanılabilir (Kornfilt, 1997, s. 96-98).

[sö [Zarf **ayı**] [Sıfat **üküş**]] at bālgülār üzä atru sözlāmiş (AnTsang, 36/1)

Pek çok ad (ve) işaretler ile ayırarak söylemiş (Kılıç, 2012, s. 66)

[sö [Zarf **artok**] [Sıfat **agır**] yeglārimiz kalısız bolzun (BahşıÖgdisi, 67)

Çok değerli iyi şeylerimiz tam olsun (Ölmez, 1998, s. 272)

ätözin ymä [sö [Eö **közüngütāki körktāş tāg**] [Sıfat **kurug**]] ärür (KTUN, 323-324)

Vücudun da yine aynadaki yansıma gibi boştur.

[sö [Ad **üküş+kä**] [Sıfat **taplatılmış**]] mahasanpade han tāg buyanlığı... (Nakamura2006 A, 11-12)

Kalabalık(lar)ca kabul görmüş Kral Mahāsaṃmata gibi iyi amel sahibi...

2.4. Zarflar ve Zarf Öbekleri

Zarflar; fiillerin, sıfatların veya başka zarfların anlamında bir dizi değişim meydana getiren sözcüklerdir. Bu açıdan zarfların dil sistemindeki işlevleri, sıfatlarla benzerdir. Nasıl ki sıfatlar; bir adın önünde yer alarak adın tekil kullanımında işaret ettiği kavramda bir değişim meydana getiriyorsa, zarflar da yönetiminde oldukları sözcüklerin anlamında benzer bir değişim meydana getirirler. Ancak sıfatlardan farklı olarak zarfların cümle içerisindeki konumları, her zaman yönetiminde oldukları sözcüğün yanı değildir ve cümle içerisinde herhangi bir konumda yer alabilirler.

urugin [Zarf **yerkä**] [FİL **baturup**]... (Ernte II, 9)

Tohumunu yere gömüp...

[Zarf **ol ödün**] konşi im bodisatav yana šakimuni tññri tññrisi burhanka [Fö **inča tep ötündi**] (AvaSad., 134-135)

O zaman(da) Avalokiteśvara bodisatva, tekrar Śākyamuni tanrılar tanrısı Buda'ya şöyle arzetti.

Zarfları, yönetiminde yer aldıkları sözcüklerde meydana getirdikleri değişimlere göre beş kategoride ele almamız mümkündür¹⁷.

Zaman Zarfları: Yönetiminde olduğu fiilin gerçekleşme zamanını belirten sözcük ve söz öbekleridir.

amtı munuñ yüründäkin kılğalı tavrānıp... (AnTsang, 39/1)

Şimdi bunun çaresini bulmak için acele edip... (Kılıç, 2012, s. 68)

¹⁷ Farklı tasnif denemeleri için bk. Aksan, 1983, s. 99.

adasız tudasız **tümän yıl** awa kavşayu küzädzün (Nakamura2009 A, 3)

*Tehlikesiz (ve) felaketsiz (bir şekilde bizi) **on bin yıl** çepeçevre kuşatıp korusun.*

Yer-Yön Zarfları: Yönetiminde olduğu fiilin gerçekleştiği konumu veya fiilin niteliğine bağlı olarak yöneldiği yeri belirten zarflardır.

yeti yegirmi yaşımta okıyu tągintim **iltä** (AgFrag I, 2a)

*(Bu kitabı) On yedi yaşımda okuyuverdim **(bu) diyarda.***

tañlançığ ädgü bo tarıglag yerlärkä tarığın urugin saça turup... (Ernte II, 4-5)

Hayret verici (derecede) iyi bu tarıma uygun yerlere ekini tohumu saçıp...

Ölçü-Miktar Zarfları: Bir fiili veya bir sıfatı, ölçü ve miktar yönünde sınırlandıran zarflardır.

birök yatnadate [**zarf azkıya**] [**Fö** kataru yanıp] közüngünü bakmış ärsär başın ma yoklamaz ärti (KTUN, 73-74)

*Eğer Yajñadate **birazcık** arkaya dönüp aynaya bakmış olsaydı başını da kaybetmezdi çılına da dönmezdi. (Yiğitoğlu, 2011, s. 60)*

[**zarf artok**] [**sıfat ağır**] yeglärimiz kalısız bolzun (BahşıÖgdisi, 67)

***Çokça** değerli üstünlüklerimiz eksik olmasın.*

Niteleme ve Durum Zarfları: Bir fiilin niteliğini veya hangi halde gerçekleştiğini belirten zarflardır.

arşlan bilgä täñri elig atam kiraşiz idok kut anam tuglug kutlug aga birlä ançulayu kunçıgan aga ymä abita burhan uluşınta antiraysız tugup bälğürüp **artokrak tärk üdün** adırtlıg burhan kutın bulzunlar (Nakamura2009 A, 5-9)

*Arşlan Bilge göksel hükümdar babam Kiraşiz majesteleri, annem Tuglug Kutlug Aga ile benzer şekilde Kunçıgan Aga da Amitābha Buda ülkesinde engelsiz doğup **son derece hızlıca** özel Buda kutuna ulaşınlar.*

bo üç divannı bir çaksita **tükäl kılıp** idsun (AgFrag I, 4/9-10)

*Bu üç divanı tek bir kitapta **birleşik kılıp (=birleştirip)** göndersin.*

Soru Zarfları: Bir fiili, soru yoluyla niteleyen zarflardır.

amtı **nätäg** bo kök kalık nizvanı kılınçlar alku tınlıg alkınmasar... (AnTsang, 12/1-2)

*Şimdi **nasıl** bu gökyüzü, ihtiras ve hareketler, bütün canlılar kaybolmazsa... (Kılıç, 2012, s. 50)*

näčä yañılmak üzä partagčan bolup... (KTUN, 13)

Ne kadar da yanılmak (yönleriyle) sıradan insan olup...

Zarf öbeklerinin kuruluşu, diğer söz öbeklerinin kuruluşundan farklıdır. Zarf öbeklerinin teşkili iki farklı yolla gerçekleşir ki bunlardan biri, zarf işlevli bir sözcüğün bir başka zarf tarafından derecelendirilmesi yoluyla oluşan *zarf + zarf* biçimindeki öbek yapılarıdır. Bu tür yapılar, öbek yapı kuralları ile uyumludur. Zarf öbeği oluşturmanın bir diğer yolu ise aslen ad öbeği olan bir yapının cümle içerisinde zarf öbeği işlevi kazanmasıdır (Uzun, 2000, s. 139-140). Bu durumda ad öbeği hiçbir morfo-sentaktik değişime uğramadan zarf öbeği özelliği kazanır. Dolayısıyla çoğu durumda bir zarfı veya zarf öbeğini, adlardan ve sıfatlardan kesin olarak ayırt etmek mümkün değildir (Aksan, 1983, s. 96).

män yıgmış k(a)ya bo čoa čoa hamnı [AÖ **tokuz yaşımta**] okıyu tągıntım (AgFrag I, 2b)

*Ben Yıgmış K(a)ya bu Dırghāgama'yı **dokuz yaşımda** (iken) okuyuverdim.*

[AÖ **koyn kündä**] ädgü öglisi bilän kavışur (TT VII 32, 10-11)

***Koyun gününde** iyi niyetli (birisi) ile karşılaşır.*

2.5. Edatlar ve Edat Öbekleri

Edatlar, tek başlarına belirgin bir anlam taşımadığı için dil dizgesinde her zaman bir başka sözcükle birlikte kullanılan ve birlikte kullanıldığı sözcük ile diğer sözcükler arasında sözdizimsel ve anlamsal ilişkiler kuran öğelerdir (Korkmaz, 2007, s. 281). Edatlar; isim veya fiil soylu sözcüklerin, isim veya fiil olma özelliklerini dilin tarihî değişim sürecinde aşamalı olarak yitirmeleriyle (gramatikalleşme) oluşur (Can, 2018, s. 36; Koca, 2018, s. 175). Leksik açıdan anlamlı sözcükler olan isimlerin ve fiillerin gramatikalleşme süreci, şu şekilde şematize edilebilir (Koca, 2018, s. 150):

leksik anlamlı kelime > gramatikal kelime > klitik > ek

Bu şemada edatlar, *gramatikal kelime* sınıfına dâhildir. Leksik anlamlı kelime/gramatikal kelime ayrımı, yaygın olarak kabul edilen *anlamlı sözcükler* (ad, fiil) ve *görevli sözcükler* (sıfat, zarf, zamir, edat) ayrımı ile özdeştir. Bu bakımdan edatların gramatikalleşme sürecindeki yerini tam olarak saptayabilmek için; yukarıda yer alan şemayı, ara aşamaları da gösterecek şekilde yeniden tasarlayabiliriz (Can, 2018, s. 37):

isim, fiil > zamir, sıfat, zarf > edat > klitik > ek

Bu süreç, *tapa* edatının oluşumu üzerinden gözlemlenebilir. Bilindiği üzere *tapa* edatı, *tap-*“bulmak” fiil köküne dayanmaktadır ve bu fiil köküne getirilen -A eki, zarf fiil eki olduğu için sözcüğün zarf işlevi kazanmış olması gerekir. Ne var ki Uygurcanın tarihi boyunca sözcüğün zarf işleviyle kullanımı tanıklanmamıştır; mevcut örneklerin tamamı edat işlevindedir (Can, 2018, s. 37). Çünkü sözcük, yazılı dönem öncesinde *fiil > zarf > edat* şeklinde bir değişim sürecinden geçmiş olmalıdır. Benzer şekilde *adın* sözcüğü, Eski Türkçede; sıfat, zarf ve zamir işlevleriyle “başka, ayrı, başkasına” anlamlarını ifade ederken zamanla “-dan başka, -nın

dışında” anlamlarını veren bir edata dönüşmüştür (Can, 2018, s. 23). Ancak gramatikalleşme sonucu gerçekleşen bu tür değişimler, diyakronik düzlemde ortaya çıktığı için senkronik açıdan baktığımızda hem gramatikalleşmiş biçim hem de sözcüğün önceki hâli bir arada var olabilir (Koca, 2018, s. 7). Örneğin (a) cümlesinde *täg* sözcüğü, “gibi” anlamında kullanılmış bir edattır; (b) cümlesinde klitik, (c) cümlesinde ise bir ektir.

- a. tãnrilãr eliginjã kãlsãr ädgü ol kim kayu kişi sögüt tiksãr ol sögüttã yeti törlüg tüř yemiş **tãg** bo ırk (TT VII 28, 41-43)

(Bu fal) Tanrılar hükümdarı(nın üzerine) gelirse iyidir ki hangi kişi ağaç dikerse o ağaçta(ki) meyve ve yemiş gibidir bu fal.

- b. bo yörmişinjiz **antag** ärmãz (Or.8212-75, 1)

*Bu açıklamanız **bu şekilde** değildir.*

- c. bugün kãlugin tugdaçılar kök kalıgta **bãliñtãg** togdukta anta adkanur sizlãr (AbhiKeng, 5-7)

*Büyüyle doğan (varlıklar) gökyüzünde **aniden** belirdiklerinde orada (onları nasıl) algılırsınız?*

O hâlde bir klitik ile bir edat arasındaki ayrım nasıl yapılabilir? Klitikler, edatlardan farklı olarak tam bir sözcük olmadıklarından (yani sözcük ile ek arasında bir aşamayı temsil ettikleri için) sözcüğü tanımlamak için kullandığımız kriterler, bir ögenin edat mı yoksa klitik mi olduğunu tespit etmek amacıyla da kullanılabilir. Bu bağlamda ilgili öge şayet bir başka sözcük ile değiştirilebilecek şekilde bağımsız bir değişken olma hüviyetindeyse veya spesifik olarak bir öbek yapının başı olma niteliğine sahipse bu ögeyi rahatlıkla edat kategorisinde değerlendirebiliriz¹⁸.

Edatlarla ayırt edilmesi güç olan bir başka sözcük türü ise bir sonraki bölümde ele alacağımız bağlaçlardır. Bağlaçlar; kimi geleneksel yaklaşımdaki araştırmacılarca, Arap gramerciliği geleneğinin etkisiyle, edat kategorisinde değerlendirilmektedir. Ayrıca kimi sözcüklerin hem edat hem de bağlaç işlevinde kullanılabilir oluşu da bu düşüncede etkilidir. Dolayısıyla bağlaçlar ve edatlar, birbirlerinden ayırt edilmesinde güçlükler yaşanan sözcük kategorileridirler. Bu iki sözcük türü, birlikte kullanıldıkları ögelerle kurdukları ilişkinin niteliğine göre ayırt edilebilir. Buna göre eğer sözcük, iki öge arasında hiyerarşik olmayan simetrik bir ilişki kuruyorsa bağlaçtır (a). Ancak kurduğu ilişki hiyerarşikse, yani anlam ilgisinde bir öge diğerine nispetle önceleniyorsa edattır (b).

¹⁸ Edat ve klitik arasındaki ayrıma ilişkin önerilen kriterler için bk. Koca, 2018, s. 57-59.

- a. burhanlarka **birlä** yänä oqlanlarıña bo monçok ärdinini ötünmäkimiz üzä çıgayumuz ämgäkimiz üzülüp kesilip alku törlüglärkä tükällig bolmakımız bolzun (Kayacakra, 323-327)

Budalara ve dahi evlatlarına bu boncuk mücevherleri sunmamızla fakirliğimiz kesilerek her türlü şeye sahip olalım (Dere, 2024, s. 90)

- b. kurb(a)naçı dentar arıg ar(a)za tapınur ärkän tolp yertinçünün yazokın kılur ärkän [Eö [Aö **bir ik(i)nti**] [Edat **birlä**]] söz sözläshmäk yaramaz (ZiemeKirche T, 109-113)

*Kurban lideri saf Efkaristiya'yı kutlarken, tüm dünyanın günahları için dua ederken **bir ikinci (kişi) ile konuşmak uygun değildir.***

Edatlar, ilişki kurucu sözcükler oldukları için, cümlede tekil bir kullanıma sahip değildirler; her zaman bir ad veya ad işlevli bir sözcük ile birlikte edat öbeği olarak yer alırlar.

[Eö [Zamir **anta**] [Edat **basa**]] bahşı ärsär... (ÖK, 128)

Ondan sonra üstat ise...

kaçan kim çıgayka bir ötm(ä)k bersär-s(ä)n [Eö [Aö **hoşnut birtäg(?) köñül**] [Edat **birlä**]] bir meñü täñri alkış kılğay eviñ barkıñ üzä aşıñ bünün(?) kün küniñä ükligäy (ZiemeKirche T, 48-54)

*Eğer ki fakire bir ekmek verirsiniz **hoşnut ve sakin(?) bir kalp ile**; tek ebedi Tanrı bereket ihsan edecek evine barkına (ve) yemeğinle çorban günden güne arttıracak.*

bahşının ödiñä al altagiña tayanmaklı [Eö [Aö **käntü öziniñ buyanı**] [Edat **üzä**]] bilgülük ol tip yänä sanpu didantirata ymä sözlämiş bar (BT VIII A, 4-7)

Üstadın zamanına (ve) yöntemine dayalı (olarak) (onun) kendisinin ameline dair bilgilen diye yine Samputatantra'da da söylemiştir.

[Eö [sö **suvtaki kaparma suvta törür ärip yanturu suvka tayanıp turmış**] [Edat **täg**]] ärür (KTUN, 4-5)

Sudaki kabarcığın sudan oluşurken yine suyla var olmuş(hali) gibidir.

[Eö [Aö **üküş tälim sansartaki tınlıglar oqlanı**] [Edat **üçün**]] özüm köñül öritip yakturtum tükäl biş yüz küin (Nakamura2009 B, 2-3)

Pek çok Saşsāra'daki canlılar evladı için kendim düşünüp bastırttım tamı tamına beş yüz nüsha.

2.6. Bağlaçlar

Cümle içi hiyerarşide birbirine eş niteliğe sahip iki ögeyi (sözcük, söz öbeği veya cümle) simetrik bir şekilde birbirine bağlayan sözcüklere bağlaç denilir.

terinim kuvragım **birlä** alku tınlıglarını ymä küzadmäk kılı yarlıkazunlar (Sita, 160-162)

Cemaatim ve tüm canlıları da koruyup bağışlasınlar.

tıdıgsız bolmakı ärsär tört dävip sumer tagta **ulatu** äd nomlarka tıdıgsız ärür (ÖK, 85-86)

Engelsiz oluşu ise dört kıta, Sumeru dağı(n)da ve zenginlik (ve) dinde engelsiz(lik)tir.

yıd tatıgka sıymıştä **ulatu** birär bälğü bolmışınta... (ÖK, 150-151)

Koku (ve) tada battığında ve birer işaret olduğunda...

Eski Türkçe devrinden itibaren Türkçede; ögelerin birbirine bağlanması için kullanılan yaygın yöntem, ögelerin herhangi bir sözcük kullanılmadan birbiri ardına dizilmesidir (a, b). Görece daha az kullanılan bir diğer yöntem ise, *-(x)p* gibi bazı zarf fiil eklerinin kullanılmasıdır (c). Bu bakımdan bağlama işleminin bir sözcük (bağlaç) ile yapılması, çok daha nadir görülen bir durumdur.

a. aşı içgüsi bo ärür yeti kısıu yeti tutum talkan... (TT VII 24, 8-9)

Yiyeceği içeceği budur (ki bunlar:) yedi kısıu(?) (ve) yedi avuç arpa unu...

b. saña ol törü küni üzä ap ogul kız ap kul küñ ap ata ana ap äd t(a)var ap yer suv ap altun kümüş asıg kılur (ZiemeKirche T, 74-78)

Sana o din gününde (=kıyamette) hem oğul ve kız, hem köle ve cariye, hem baba ve anne, hem mal ve mülk, hem toprak ve su, hem altın ve gümüş fayda verecektir.

c. adrok küsüsläri top kanıp alkunı biltäçi bälgürzün (Nakamura2009 A, 4)

Bütün dilekleri(mizi) gerçekleştirsin (ve böylece) her şeyi bilen (biri olarak) belirsin.

2.7. Zamirler

Zamirler, dil dizgesinde adların ya da bir bütün olarak ad öbeklerinin yerini tutarak onlara referansla kullanılan sözcüklerdir. Bu bakımdan zamirlerin kurdukları ilişkiler, metin bağlamında ele alacak olursak, *anaforik* ve *kataforik* olmak üzere iki türlüdür (Demirci, 2014, s. 39-40). Zamirin işaret ettiği varlık, söylem içerisinde konuşucu ve dinleyici tarafından bir ön bilgi olarak biliniyor ise söz konusu zamir, anaforik bir ilişki kurar. Örneğin aşağıdaki (a) cümlesinde *ol* zamiri, bir önceki cümlede yer alan *supratištıt t(ä)ñri urısı*'na referansta bulunur. Zamirin işaret ettiği varlığın ne olduğu bir ön bilgi olarak bilinmeyip söylem içerisinde sonradan açıklandığında ise zamirin kurduğu ilgi, kataforiktir. Örneğin (b) cümlesinde *bo* zamiri, cümlenin devamında ifade edilecek olan ögelere gönderimde bulunmaktadır. Dolayısıyla zamirler, adlar gibi kendi başlarına bir nesneye işaret eden sözcükler değildir; yalnızca art veya ön gönderimde bulunan işlevsel sözcüklerdir.

- a. **supratištiti t(ä)ñri urısı** yetinč küntä ölgülük ödi ärür **ol** ölüp ymä čambudivip yertinčütä tuggay (UVDS, 12-15)

Supratištita tanrının oğlunun yedinci günde ölme vakti vardır. O ölüp tekrar Jambudvīpa diyarında doğacak.

- b. yäkkä amžusı **bo** ärür **yeti kısıñ yeti tutum talkan yetirär tanču yigli bıñıgh ät yaşıl burčak...** (TT VII 25, 8-11)

Yakşa'ya (yapacağı) sunusu budur (ki bunlar:) yedi kısıñ(?), yedi avuç arpa unu, yedişer dilim çiğ ve pişmiş et, yeşil burçak...

Zamirler her koşulda bir adın yerini tutup ona referansla kullanıldıkları için, adlar için geçerli olan sözdizimsel işlevlerin tamamını yüklenirler.

Zamirler, yerini tuttıkları adın niteliğine göre çeşitlilik göstermektedir ki bu bakımdan zamirleri, *şahıs zamirleri, dönüşlülük zamirleri, işaret zamirleri, soru/belirsizlik zamirleri* olmak üzere dört kategoride ele almanız mümkündür.

Şahıs Zamirleri: Söylem içerisinde gramatikal şahısları ifade eden zamirlerdir. Bu zamirler şunlardır:

Teklik birinci şahıs zamiri: **män** “ben”

Teklik ikinci şahıs zamiri: **sän** “sen”

Teklik üçüncü şahıs zamiri: **ol** “o”

Çokluk birinci şahıs zamiri: **biz** “biz”

Çokluk ikinci şahıs zamiri: **siz** “siz”

Çokluk üçüncü şahıs zamiri: **olar** “onlar”

Dönüşlülük Zamirleri: Dönüşlülük zamirleri, özne tarafından gerçekleştirilen bir fiilin yine özneye yöneldiğini gösteren dilbilgisel öğelerdir. Bu zamirler, cümlenin öznesi ile nesnesinin aynı varlık olduğunu belirtir ve öznenin vurgulanmasına da katkı sağlar.

özni ögüp yadnı irip... (AnTsang, 35/1)

(O), **kendisini** övüp başkalarını yererek...

käntü özkä içgärip adištiti kılmişın sakingu ol (AvaSad, 5-6)

(Sen) **Kendi özüne** dönüp (onu) yücelttiğini düşün!

İşaret Zamirleri: Nesnelere işaret ederek karşılayan zamirlerdir (Eraslan, 2012, s. 262).

ol ymä kök öñlög lenhua kün tilgänilig oron üzä oñ adakın sunup kızıl öñlög uma katunni tepe turur (Kayacakra, 43-46)

O yine gök rengi lotus güneş çarklı yer üzerinde sağ ayağını uzatıp kızıl renkli Umay hatunu teper.

bo ärsär kâyik atmış ok ya ol (KTUN, 354)

Bu ise geyik vurmuş ok (ve) yaydır.

Belirsizlik Zamirleri: Hakkında bilgi bulunmayan, belirsiz bir ad unsurunun yerini tutan zamirlerdir.

kim muni tuysar ol kişi 佛 bolur (KTUN, 307-308)

(Her) kim bunu duyarsa, o kişi Buda olur.

kayutın sınar tãñrilär iligi hormuzta tãñri ärsär antın sınar yakın barıp... (UVDS, 25-27)

Hangisinden tarafta Tanrılar hükümdarı Indra ise (=Tanrılar hükümdarı Indra hangi tarafta ise) ondan taraf(a) yaklaşp...

2.8. Ünlemler

Ünlemler, en genel manada konuşurun duygu durumunu ve çeşitli tepkilerini yansıtan; göstergesel açıdan belirgin bir karşılığı olmayan ses dizileridir. Ünlemlerin bağımsız bir sözcük türü olarak tanımlanışı, Latin gramercilerin çalışmaları ile gerçekleşmiştir. Daha önceleri Grek dil bilginlerince yapılan sözcük tasniflerinde ünlemlerin, zarf kategorisinde ele alındığı görülür ki bunun nedeni, ünlemlerin tıpkı zarflar gibi fiillerin ifade ettiği anlamı belirleyen veya sınırlandıran sözcükler olarak görülmesidir (Ameka, 1992, s. 102). Esasen bu yaklaşım, farklı biçimlerde de olsa modern dönemlere kadar yaygınlığını korumuştur. Öyle ki günümüzde dahi pek çok dilbilimci; ünlemleri, söylem belirleyici sözcükler veya parçacıklar olarak kabul etmektedir (Ameka, 1992, s. 114).

Ünlemlerin, edat ve klitik gibi parçacıklardan temel farkı, tek başlarına da söylem oluşturabiliyor olmalarıdır. Bir önceki bölümde ifade ettiğimiz üzere parçacık özelliği taşıyan edatlar ve klitikler, zorunlu olarak bir başka öge ile birlikte var olabilen unsurlardır. Buna karşın ünlemler, tek başlarına da bir ifade oluşturabilir. Ayrıca ünlemler, cümlenin sözdizimine son derece gevşek bir şekilde bağlıdırlar, yani seçimlik bir unsurdurlar (Ameka, 1992, s. 108).

a. **ya** kutlug bolzun (Ernte II, 1)

Ah! kutlu olsun.

b. t(ä)ñrilär eligi-**yä** äşidü y(a)rılıkazun (UVDS, 33-34)

Tanrılar hükümdarı! Dinleyip buyursun!

(a) cümlesinde yer alan *ya* sözcüğü bir ünlem iken (b) cümlesinde yer alan *yä*, (Koca, 2018, s. 200-201)'de savunulduğu gibi bir klitiktir. Örneklerde görüldüğü üzere (a) cümlesinde sözcük, tam anlamıyla bağımsız bir unsurdur. (b) cümlesinde ise gramatikalleşmiş ve bir ağırlayıcıya

bağlanmıştır. Dolayısıyla parçacık özelliği gösteren unsurlar ile bağımsız hâlde konuşurun duygu durumunu veya çeşitli tepkilerini yansıtan ünlemler, farklı türde öğelerdir.

Ünlemlerin tüm bu özellikleri, sözdizimsel açıdan onları son derece bağımsız öğeler olduklarını gösterir. Bu bakımdan ünlemler, cümle yapısına tam olarak entegre olamazlar ve diğer öğelerle olan ilişkileri de son derece kısıtlıdır (Ameka, 1998, s. 112).

Taranan metinlerde oldukça az sayıda ünlem örneğine rastlanmıştır. Karşılaşılan örnekler, *ya* ve onun alomorfu olan *ay* sözcüğüdür.

alırlar **ay** tözünlärim anutmiş bulunçug (AnTsang, 43/4)

*Alınız **ey** asillerim hazırlanmış kazancı.*

3. BÖLÜM

SENTAKTİK VE SEMANTİK ROLLER

Bir önceki bölümde kısaca değindiğimiz üzere tüm dillerde temel cümle yapısı, bir ad/ad öbeği (AÖ) ve bir fiil/fiil öbeğinin (FÖ) birleşiminden oluşur (Chomsky, 2002b, s. 26):

Cümle → AÖ + FÖ

AÖ → YÖ + A

FÖ → YÖ + F

Genel kanı; cümlelerin *yargı* bildiren, söz öbeklerinin ise *yargı* bildirmeyen sözcük dizileri olduğu yönündedir¹⁹ (bk. Karahan, 2019, s. 9; Özkan ve Sevinçli, 2009, s. 99; Özmen, 2013, s. 3). Bu nedenle pek çok sözdizimi incelemesinde cümlelerin *yargı grubu* olarak adlandırıldığı da görülür. Ancak cümleyi “yargı” gibi muğlak bir kavram üzerinden tanımlamak, pek de sağlıklı bir yol değildir. Zira burada “yargı” sözcüğü ile neyin kastedildiği son derece belirsizdir²⁰. Diğer yandan bir cümle, pekâlâ bir başka cümlelerin içerisinde söz öbeği olarak işlev görebilmektedir (Kerimoğlu, 2016, s. 241). Dolayısıyla cümle ile söz öbeği arasında kesin bir ayırım yapmak, bilhassa bu tür durumlarda son derece güçtür ve *yargı bildirme* kriteri gibi kriterler, böylesi örneklerde işlevini büsbütün yitirmektedir.

Cümle ile söz öbeği arasındaki ayırım, ancak ve ancak söz konusu yapının temel bileşenleri arasındaki ilişkinin hiyerarşik olup olmamasına göre belirlenebilir. Öbek yapılar, iç merkezli (endocentric) olmaları hasebiyle ögelerden birinin (baş öge), öbeğin oluşumunda merkezî bir rol üstlendiği yapılardır. Örneğin bir fiil öbeğinde; temel öge olan fiil, hem kendisine bağlanan ögeler hususunda seçicidir hem de oluşan yeni yapı, yardımcı ögelerin sözcük türü fark etmeksizin fiil hüviyetindedir. Dolayısıyla bir fiil öbeği, baş öge olan fiilin büyükçül yansımasıdır. Buna mukabil cümleler, kurucu ögeler arasında böylesi bir hiyerarşinin olmadığı dış merkezli (exocentric) yapılardır (Uzun, 2000, s. 29). Örneğin bir cümle, tıpkı bir fiil öbeği gibi bir ad unsuru ve bir fiil unsurunun birleşiminden oluşabilir fakat cümleyi oluşturan bu ögelerden ad unsuru, fiil unsurunun yönetiminde değildir. Bu nedenle de cümleyi fiilin büyükçül yansıması olarak göremeyiz.

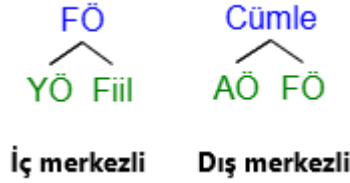
[[munı munčulayu t(ä)ŋridäm višaylıg mänjiläriġ täġinürtä 1] tünlä bir ün äšidilti 2]
(UVDS, 9-11)

¹⁹ Bu hususta, araştırmacıların görüşlerinin derlendiği şu çalışmaya bakılabilir: Polat, 2022, s. 29-36.

²⁰ “Yargı” teriminin gramer incelemelerinde belli belirsiz bir şekilde kullanılıyor oluşu, evvelce başka araştırmacılarca da dile getirilmiş olup bazı çalışmalarda terim, net bir tanıma kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu hususta örnek olması adına bk. Kalegeri ve Gökdayı, 2020. Cümleyi yargı kavramı üzerinden tanımlayan araştırmacıların görüşleri için ise bk. Polat, 2022, s. 29-36.

Bu hislerin neşesini tadarken gece vakti bir ses duyuldu (İsi, 2019, s. 188)

Şayet bir cümle ile bir öbek yapı arasında hiçbir farklılık olmasaydı; (2) numaralı cümlelerin içinde yer alan (1) numaralı cümlelerin, yapısı itibarıyla bir fiil öbeği olarak işlev görmesi gerekirdi. Ancak söz konusu cümle, ad çekimine girmiş olmasından da anlaşılacağı üzere ad işlevindedir. Bu bakımdan cümle dediğimiz yapı; söz öbeğinin aksine, kendisini oluşturan öğelerin toplamından daha fazlasıdır. Dolayısıyla cümleyi oluşturan öğeler arasındaki ilişkiler, öbek yapıları oluşturan ilişkilerden bazı hususlarda farklılaşmaktadır.

Şekil 3.1. Fiil öbeği ve Cümle

En temel farklılık, öbek yapıların aksine, cümleyi oluşturan öğelerin birbirleriyle olan ilişkilerinin hiyerarşik olmaması ve buna bağlı olarak da cümlelerin öbek yapılarda olduğu gibi bir baş unsur içermemesidir. Cümle oluşumunda hiyerarşik ilişkilerin yanı sıra bir dizi sentaktik ve semantik rol söz konusudur. Semantik roller, Evrensel Dilbilgisi yaklaşımının bir alt kuramı olan Rol Kuramı (Theta Theory) çerçevesinde tanımlanmıştır ve bu kuramda, cümleyi oluşturan öğelerin fiil karşısında *edici, etkilenen, deneyimci, konu, hedef, kaynak, yer, yararlanıcı* ve *araç* gibi bir dizi semantik role sahip oldukları öne sürülmüştür (Uzun, 2000, s. 105). Sentaktik roller ise geleneksel sözdizimi incelemelerinde “cümle öğeleri” olarak tasnif edilen *özne* ve *yüklem* rolleridir.

3.1. Sentaktik Roller

Sentaktik roller, cümleyi oluşturan öğelerin birbirleriyle olan ilişkileri ve cümle içerisindeki konumları doğrultusunda üstlendikleri işlevlerdir. Bu roller, *özne* (subject) ve *yüklem* (predicate) olmak üzere iki çeşittir. Cümle yapısının inşasında belirleyici olan bu roller, öğelerin cümle içindeki konumlarına ve morfolojik yapılarına dayanarak belirlenir.

Bir ögenin cümlede taşıdığı sentaktik rol, onun semantik işlevinden bağımsızdır. Örneğin *özne* konumundaki bir öge, genel kanının aksine, her zaman fiilin faili olmayabilir; edilgen yapılarda bu konumdaki öge, eylemi gerçekleştiren değil ondan etkilenendir. Dolayısıyla sentaktik ve semantik roller, öğelerin dilin farklı düzlemlerinde taşıdığı farklı işlevlerdir. Semantik roller, bir sonraki bölümde tekrar değineceğimiz üzere, ögenin fiile son derece bağımlı olan semantik işlevini ifade eder. Sentaktik roller ise, fiile doğrudan bağlı değildir ve ögenin semantik işlevinden bağımsız olarak dizgesel işlevini belirtir.

3.1.1. Özne

Ad unsuru ve fiil unsurunun birleşiminden oluşan temel cümle yapısında, ad unsurunun taşıdığı sentaktik role özne adı verilmektedir.

[AÖ **män soma**] [FÖ kaç kâzig bitidim] (Tuyuq26 II 66, 4-5)

Ben Soma, pek çok satır (yazı) yazdım.

[AÖ **yidäçi kişilär**] [FÖ ıgsız bolzun] (Ernte I, 120)

Yiyen kişiler hastaliksız (=sağlıklı) olsun.

[AÖ **bahşının öz tözi**] [FÖ çintamani tæg ärür] (BahşıÖgdisi, 20)

Üstadın kendi özü Cintāmañi mücevheri gibidir.

Özne rolü, temel cümle yapısında ad unsurunun belirli bir konumda ve morfolojik biçimde bulunmakla kazandığı bir roldür. Bu konum Türk dillerinin standart cümle yapısında, cümlenin başı yani fiil öbeğinin hemen önüdür. Morfolojik açıdan ise özne, pek çok dilde olduğu gibi Türk dillerinde de nominatif durumdadır.

[AÖ **alku üdtä ı̣ birlä yorır ärip ı̣ tözin tuymadaçılar+Ø**] [FÖ prtagčan ärürlär] (KTUN, 31)

Tüm zamanlarda bilinç ile birlikte yaşayıp da bilincin tözünü farketmeyenler, Prthagjana'dırlar.

[AÖ **kuvrag ärkägünlär+Ø**] [FÖ bütürüp berzün] (MonPost PO20, 8-9)

Hristiyan cemaati, (bunu) tamamlayıp versin.

Nadiren retorik nedenlerle ya da çeviri eserlerde kaynak dilin etkisiyle ad unsuru ve fiil unsuru yer değiştirmektedir. Bu nedenle bu tür cümlelerde *özne+yüklem* sıralaması da değişir:

[FÖ yüz törlüg adalarıg ketärdäçi tarkardaçi ärür-siz] [Aa **tänrim**] (TT VII 40, 92-93)

*Yüz çeşit tehlikeyi gideren def edersiniz **Tanrım**.*

[FÖ ançulayu ärür] [Aö **mäniğ äşidmişim**] (UVDS, 3)

*Böyledir **benim işittiğim**.*

Türk dillerinin ortak bir özelliği olarak Uygurcada da özne düşürme özelliği mevcuttur. Buna göre yaygın olarak cümlenin öznesi düşürülür ve bu durum, ilgili cümlelerin dilbilgisi dışı kalmasına neden olmaz. Dolayısıyla Uygurcada cümleler, görünüm itibarıyla, genellikle bir fiil öbeği formunda karşımıza çıkmaktadır.

üşütüp toñurup simäklöp üç tört yıllartın bärü bäklämiş (Ernte II, 2-3)

(O) üşütüp dondurup gömüp üç dört yıldan beri beklemiş.

amtı säkiz par kay üzä bolmışın sözlälim (UigAlmanac D, 2)

(Biz) şimdi sekiz Bagua üzerinde olanları söyleyelim.

Çoğu durumda özne, cümledeki fiilin failidir fakat özneyi hemen her durumda cümledeki fiili gerçekleştiren varlık olarak tanımlamak son derece yanlıştır. Her şeyden önce özne konumundaki ögenin, belirli durumlarda fiili gerçekleştiren olması; onun, sentaktik rolü ile değil semantik rolü ile alakalı bir durumdur. Öte yandan pek çok cümle türünde fiilin semantik ve biçimsel özelliklerine bağlı olarak özne, fail durumu dışındaki durumlarda da yer alabilmektedir. Örneğin (1) numaralı cümlede özne, cümledeki fiilin failidir fakat (2) ve (3) numaralı cümlelerde özne konumundaki öge, fiili gerçekleştiren varlık değil fiilden etkilenen (2) veya fiile konu olan (3) varlıktır:

(1) [AÖ **tänrilär äligi-yä**] [FÖ äšidü yarlıkazun] (UVDS, 33-34)

Tanrılar hükümdarı işitip buyursun!

(2) [AÖ **üçägütä aňbaşlayukı ikegü**] [FÖ arıgsız ugur üzä ävrilür] (AbhidStockholm, 39V1-2)

Üçünden ilk ikisi, kirlili (bir) görünümüne evrilir.

(3) [AÖ **tümgä indirihg tınlıglarka äyin käzigčä bısurunup tuyunguluk nom**] [Fiil tükädi] (ÖK, 228-229)

Duyu yetisi zayıf canlılara sırasıyla öğretilecek öğreti tamamlandı.

3.1.2. Yüklem

Temel cümle yapısında, özne dışında kalan ögelerin tamamı, fiil öbeğinin bir parçasıdır ve bu öbek, topyekün bir şekilde yüklem rolündedir.

[AÖ män nagpotu tutuñ] [FÖ **keñ bo tası sañramtä bir ay mončok tartıp oluru tägintim**] (Tuyuq26 II, 2/3-5)

Ben Nagpotu Tutuñ, bu geniş manastırda bir ay boncuk çekip inzivaya çekildim.

[AÖ arame toñanıñ alkış] [Fiil **tükädi**] (Ernte I, 16)

Kahraman Rāma'nın övgüsü tamamlandı.

[Ad biz] [FÖ **su körmišdäkičä äsän tükäl bay turur-biz**] (UigBrief C, 6)

Biz, sıhhat bulmuşçasına iyi ve sağlıklı haldeyiz.

Hemen fark edileceği üzere burada kastettiğimiz yüklem kavramı, geleneksel dilbilgisinin tanımladığı yüklem kavramından bir ölçüde farklıdır. Geleneksel yaklaşımda yüklem, genellikle fiil ile eşdeğer görülen bir cümle ögesidir. Ancak fiil, özne rolündeki ad unsuru hariç bütün ögeleri öbek yapı kuralları çerçevesinde yönettiği ve öbek; bir bütün olarak fiil hüviyeti

taşıdığı için fiil, kurduğu öbek yapıdan bağımsız bir işlev içerisinde değerlendirilemez (Özsoy ve Turan, 2019, s. 5). Aynı nedenden ötürü sentaktik bir rol olarak nesne ve dolaylı tümleş gibi roller tanımlamak gereksizdir. Çünkü bu cümle öğeleri, özne ve yüklem rollerinden farklı olarak öbek yapı kuralları çerçevesinde rahatlıkla izah edilebilecek sözdizimsel ilişkilere sahiptirler ve hiyerarşik açıdan fiile son derece bağımlıdır. Fiile olan bu bağımlılıkları, onları yüklem bir parçası kılmaktadır. Dolayısıyla özne ve yüklem rollerinden farklı olarak fiil ile kurdukları hiyerarşik ilişki dışında sentaktik bir işlevleri söz konusu değildir. Bununla birlikte fiil karşısında nesne ve dolaylı tümleş terimlerine denk düşen semantik işlevler mevcuttur ve bunlar, bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

3.1.3. Özne-yüklem uyumu

Pek çok dilde olduğu gibi Türk dillerinde de -bağlayıcı olmamakla birlikte- özne ve yüklem arasında kişi ve sayı bakımından bir uyum söz konusudur. Kişi uyumu; fiil çekiminin, öznenin ifade ettiği gramatikal şahıs (grammatical person) ile uyumlu olmasıdır. Sayı uyumu ise, öznenin çoğul olduğu durumlarda yüklem de çokluk eki taşımasıdır.

(1) **Ben gel+di+m.**

Biz gel+di+k.

**Ben gel+di+k.*

(2) **Çocuklar gel+di+Ø.**

Çocuklar gel+di+ler.

Çocuk gel+di+Ø.

Çağdaş Türkçede, belirli özel durumlar hâricinde kişi bakımından (1) tam bir uyum söz konusudur ve uyumun olmadığı cümleler doğal dil konuşuru için *bozuk* cümlelerdir (bk. Karahan, 2019, s. 24). Ancak sayı bakımından böylesi bir uyum yoktur ve (2) numaralı örneklerin hepsi, doğal dil konuşuru için *düzgün* cümlelerdir (bk. Karahan, 2019, s. 23). Uygurcada da kişi uyumu, Çağdaş Türkçedeki gibi mevcuttur (3). Sayı bakımından ise tıpkı Çağdaş Türkçede olduğu gibi tam bir uyum söz konusu değildir (4).

(3) yeg üstünki Lesüen bahşimniñ kutinta buyanınta bo siñ-ir-hamnı **män tolu tutuñ k(a)ya** okıyu tãgindi+m (AgFrag I, 1/1-3)

En yüce (olan) Lengquan üstadımın yol göstericiliğinde bu Ekottarikãgama'yı ben Tolu Tutuñ K(a)ya okuyuverdi+m.

kutlug koyn yıl törtünç ay beş yegirmi ağır ulug pošad baçag kün üzä **biz üç ärdinilärdä süzök kertgünç köñüllüg upase tãrbi mal upasanç ögrünç täñrim** birlä bo yitikän sudur nom ärdinig bitiyü tãginti+miz (TT VII 40, 5-11)

Kutlu koyun yılının dördüncü ayının on beşinci kutsal ve önemli Poşadha oruç gününde, biz üç mücevherde dindar (olan) mümin Tärbi Inal (ve) mümine Ögrünç Täñrim birlikte bu Yitikän Sudur (adlı) öğreti mücevherini yazıverdi+k.

(4) **yidäçi kişilär** igsiz bolzun+Ø (Ernte I, 120)

Yiyen kişiler hastaliksız (=sağlıklı) olsun+Ø.

alku yertinçüdäkilär yavlak yollarta täginçsizlärtä tüşrilmäzün+lär (BahşıÖgdisi, 62-63)

Veryüzündekilerin hepsi, kötü yollara (ve) amaçsızlıklara düşürülmesin+ler.

3.2. Semantik Roller

Chomsky'nin rol kuramı ya da tematik/theta roller kuramı, Evrensel Dilbilgisi yaklaşımı çerçevesinde cümlelerdeki ögelerin fiille kurdukları semantik ilişkileri açıklamak amacıyla geliştirilmiştir. Bu kuram, özellikle dilde yalnızca sözdizimsel yapılarla her şeyi açıklamanın mümkün olmadığı durumlarda devreye girer. Örneğin, "Ali kapıyı açtı" ile "Kapı açıldı" cümleleri sözdizimsel olarak farklı olsa da her ikisi de benzer bir olayı anlatır. Ancak ilk cümlede fiilin yapısından kaynaklı olarak belirli bir fail söz konusuysen diğersinde yine fiilin yapısından kaynaklı olarak fail belirsizdir veya yoktur. Bu ve benzeri durumlarda, cümledeki ögelerin yalnızca sentaktik işlevlerine/rollerine bakmak yeterli olmaz; ögelerin olay içindeki semantik rollerine de bakmak gerekir. İşte Chomsky bu noktada "tematik roller" fikrini ortaya atmıştır. Buna göre cümleyi oluşturan ögeler, fiille kurdukları semantik ilişki doğrultusunda *edici, etkilenen, deneyimci, konu, hedef, kaynak, yer, yararlanıcı* ve *araç* gibi bazı roller taşırlar. Bu roller, semantik düzlemde fiil tarafından belirlenip ögelere atanır ve bu bakımdan fiil, semantik hiyerarşide belirleyicidir (bk. Uzun, 2000, s. 97-119).

Fiillerin ögelere atayabilecekleri roller, onların anlamlarına son derece bağlıdır. Yukarıda verdiğimiz örneklerde olduğu gibi; *aç-* fiili ile *açıl-* fiilinin atayabileceği roller ve bunların sayısı farklı olabilmektedir. *aç-* fiili, zorunlu olarak bir *açan* (edici/fail) ve *açılan* (etkilenen) varlığı gerekli kılar. Ancak *açıl-* fiili için bir *açan* varlık olması zorunlu değildir. Bu bakımdan fiillerin, cümledeki ögelere farklı sayılarda ve farklı nitelikte roller atamaları söz konusudur. Dolayısıyla cümlede söz konusu rollerden birinin yer alıp almayacağı tamamen fiilin anlamına bağlıdır ve her bir rol ancak onu seçen bir fiil mevcutsa cümlede yer alabilir (Marantz, 1984, s. 15).

Bir fiille ilişkilendirilen anlamsal roller, literatürde fiilin durum çerçevesi (Case Frame) olarak tanımlanır. Bir fiilin atayabileceği kaç tür semantik rol olduğu hususu, alanda hâlen üzerinde uzlaşma sağlanamamış bir konu olsa da belli başlı roller, yeterince iyi tanımlanmış ve üzerinde uzlaşmış durumdadır (Marantz, 1984, s. 15). Üzerinde uzlaşma sağlanan bu roller (Uzun, 2000, s. 105), aşağıda başlıklar hâlinde listelenmiştir.

3.2.1. Edici/Fail

Edici (ing. Agent), cümlede fiili bilinçli bir şekilde gerçekleştiren veya kimi durumlarda gerçekleştirmeye muktedir olan varlıktır. Bu rolü taşıyan öge, genellikle fiilin başlatıcısıdır (Uzun, 2000, s. 105; Kuyma, 2023, s. 82).

it yıl beşinç ay içintä kälip bir ay monçuk tartıp törür **män** (Tuyuq 26 I I-3, 1-2)

(Ben) Köpek yılının beşinci ayında gelip bir ay tesbih çekip döndüm.

bo suburganta **män büçäk** olurup bitidim (Hohhot N, 1-3)

Bu tapınakta ben Büçäk, oturup yazdım.

Edici rolündeki varlık, genellikle bilinçli bir şekilde fiili gerçekleştirir ve fiil üzerinde kontrol sahibidir.

kenki karmaua bahşiniñ yaratmış bo sadananı sapdatı açarı katın katın yalvaru ötünmişkä **män punya şiri** ävirü tägintim (AvaSad, 99-103)

Sonraki üstad Karmapa'nın ortaya koyduğu bu Sādhana'yı, usta Sapdatı'nın ısrarla yalvarıp istemesiyle ben Punyaşri çeviriverdim.

Edici, genellikle canlı bir varlıktır. Ancak belirli bağlamlarda cansız veya soyut varlıklar/kavramlar da edici rolünde bulunabilir.

bo Ի tözi tugdaçı ärmäz öçdäçi ärmäz bardaçı ärmäz käläçi ärmäz (KTUN, 34-35)

Bu bilinç tözü doğmaz, sönmez, gitmez, gelmez.

Edici rolü sıklıkla özne konumunda yer alan ögenin taşıdığı bir roldür.

yañılmış tınlıglar kántü öztäki tugmaksız öçmäksiz Ի tözin tanumadın tuga turur öçä turur (KTUN, 41-43)

Yanılmış canlılar kendi özlerindeki doğmamış ve yok olmamış bilinç tözünü tanımadan doğup ölürlər.

3.2.2. Etkilenen

Etkilenen (ing. Patient) rolü, fiilin ifade ettiği eylemden doğrudan etkilenen yani eylemin nesnesi olan ögeyi tanımlar. Bu öge, genellikle fiil tarafından başlatılan olayın sonucunu yaşayan ya da değişime uğrayan varlıktır (Kuyma, 2023, s. 82). Bu bakımdan etkilenen rolü, geleneksel yaklaşımda “nesne” olarak kabul edilen ögelerin bir bölümünü kapsamaktadır.

adakın başın ašlaşturu kelürgil (ETŞ 11, 2)

Ayağımı (ve) başımı iyice bağlayıp getir!

üntürmüş savım ünüm ün ägzig bützün (BahşıÖgdisi, 35)

Çıkan sözüm (ve) sesim ezgili ses olsun.

Bu rolü taşıyan varlık, genellikle fiziksel bir değişimden geçer.

yisdäm tutçı **ädgü yiltız** isilgü kılıtımız (AnTsang, 37/4)

*Sürekli olarak **iyi kök(ü)** eksilttik.*

buyanın burkan kutuņa ävirgü ol (AvaSad, 97-98)

***İyi amellerini** Buda kutuna dönüştür!*

altun tilgänlig çakiravart han udıp barıp tülintä **öz ätözi** çümäli bolup ölüp yana yalñok bolup ... (KTUN, 242-243)

*Altın tekerlekli Çavravartin han uyuduğunda; düşünde **kendi vücudu** karınca olmuş (ve) ölünce yine insan olup ...*

3.2.3. Konu

Konu (ing. Theme) rolü, fiilin ifade ettiği eylemin konusu olan; hareket eden, yer değiştiren ya da bir durumda bulunan varlığa işaret eder (Kuyma, 2023, s. 82). Konu rolü, özellikle hareket fiilleri (motion verbs) ve zihinsel durum fiillerine (psych verbs) bağlı olarak cümlede yer alır.

kişinin **okın yasın** kötürüp... (KTUN, 357)

*(O) kişinin **okunu (ve) yayını** götürüp...*

başı örü kötürsär sançar (ÖK, 43)

*(Kişi) **başı(nı)** yukarı kaldırsa (başı) sancır.*

yeti azunlarıg toñuznuñ itniñ tilkünün beçinniñ agulug yılanniñ kara kuşnuñ karganıñ bo yeti arıgsız yetäçilärniñ azuninta tugarın körüp t(ä)ñrilär eligi hormuzta t(ä)ñri **ol yeti azunlarıg** köñülintä inçä sakıntı (UVDS, 57-65)

*Yedi dünya (ki) domuzun, köpeğın, tilkinin, maymunun, zehirli yılanın, kara kuşun (ve) karganın (yani) bu yedi faydasız yiyicilerin dünyasında doğmasını görüp tanrılar hükümdarı Indra **o yedi dünyayı** gönlünde şöyle tasavvur etti.*

Konu rolü, pek çok açıdan etkilenen rolü ile benzerdir. Ancak etkilenen rolünden farklı olarak bu rolü taşıyan varlık fiilin gerçekleşmesinde yer alırken fiil sonucunda bir değişime uğramaz.

altı tapıg tuedselär nätäg ärsär m(a)ņa tiläp ıdgıl (Zieme95, 6-7)

*... **altı (adet) tapım diyagramı gibi şeyleri** bana çabalayıp gönder!*

3.2.4. Deneyimci ve uyarıcı

Deneyimci (ing. Experiencer), bir fiilin ifade ettiği fiziksel veya duygusal durumu yaşayan veya hisseden ögedir (Kuyma, 2023, s. 82).

tänridäm arıg süzök közlüglär körür **adınlar** körmüz (ÖK, 91-92)

Tanrısal temiz göze sahip olanlar görür (=fark eder), diğerleri görmez.

başın üç ärdinilär bıntsun burhan dakini naivazikelär turkaru mäniñ töpümtä olurlar (BahşıÖgdisi, 24-26)

Başta Triratna (olmak üzere); Tanrı, Buda, Däkiñi ve koruyucu ruhlar her zaman benim tepemde otururlar.

Deneyimci, fiil ile duygusal, algısal veya zihinsel bir ilişki içerisinde olduğu ve bir farkındalığa sahip olduğu için bu öge genellikle bir insan ya da duygusal kapasiteye sahip bir varlıktır.

öñrä közünür kälädük ödkü alku burhanlar anıñ tıltagında bodi köñülüg öritürlär (BahşıÖgdisi, 6-7)

Geçmiş, bugün ve gelecekteki Budaların tümü, ona dair aydınlık düşünceler beslerler.

yolta yaruk yaşuk bışurunmatuklar töz yaruk yaşukug bilmäz üçün **käntü özi** korkmış bälilämiş... (ÖK, 76-77)

Yolda aydınlanmayı gerçekleştirmeyenler, asıl aydınlığı bilmedikleri için kendi özləri korkmuş...

Duyu ve duygu fiilleri söz konusu olduğunda söz konusu varlıkta fiili uyaran varlık, uyarıcı (ing. Stimulus) olarak adlandırılır (Kuyma, 2023, s. 82).

tuyunmakıg tilädäçi kişilär yanturu **öz köñülin** baksar... (KTUN, 75-76)

*Duymayı dileyen kişiler tekrar **kendi gönüllerini** görseler (=hissetseler)...*

ol ögrätindäçilär ymä **♥ tözin** ukgalı tuygalı uyur (KTUN, 371-372)

*O öğrenenler (de) yine **bilinç tözünü** anlayıp duyarlar.*

3.2.5. Hedef

Hedef (ing. Goal), bir fiilin hedef noktasını ya da yöneldiği alıcıyı belirten bir roldür (Kuyma, 2023, s. 82). Hedef rolü, genellikle hareket fiilleri (verbs of motion) ile birlikte cümlede yer alır. Ancak kimi durumlarda aktarım fiilleriyle (reporting verbs) kurulan cümlelerde de hedef rolü yer alabilmektedir ve bu tür durumlarda hedef, nesnenin ya da bilginin yöneldiği kişidir.

ıt tonuz yok çigay kodıki **yavız azunka** kirmägü ol (ÖK, 216-217)

*Köpek (ve) domuz(un) yoksul, alçak (ve) **kötü dünyasına** girmeyecektir.*

säniñ kupçir tarıgıñta **bo šämiz tavišmanka** üç küri tarıg bergil (MonPost OMis01, 1-2)

*Senin ürettiğin tahılda(n) **bu Šämiz Tavišman'a** üç ölçü tahıl ver!*

ulıyı sıglayu **täñrilär eligi hormuzta täñrikä** inčä tep sözläti (UVDS, 30-33)

*Uluyp feryat ederek **tanrılar hükümdarı Indra'ya** şöyle niyaz etti.*

kayu kişinin onđun başı täpräsär **ırak balıkka** barır soltın başı täpräsär ärikkä tägir (TT VII 34, 4-6)

*Herhangi bir kişinin sağdan başı (başının sağ tarafı) seğıirse, **uzak (bir) şehire** varır; sol başı seğıirse erke (güce) kavuşur.*

Hedef rolü, genellikle fizikî dünyada sabit bir noktaya karşılık gelir ve yönelme hâl eki ile işaretlenir. Hareket eden öge ise genellikle konu rolündedir.

...[Konu üçägü] [Hedef **bo sutup+ka**] yüküngäli kälip agdınıp(?) yükünüp tägzinip bardımız (Hohhot R, 2-4)

*...üçü(müz) **bu Stupa'ya** saygıyla gelip hürmet gösterip geri döndük.*

tañlançığ ädgü [Hedef **bo tarıglag yerlär+kä**] [Konu tarığın uruğın] saça turup... (Ernte II, 4-5)

*Hayret verici (derecede) iyi **bu tarıma uygun yerlere** ekini tohumu saçıp...*

3.2.6. Kaynak

Kaynak (ing. Source); bir nesnenin, bilginin veya eylemin başladığı/çıktığı noktayı yani fiilin kaynağını belirten semantik roldür (Kuyma, 2023, s. 82). Bu rol, ayrılma hâl eki ile işaretlenir ve söz konusu kaynak, hem fiziksel bir çıkış yeri olabilir hem de soyut bir kaynak olabilir.

ratnaşiki burkantın alkiş alıp algay män **sansartın** säni (ETŞ 11, 117-118)

***Ratnaşikhin Buda'dan** takdis alıp alacağım **Saṃsāra'dan** seni.*

yalñok tetmä tınlıg oğlanları **öztin** adrılmış ol (Gang Verso, 8-9)

*İnsan denilen canlı evlatları **kendi özlerinden** ayrılmıştır.*

ay ulug ärsär **litin** oñaru karagu ol (UigAlmanac D, 3)

*Ay büyük ise **Li'den** sağa (doğru) bakılmalıdır.*

3.2.7. Yer

Yer (ing. Locative); bir olayın, hareketin ya da durumun gerçekleştiği fiziksel veya soyut mekânı gösteren semantik roldür (Kuyma, 2023, s. 82). Bu rol, genellikle bulunma hâl eki ile işaretlenir.

bu aryadan orunta kälip čodpa birip yükünüp küşi küyürüp yandım (Yulin J, 5-6)

***Bu manastıra** gelip kurban sunup ibadet edip tütsü yakıp (eve) döndüm.*

supiratişdit t(ä)ñri urısı yetinč küntä ölüp **čambudivip+tä** tugmakı bolgay (UVDS, 39-42)

*Supratiṣṭhita tanrı oğlunun yedinci günde ölüp **Jambudvīpa'da** doğuşu olacak.*

anta ymä yeti azunlarıg täginip **tamu+ta** tugmakı bolgay (UVDS, 42-44)

*Orada yine yedi dünyayı geçip **cehennemde** doğması olacak.*

oronta oluru yarlıkamış (Nakamura2006 B, 1)

***(Bu) diyarda** (tahta) oturup hükmetmiş.*

3.2.8. Yararlanıcı

Yararlanıcı (ing. Beneficiary/Benefactor), bir eylemin doğrudan hedefi olmamakla birlikte; eylemden yarar (ya da bazen zarar) gören, eylemden etkilenen ya da eylemin onun adına yapıldığı ögedir (Uzun, 2000, s. 105).

burhanlarka saçıg töküg saldurup üzütka aş birgül (TT VII 25, 7-8)

***Budalara** kurban ve içki sunup ruhanî varlıklara yiyecek ver.*

ol kim **biz yalçoklarıg** kutarmak üçün yer bälgürü yarlıkadı (ZiemeKirche A, 5-8)

*O ki **biz insanları** kurtarmak için yeryüzünde görünmeye tenezzül etti.*

Yararlanıcı rolündeki ad öbekleri, tıpkı hedef rolü gibi genellikle yönelme hâl eki ile işaretlenir. Ancak hedef rolünden farklı olarak burada yönelme anlamı değil yarar/amaç ilişkisi ön plandadır.

çigay+ka lab buşı bermäk sui yazoknı arıtur (ZiemeKirche T, 85-86)

***Yoksula** sadaka vermek günahları temizler.*

3.2.9. Araç

Araç (ing. Instrument), bir eylemin gerçekleşmesini mümkün kılan ya da kolaylaştıran aracın sahip olduğu semantik roldür. Bu rolü taşıyan öge, fiili gerçekleştiren değil gerçekleşmesini sağlayan unsurdur (Kuyma, 2023, s. 82).

yelvi barıglıg kutrulmak küç üzä yaratingu işlärintä yarp yaratınzunlar (AnTsang, 45/3-4)

***Efsunlu işlerle kurtulma gücü** sayesinde çabaladıkları işlerinde dayanıklı olsunlar.*

智 üzä yarutup **süzülmäktä ulatı ädgü nomlar** üzä adroyu barıp... (KTUN, 10-11)

***Hikmet** ile parlayıp **temizlenmiş zihin de dâhil iyi ameller** sayesinde ilerleyip...*

arıg süzök köñülüg **igid sakınc** üzä täprätmäsar alku nomlarınıg alkunı barça tuyunup burhan atanur (KTUN, 81-82)

(Biri) saf bilinci yanlış düşünceyle harekete geçirmese tüm öğretilerin tümünü tamamen sezip Buda olur.

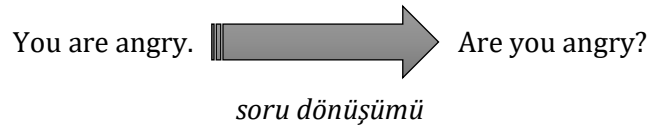
4. BÖLÜM

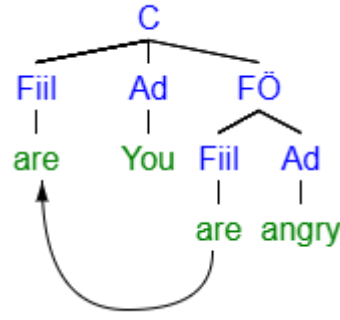
CÜMLE ÇEŞİTLERİ VE DÖNÜŞÜMLER

Önceki iki bölümde; dilin sentaktik düzlemdeki temel bileşeni olan sözcüklerin, birbirleriyle birleşiminden başlayarak temel cümle yapısının nasıl inşa edildiği incelenmiştir. Ancak hemen her dilde olduğu gibi Erken Orta Uygurcada da cümle dediğimiz olgu, tekdüze bir yapı değildir. Temel cümle yapısı, farklı anlamları ve işlevleri ifade etmek için pek çok değişimden geçirilir ki bu değişimler, Evrensel Dilbilgisi yaklaşımı çerçevesinde “dönüşüm” adıyla adlandırılır. Dönüşüm, en genel anlamıyla, sentaktik bir yapının farklı bir forma kavuşturulması işlemidir. Bu bağlamda, dönüşümlerin uygulandığı yapı *temel yapı*dır; dönüşümlerin çıktısı olan yapı ise *türemiş yapı*dır (Uzun, 2000, s. 37):

Dönüşümlerin varlığı, giriş bölümünde sözünü ettiğimiz tutumluluk ilkesine (lex parsimoniae) uygun olarak söz öbeklerine ve cümle yapısına ilişkin kuralların gereksiz yere çoğaltılmasını engeller (Uzun, 2000, s. 37). Böylece, dilde az sayıda kuralla çok sayıda yapı üretmek mümkün olur. Betimleyici bir açıdan baktığımızda ise, daha az kural ile çok sayıda farklı yapı açıklanabilir. Dönüşümlerin sağladığı bu tutumluluğun en açık örneklerinden biri, İngilizcedeki *soru dönüşümü*nde görülür. Aşağıdaki örnekte olduğu gibi bir soru cümlesi; temel cümleden farklı yeni bir cümle üretmeye ihtiyaç olmaksızın, mevcut cümlede yapılan *ufak* bir yer değiştirme işlemi ile türetilmektedir (bk. Şekil 4.1). Bu sayede, soru cümlesine veya başka bir cümle tipine özgü yeni sözdizimsel kurallar ortaya koymak gerekmez.

Şekil 4.1. İngilizcede soru dönüşümü

Elbette dönüşümün gerçekleşme şekli, ilgili dilin genel karakteristiğine son derece bağlıdır. Örneğin İngilizcede soru dönüşümü, öğelerin yer değiştirmesi ile yani sentaktik bir *yer değiştirme* işlemiyle gerçekleşir. Fakat Türkçede dilin eklemeli yapısına bağlı olarak bir *katma* işlemine dayanır (1). Çince ise soru dönüşümü Türkçeye benzer şekilde aslen bir *katma* işlemi olmakla birlikte (2) vurgu ile de soru dönüşümü gerçekleştirilebilir (3).

(1) (Sen) Kızgınsın. -> (Sen) Kızgın **mısın**?

(2) 你生气了. -> 你生气了吗?

Nǐ shēngqìle. -> *Nǐ shēngqìle **ma**?*

(3) 你生气了. -> 你生气了?

Nǐ shēngqìle. -> *Nǐ shēngqìle?*

Farklı dillere ait örneklerde de görüldüğü gibi, dönüşümler farklı türde işlemlerle gerçekleşir. En yaygın olan dönüşüm türleri; *yer değiştirme*, *yerine koyma*, *katma* ve *silme* işlemleridir. Bu işlemlerin hangilerinin dilde uygulandığı, dilin yapısına bağlı olmakla birlikte; bir dilde farklı cümle çeşitleri oluşturulurken bunların birkaçının bir arada uygulanması da mümkündür (Uzun, 2000, s. 40). Örneğin Türkçede edilgen cümleler türetilirken etken yapı cümleye *silme*, *katma* ve *yer değiştirme* işlemlerinin hepsi uygulanabilir (Uzun, 2000, s. 41):

Çocuk kitab+ı oku+(x)yor. -> Kitap+Ø çocuk Ø **tarafından** oku+n+(u)yor.

Aşağıda, temel cümle yapısı üzerinde gerçekleşen dönüşümler sonucu elde edilen cümle çeşitleri, geleneksel sözdizimi araştırmalarında uygulanan sınıflandırma temel alınarak tasnif edilmiş, fakat dönüşümlere odaklanılarak incelenmiştir.

4.1. Yüklemine Göre Cümleler

Cümlenin yüklemine oluşturan sözcüğün sonlu/çekimli bir fiil olmasına veya bir ad olmasına bağlı olarak cümleler, isim cümlesi ve fiil cümlesi şeklinde iki ayrı kategoride incelenebilir.

Buna göre; yüklemi sonlu bir fiil veya böylesi bir fiilin baş öge olduğu bir fiil öbeği olan cümleler, *fiil cümlesi*; yüklemi isimlik (*nominal*) bir öge (isim, sıfat, koşaç vb.) olan cümleler ise *isim cümlesi* olarak adlandırılır.

Türk dilleri de dâhil olmak üzere pek çok dilde; bir fiil unsuru içermeyen cümleler, -günlük dildeki eksiltimli cümleler hariç- son derece istisnaidir ve bunlar, genellikle basit yapıları bir fiil cümlesi üzerinden dönüşüm kuralları çerçevesinde üretilebilecek niteliktedirler. Dolayısıyla bu durum; araştırmacıları fiil cümlesinin, genel dil sisteminde asli cümle tipi olduğu ve isim cümlelerinin fiil cümleleri üzerinden türetildiği çıkarımına itmiştir. İsim cümlelerinin asli olup olmadığı Türk dili araştırmaları çerçevesinde de bir hayli tartışılmış olup (bk. Karahan, 2015) hâkim görüş, isim cümlesinin fiil cümlesinden türemiş bir cümle tipi olduğu yönündedir (Karahan, 2015, s. 2). Bu bakımdan biz de fiil cümlesinin asli yani temel cümle tipi olduğu görüşünü paylaşarak isim cümlelerinin fiil cümleleri üzerinde gerçekleşen dönüşümler neticesinde oluştuğunu savunmaktayız.

4.1.1. Fiil cümleleri

Yüklemi çekimli bir fiil olan cümleler, fiil cümlesi olarak adlandırılır (Polat, 2022, s. 132).

äd tavar tiläsär bolur ädgü kişilärkä **yulunur** (UigAlmanac B, a1)

*Mal mülk isterse (sahip) olur (ve) iyi kişilerle **karşılaşır**.*

beçin kündä ig bolsar başın **agrıtur** (TT VII 24, 21)

*Maymun gününde hastalık olursa başını **ağrıtır**.*

yüz törlüg işi **bütmáz** (TT VII 28, 50)

*(Onun) yüz çeşit işi nihayete **ermez**.*

Fiil, cümlelerinde fiil basit yapıları bir fiil olabileceği gibi birleşik fiil de olabilmektedir. Bu tür durumlarda fiil çekim ekleri, yardımcı fiil üzerinde yer almaktadır (Tekin, 1992, s. 101).

kenki **körgülük bolzun** (Hohhot T, 3)

*(Bu) Gelecekte(ki kişilerce) **görölsün**.*

tükäl yalñokča **tuga bälgürü yarlıkadı** (ZiemeKirche A, 11-13)

*Mükemmel insanca (yeryüzüne) **teşrif etti**.*

sui yazoknı yüdüp ketärtäçi çigayka lab buşı **bermäklig turur** (ZiemeKirche T, 87-91)

*Günahları ortadan kaldıran fakire sadaka **vermektir**.*

4.1.2. İsim cümleleri

Yüklemi isimlik (*nominal*) bir öge (isim, sıfat, koşaç vb.) olan cümleler, isim cümlesi olarak adlandırılır. Asli cümle kuruluşu; yüklem çekimli bir fiilden teşkil edilmesi şeklinde olduğu için isim cümleleri, fiil cümlesinin dönüşümler yoluyla üretilmiş hususî bir şeklidir (Ergin, 1972, s. 388; Kerimoğlu, 2014, s. 249-250).

Uygurcanın cümle yapısına dair hazırlanmış mevcut çalışmalar içerisinde en geniş kapsamlı inceleme olan (Polat, 2022)'de, Uygurcada isim cümlelerinin on farklı biçimde oluşturulduğu saptanmıştır:

(1) İsim unsuru + *är-* fiili:

ašleš yultuz ärür (TT VII 17, 2)

Äšlešä burcudur.

(2) İsim unsuru + 3. tekil şahıs zamiri:

käntü öziniñ buyanı üzä bilgülük ol (BT VIII A, 5-6)

Kendi ameline dair bilgilidir.

(3) İsim unsuru + *tä-t-* fiili:

ölüm yaruk yašuk tätir (ÖK, 65)

Ölüm, aydınlıktır. (Aris, 2018, s. 42)

(4) İsim unsuru + *bol-* fiili:

tört törlüg bolur (AgFrag I B, 7)

dört türlüdür.

(5) İsim unsuru + *tur-* fiili:

s(ä)niñ küčün yitmiščä bermišñ bir meñü täñrikä sıgımlıg turur (ZiemeKirche T, 63-65)

Tek ve ebedi Tanrı için gücünün yettiği ölçüde verdiği şey uygundur.

(6) *bar* ve *yok* adları:

a. köñültin öñi nom yok nomtın öñi köñül yok (KTUN, 221-222)

bilinçten başka fenomen (dharma), fenomenen (dharma) başka bilinç yok(tur).
(Yiğitoğlu, 2011, s. 64)

b. bar dört törlüg basutçı tözlär (AbhidStockholm, 25R7-8)

Dört çeşit yan sebep (pratyaya) var(dır).

(7) Bildirme unsuru kullanılmadan:

alku ädirämkä tükällig kişitin ayaglıg kılıkı yas savı ädgü (TT VII 17, 21-22)

Tüm erdem(ler)e sahip (olan) kişiden itibarlı, tabiatı nazik (ve) sözü iyi(dir).

(8) +mİş/gAll k(ä)rgäk veya sadece k(ä)rgäk:

ol nomlar tugmaz ärkänki üdtä tilämiş kârgäk (KTUN, 258)

(İnsanlar) o fenomenlerin doğmadığı zamanda(ki bilinci) aramalıdır. (Yiğitoğlu, 2011, s. 109)

(9) isim + şahıs unsuru + är- + şahıs unsuru:

kutlugda kutlug siz ärür siz (Maytr., 90/11-12)

Kutlular kutlusu sizsiniz.

(10) bultukar/bultukmaz (<bultuk- “bulunmak”) sözcüğü ile:

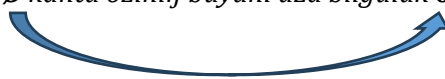
adınlar üzä sözlägülük ärmâz birgärü tugmış ärür kayuta ymä näñ bultukmaz (BT VIII A, 2-4)

(Bu) başkaları için söylenemez (olan) birlikte doğmuşluktur ki hiçbir yerde yine katiyen bulunmaz.

Ancak bize göre bu cümle çeşitlerinden ancak (2), (6), (7) ve (8) numaralı olanlar birer isim cümlesidir. Çünkü ikinci bölümde de değindiğimiz üzere; diğer cümle tiplerinde yüklem, açıkça bir birleşik fiil veya fiil öbeğidir.

(2) numaralı cümle tipi, Eski Türkçenin erken devirlerinden itibaren görmeye alışkın olduğumuz bir cümle tipidir ve zamir ifadesinin sona alınıp (Tekin, 2016, s. 188) koşaç olarak kullanılmasıyla türetilmiştir. Dolayısıyla bu cümle tipi, bir *yerine koyma* dönüşümüne dayanır.

ol kântü öziniñ buyanı üzä bilgülük turur -> Ø kântü öziniñ buyanı üzä bilgülük ol

(6), (7) ve (8) numaralı cümle tipleri ise, yardımcı fiilin cümleden düşürülmesi sonucu oluşmuşlardır, yani bir *silme* dönüşümü söz konusudur. Nitekim bu tip cümlelerin, yardımcı fiilin düşürülmediği biçimleri de mevcuttur:

könjül tümän törlüg adkangular eyin ävrilsär ymä ävrilmiş oronıta könjül tözintin öñi nom **yok ärür** (KTUN, 179-181)

*Bilinç on bin çeşit duyu nesnelere (vişaya) yüzünden dönüşse de dönüştüğü yerde bilinç tözünden başka fenomen **yoktur** (Yiğitoğlu, 2011, s. 63).*

tamulı yıklılı ärklig kan yertinçüsin alkunı arıtdaçı ädgü yolka uduzdaçı darni **bar ärür** (UVDS, 79-82)

*Cehennem ülkesi ve yer altında Kral Yama'nın ülkesindeki her şeyi temizleyecek, iyi yola sevk edecek bir dhāraṇī **vardır*** (İsi, 2019, s. 189)

utlı yaṇı işlämiš **kärgäk ol** (AnTsang, 39)

*Karşılığfı faydalı olan işleri yapmak **gereklidir*** (Kılıç, 2012, s. 68)

4.2. Anlamına Göre Cümleler

Temel cümle yapısında gerçekleştirilen bir dizi dönüşüm, cümlenin genel yapısında bir farklılık meydana getirmemekle birlikte onu, yaygın olan bir dizi anlamsal forma büründürür. Bu bakımdan anlama ilişkin dönüşümler, genellikle cümlenin tamamını etkileyen dönüşümler değildirler ve belirli bir öge (bir sözcük veya bir öbek yapı) üzerinde gerçekleşirler. Örneğin, *bakır yartmak berzün* “Bakır para versin” cümlesi, olumlu bir anlam ifade ederken *-mA* morfeminin fiile eklenmesiyle (*bakır yartmak bermäzün* “Bakır para vermesin”) cümle, olumsuz bir forma kavuşur. Bu tür dönüşümler sonucu meydana gelen yaygın anlamsal formlar, aşağıda başlıklar hâlinde verilmiştir.

4.2.1. Olumlu cümle

Olumlu cümle; temel cümle yapısının, anlama ilişkin bir dönüşümden geçirilmemiş biçimidir. Ancak burada söz konusu olan olumluluk, biçimsel/gramatikal bir olumluluktur. Fiilin anlamına bağlı olarak biçimsel olarak olumlu olan bir cümle de olumsuz bir anlam ifade edebilir.

äd tavar tiläsär bolur ädgü kişilärkä **yulunur** (UigAlmanac B, a1)

*Mal mülk isterse (sahip) olur (ve) iyi kişilerle **karşılır.***

başım yok **bolmiş turur** (KTUN, 51)

*Başım yok **olmuştur.***

4.2.2. Olumsuz cümle

Olumsuz cümle yapısı; olumlu cümle yapısındaki asıl fiile, olumsuzluk anlamı katan *-mA* ekinin eklenmesiyle oluşturulur. Ek, fiil cümlelerinde yüklemi oluşturan fiil öbeğinin baş unsuru olan fiile gelir (1). İsim cümlelerinde ise, cümlenin dönüşüme uğramamış biçimindeki fiil öbeğinin baş unsuru olan fiile gelir (2).

(1) bir mänjü täñri säniñ tahatıñta artuk närsär tilämäs (ZiemeKirche T, 61-63)

Tek ebedi Tanrı senin itaatinden fazla bir şey talep etmez.

ilniñ uluşnuñ ençiñä nomnuñ şazınnıñ sävinçiñä ür ödün ögrünčkä aralap ada tuda bolmazun (Ernte I, 12-15)

Ülkenin (ve) milletin huzuruna, öğretinin sevincine, uzun süreli sevince (ulaşmak için) hiçbir tehlike (ve) güçlük olmasın.

(2) ol bālgülārig adkanmamış kārgāk (KTUN, 212)

O, işaretleri algılamamış olmalıdır.

it toñuz yok çigay kodıki yavız azunka kirmāgü ol (ÖK, 216-217)

Köpek (ve) domuz(un) yoksul, alçak (ve) kötü dünyasına girmeyecektir.

munı sak bir yolu sakınıp ma **umaz** mān oñarıp ma **umaz** mān (AgFrag I, 4/4-5)

Bunu dikkatli bir şekilde düşünüp de yapamam (ve) düzeltip de yapamam.

Olumsuz cümle yapısındaki olumsuzluk; tıpkı olumlu cümlelerin biçimce olumlu olması gibi, biçimsel bir olumsuzluktur. Cümle, olumsuz bir formda olmakla birlikte olumlu bir anlam ifade edebilir:

anı üçün antrabav adırtlıg otgurak yok ärmāz (AbhiKeng, 11-12)

Bu yüzden Antarābhava açık (ve) tam (olarak) yok değildir (=mevcuttur).

4.2.3. Soru cümlesi

Fiil cümlelerinin soru şekli genellikle, çekimli fiilden sonra gelen *mU* morfemi ile sağlanır. Morfem, Türkiye Türkçesinden farklı olarak Uygurcada daima yuvarlak ünlülüdür (Koca, 2018, s. 306) ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz (Eraslan, 2012, s. 168).

kaçan kim ol çigaynı eviñä eltip bir ayak aš nā negü kim bir ayak aš yetürüp ıdmasars(ä)n boldı bunun üzä yazok kılınç yazok kazanmaz **mu** s(ä)n (ZiemeKirche T, 2-7)

Eğer ki o fakiri evine götürüp bir kâse yemek; en azından bir kâse yemek dahi yedirip göndermezsen bundan dolayı günah kazanmayacak mısın?

çigaynı eviñkä kigürüp bir ayak aš berip ıdsar-s(ä)n anıñ yankısın pur'(a)nasın m(a)r(a)n saña y(ä)mä bermāgāy **mü** (ZiemeKirche T, 30-33)

Yoksulu evine alıp bir kap yemek verip gönderirsen, onun karşılığını ve mükâfatını Rabbimiz sana yine vermeyecek mi?

bo yatnadata başın yoklamış üdtä başı yok boldı **mu** ärki (KTUN, 55-57)

Bu Yatnadata başını yokladığında başı yok olmuş muydu acaba?

Fiil cümlesi, isim cümlesine dönüştürülürken *mU* morfeminin konumunda herhangi bir değişiklik gerçekleşmez. Bu nedenle isim cümlelerinin soru şekilleri de *mU* morfeminin cümleye katılmasıyla oluşturulmuş olur. Fakat fiil unsuru cümleden düşürüldüğü için morfem, koşaç ile kurulan isim cümlelerinde koşaçtan sonra gelir. Bildirme unsuru yer almadan kurulan isim cümlelerinde ise, yüklemcil (predicative) ad öbeğinin sonunda yer alır.

bar **mu** üç uguştaki nom ärip azunta tutulmuş ärmäz boltäçi (AbhidStockholm, 27V55-56)

Var mı(dır) üç alemdeki öğreti(lerden) olup (da) dünyada mevcut olmayan?

bir kılınč ugrınta taplalur bir tugum **mu** azu taplalur üküš tugum **mu** (AbhidStockholm, 34V56-57)

(Bu) bir fiil, tek bir doğumun mu yoksa pek çok doğumun mu olacağını gösterir?

mU morfemi dışında; cümleye soru/belirsizlik anlamı katan çeşitli sözcükler (*ärki, kim, nätäg, kayu* vb.) de soru cümlesi oluşturmada kullanılabilir.

enč äsän bay **ärki** sizlär (UigBrief C, 5-6)

İyi ve sağlıklıdır umarım sizler?

aņa män **nätäg** kılayın **ärki** (UVDS, 48-49)

Ona ben ne yapayım ki?

mäniņ özümnüņ başım yok ärmış başımni tilädäçisi **kim** ol (KTUN, 53-54)

Benim kendi başım yok olmuş (ise) başımı arayan kimdir?

sudur nomnuņ başınta **kayu** savıg uruņlar (BT I B, 10)

Sutra kitabının başında hangi sözleri dile getirsinler?

4.3. Yapısına Göre Cümleler

Önceki bölümlerde ifade ettiğimiz üzere; öz yineleme ve iç yerleştirme ilkeleri uyarınca bir cümle, pekâlâ bir başka cümlenin içerisinde yer alabilir. Bu durum, temel cümle yapısına kıyasla çok daha kompleks yapılar üretmeyi mümkün kılmakta ve insan zihninin dil vasıtasıyla oldukça girift anlamsal ilişkiler kurmasının yolunu açmaktadır. Söz konusu kompleks yapılar, birden çok cümlenin birleşiminden oluştukları için genellikle *birleşik cümle* olarak adlandırılmaktadır. Bu bakımdan temel cümle yapısı, birleşik cümlelere kıyasla daha basit yapıya olduğu için *basit cümle* olarak adlandırılır.

4.3.1. Basit cümle

Özne rolündeki bir AÖ ve yüklem rolündeki bir FÖ'den oluşan temel cümle yapısı ve onun; dönüşümler sonucu ortaya çıkan tek özne ve yüklemli biçimleri (isim cümlesi, olumsuz cümle ve soru cümlesi), yapısal açıdan *basit cümle* olarak kabul edilmektedir.

bir čan sogık suv içürmişkä birkä iki utlı bergäym(ä)n (ZiemeKirche T, 27-29)

İçmesi için bir bardak soğuk su verene de iki mükâfat vereceğim.

üč öñdün yoridaçı nomlarıg yügärü kılgu ol (ÖK, 132-133)

İlerleyen üç öğretiyi meydana çıkarmalıdır.

yaykı üç aylarta yunt kün yavız ol (TT VII 38, 4-5)

Yaz(da)ki üç ayda at günü kötüdür.

nagarçune bahşı ymä beş kâzig atlıg šastrta sözlâmiş bar (BT VIII A, 16-17)

Nāgārjuna üstad yine beş sıra (Pañcakrama) adlı kitapta söylemiştir.

4.3.2. Birleşik cümle

Birden çok basit cümlelerin çeşitli şekillerde birleşerek oluşturdukları cümle yapısına *birleşik cümle* adı verilmektedir. Bir cümleyi birleşik cümle kabul edebilmemiz için, birleşen cümlelerin cümle olma vasfını koruyup olması gerekir. Cümleyi yargı gibi muğlak bir kavram üzerinden değil de yapısal açıdan tanımlıyor oluşumuz, bu noktada anlam kazanır. Çünkü ilgili literatürde de bir hayli tartışmaya konu olduğu üzere (bk. Polat, 2022, s. 34-35); bazı basit yapıları cümleler, onları nasıl yorumladığınıza bağlı olarak tek bir yargı veya birden çok yargı içerebilir. Örneğin “Güzel bir kitap okudum.” cümlesi, bir bakış açısına göre tek bir yargı taşır ve bu nedenle basit cümledir. Ancak başka bir açıdan bu cümle, birden çok yargı içermektedir (Börekçi, 2015, s. 363): *Ben bir kitap okudum (1) ve kitap güzeldi (2)*. Bu doğrultuda eğer *cümle=yargı* gibi bir ilkeden hareket edersek; (cümle olgusunun muğlaklaşmasına ek olarak) hangi cümlelerin birleşik cümle olduğu, tamamen sübjektif bir konu haline gelir. Dolayısıyla birleşik cümleyi, yapısal açıdan yapmış olduğumuz cümle tanımına uygun olan cümlelerin birleşerek oluşturduğu bir yapı olarak tanımlıyoruz.

bo divannı ıdok kutka körkitsär män barçanı kosup kılmış män (AgFrag I, 4/2-3)

Bu divanı kutsal majestelerine gösterdiysem (eğer) tümünü yazmışımdır.

tîşi kişiniñ yılın sanagu ärsär bişamınnı başlap sanagu ol (TT VII 12, 2-3)

Kadın yılının sayımı ise, Vaiśravaṇayı baş alıp (=başlayarak) sayılmalıdır.

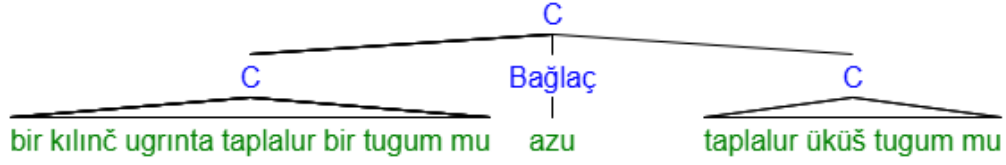
oñdun kulgak täpräsär yüz yügärü asıg bolur soltn kulgak täpräsär tavar bolur (TT VII 34, 7-9)

Sağ kulak seğirirse kendini göster- fayda olur (hemen fayda görür); sol kulak seğirirse servet olur (edinir).

Birleşik cümleyi oluşturan cümleler, birbirleriyle eş hiyerarşide olabileceği gibi (1); cümlelerden biri, diğerine göre alt hiyerarşide yer alabilir (2). Cümlelerden biri, diğerine göre alt hiyerarşide yer alıyorsa alt hiyerarşide yer alan cümle, genellikle *yan cümle/cümlecik* olarak adlandırılır.

(1) bir kılınč ugrınta taplalur bir tugum mu **azu** taplalur üküš tugum mu (AbhidStockholm, 34V56-57)

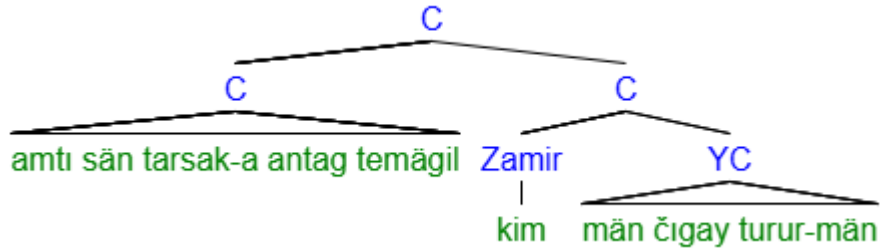
(Bu) bir fiil, tek bir doğumun mu **yoksa** pek çok doğumun mu olacağını gösterir?

Şekil 4.2. Eş hiyerarşik birleşik cümle

(2) amtı sän tarsak-a antag temägil kim män čigay turur-män (ZiemeKirche T, 34-36)

Şimdi sen ey Hristiyan, şöyle deme ki "ben fakirim".

Şekil 4.3. Yan cümle + asıl cümle yapısındaki birleşik cümle

Fiilimsilerle kurulan cümlelerin, birleşik yapılı mı yoksa basit yapılı mı olduğu, literatürde hayli tartışılmış bir konudur (bk. Polat, 2022, s. 38-50). Bazı araştırmacılar; fiilimsili yapının, bir tür yan cümle/cümlecik olduğunu savunmakta ve bu bakımdan söz konusu cümlelerin birleşik cümle olduğunu öne sürmektedir. Bu araştırmalar, genellikle fiilimsili yapılar ile Hint-Avrupa dillerindeki *bağımlı cümle yapıları* (Dependent Clauses) arasında bir özdeşlik görmektedirler. Bazı araştırmacılar ise fiilimsili yapıların cümle içerisinde isim, sıfat veya zarf türünden bir sözcük gibi işlev gördüğünü (Özkan ve Sevinçli, 2009, s. 207) ve bu nedenle bu tür yapıların cümle içerisinde yan cümle oluşturmadığını düşünmektedir (Eckmann, 1959, s. 27; Zülfiyar, 1995, s. 643-648). Dolayısıyla bu araştırmacılara göre fiilimsili cümleler de basit yapılı cümlelerdir. Bize göre ise; fiilimsili yapılar içeren cümleler, Hint-Avrupa dillerindeki bağımlı cümlelerin anlamca karşılığıdır fakat yapısal açıdan son derece farklıdır. Mansuroğlu'nun ifadesiyle; *başka dillerin yardımcı cümle ile bildirdiklerini Türkçe zengin isim-fiilleri ve zarf-fiilleri ile yani çekimli fiil veya bildirici sayılamayacak unsurlarla karşılar* (1955, s. 59).

Erken Orta Uygurcada cümlelerin bir araya gelip birleşik cümle halini alması, bir dizi farklı yolla gerçekleşir. Bu yollar, aşağıda maddeler halinde verilmiştir.

4.3.2.1. Şartlı Birleşik Cümleler

Şartlı birleşik cümle; birleşik cümleyi oluşturan cümlelerden birinin işaret ettiği anlamın, diğer cümlede ifade edilen durumun gerçekleşmesine bağlı olduğu cümledir (Karaağaç, 2013,

s. 788). Eckmann'ın da işaret ettiği üzere bu cümle tipi, bilebildiğimiz kadarıyla Türkçenin en aslı birleşik cümle çeşididir ve diğer birleşik cümle türleri, Uygur devri ile birlikte -muhtemelen başka dillerin tesiriyle- yaygınlık kazanmıştır (1959, s. 27).

kälip körüşüp barsar-sän nägü bolur (UigBrief C, 8-9)

Gelip görüşüp gitsen nasıl olur?

birök kayuta kaçan yalañok azunıta tugmakı bolsar ymä anta erinç çıgay bolup toga täglük ymä bolgay (UVDS, 17-21)

Eğer bir vakit, canlılar dünyasında doğacak olursa yine orada sefil ve zavallı olup doğum-ölüm döngüsünde kalmaya devam edecek.

ymä tözki tugmaksız 心 töziñä kayvılanıştursar yañılmaklı tuymaklı iki törlüg nomlar birgärü köñülmüñ köligäsi ärür (KTUN, 14-15)

Yine değişmemiş (ve) doğmamış (olan) bilinç tözüyle bir araya gelirse yanılığ ve sevgili (bu) iki türlü fenomenler birlikte (ancak) bilincin gölgesi olur.

kayu uzun tonluglarının oğlu yok ärip ogul kız kösäsär yeti küngätägi bağli yutuzlı baçap bo darnıg özläriniñ yaşı sanınça sözlöp fusın çızdurup tişi kişiniñ iç tonınıñ okında bāklāp sekizinç kün funı alıp köyürüp külin alıp kara inäknıñ sütiñä tokıp içip bāg yutuz birlän bolsun (TT VII 26, 1-15)

Hangi kadınların oğlu yok iken evlat isterse yedi güne kadar karılı kocalı oruç tutup bu duayı kendi yaşları sayısınca okuyup muskasını yaptırıp kadının iç çamaşırının okında(?) bekletip sekizinci gün muskayı alıp yakıp külünü alıp kara ineğin sütüne döküp içip koca karısı ile (birlikte) olsun.

Şart cümlesi, genellikle birisi şart kipi almış iki basit yapılmış cümlelerin birleşiminden oluşur (1). Fakat birden çok şart kipli yan cümlelerin peş peşe sıralanmasıyla da bu tür cümleler üretilebilmektedir (2). Benzer şekilde şart kipi taşıyan bir yan cümlelerin, birden çok ana cümleye bağlanması da mümkündür (3).

(1) başı örü kötürsär sançar (ÖK, 43)

(İnsan) başını yukarı kaldırırsa (başı) sancır.

oñdın kaş täpräsar ögsüz bolur (TT VII 34, 11-12)

Sağ kaş seğirirse annesiz kahr.

(2) alku tınlıglar başlagsıztıñ bärü 衰 kılınç ämgäklär üzä basa basa tugsar ölsär ymä 心 tözi tözinçä tugmaksız öçmäksiz tözinçä öçüp amrılıp turdaçı ärür (KTUN, 39-41)

Bütün canlılar ezelden beri hırs ve ızdıraplarla tekrar (ve) tekrar doğsalar (ve) ölseler de bilinç tözü kendi doğasına uygun biçimde; doğmamış (ve) yok olmamış doğasınca sakince durmaktadır.

iki biligig könjülin maru kitärsär üç kurug üzä adkangularıg tarkarsar biligsiz bilig ödün ödün öçülür (BT I B, 81-82)

İki (türli) bilgiyi gönülden dışarı atsa (ve) üç boşluk (şünyatā) yoluyla duyu organlarını yatıştırırsa, cehalet yavaş yavaş ortadan kalkar.

(3) birök yatnadate azkıya kataru yanıp közüngünü bakmış ärsär başın ma yoklamaz ärti kal ymä bolmaz ärti (KTUN, 73-74)

Eğer Yajñadate birazcık arkaya dönüp aynaya bakmış olsaydı başını da kaybetmezdi çığına da dönmezdi. (Yiğitoğlu, 2011, s. 60)

Şart cümleleri genellikle cümlelerden birinin -sA(r) şart kipi ile çekimlenmesiyle kurulur. Bununla birlikte bazı edatların (apam, birök gibi) da cümleye şart anlamı kattığı malumdur. Fakat bu edatların cümlede -sA(r) eki gibi kurucu bir rolü yoktur ve söz konusu edatlar kullanılsa dahi yan cümle, daima şart kipi ile çekimlenmek durumundadır.

apam biziñ bu yaşımız alkingu öd bolsar alku törlüg tıdıgımız alkinzun otgurak (AnTsang, 13/1-2)

Eğer bizim bu hayatımızın sona erme zamanı gelirse, her türlü engelimiz de tamamıyla ortadan kalsın (Kılıç, 2012, s. 51)

birök bo 心li 境lınıñ — tözlüg ärtükin bilip 心 töziñä tağäyin tesär munda basakı nomta körmiş kargäk (KTUN, 112-114)

Eğer bu bilinç ve bilinç nesnesinin bir tözli olduğunu bilip bilinç tözüne ulaşayım derse bundan sonraki metni (de) görmelidir (Yiğitoğlu, 2011, s. 61)

4.3.2.2. Bağlı Birleşik Cümleler

Bir yan cümlelerin, temel cümleye zamir (relative pronoun) vasıtasıyla bağlandığı birleşik cümlelere bağlı birleşik cümle (relative clause) adı verilmektedir. Uygurcada bu tür cümleler, *ana cümle + kim + yan cümle* biçiminde kurulmaktadır. Bağlı birleşik cümle, esasen Hint-Avrupa dillerinde kullanılan ve Türkçeye de bu diller ile olan tarihsel etkileşimler neticesinde geçmiş bir cümle tipidir. Bu nedenledir ki bağlı birleşik cümleler, Türkçenin temel sentaktik yapısından farklı olarak yardımcı cümlelerin ana cümleden sonra geldiği bir görünümde dirler (Karaağaç, 2013, s. 543).

amtı sän tarsak-a antag temägil **kim** män çıgay turur-män (ZiemeKirche T, 34-36)

Şimdi sen ey Hıristiyan, şöyle deme ki "ben fakirim".

iç narsär rahimlik kılmaklıg ulugrak küçlügräk ärsär yok ança täñlig ulug küçlüg turur **kim** ölümtin kutgarur (ZiemeKirche T, 91-95)

Hiçbir şey (ne olursa olsun) merhamet etmekten daha büyük ve daha güçlü değildir ki o, o kadar büyük ve güçlüdür ki ölümden kurtarır.

4.3.2.3. Açıklayıcı Birleşik Cümleler

Yardımcı cümlenin ana cümleye dair bir açıklama veyahut aktarım ifade ettiği birleşik cümlelere açıklayıcı birleşik cümle adı verilmektedir (Eraslan, 2012, s. 530). Bu tür cümlelerde ana cümledeki çekimli fiilin önünde *inčā* sözcüğü yer alır ve sözcük yardımcı cümleye ön gönderimde bulunur.

[_{AC} tãñrilär eligi hormuzta tãñri ol yeti azunlarig köñülintä **inčā** sakıntı] [_{YC} bo tãñri urısı montag osuglug ulug törlüg ončsuz särinčsiz ämgäklärig tägingülük bolsar muña ančolayu kälmiš ayagka tägimlig köni tüzini tuymış burkantın öñi umug inag boltači kim ärsär yok ärür tep] (UVDS, 63-72)

Tanrılar hükümdarı Indra, o yedi varlık biçimlerini gönlünde şöyle düşündü: “Bu Tanrı’nın oğlu Devaputra, böylesine büyük dayanılmaz acılar içerisine girerse, buna ancak öylece gelmiş (olan) saygıya değer Buda’dan başkası çare ve umut olamaz” deyip.

Örnekte de görüldüğü üzere ana cümlede *inčā* sözcüğü, yardımcı cümleye gönderimde bulunmaktadır ve esasen yardımcı cümle, *inčā* yerine yazılabilecek durumdadır:

tãñrilär eligi hormuzta tãñri ol yeti azunlarig köñülintä **bo tãñri urısı montag osuglug ulug törlüg ončsuz särinčsiz ämgäklärig tägingülük bolsar muña ančolayu kälmiš ayagka tägimlig köni tüzini tuymış burkantın öñi umug inag boltači kim ärsär yok ärür tep** sakıntı

Tanrılar hükümdarı Indra, o yedi varlık biçimlerini gönlünde “Bu Tanrı’nın oğlu Devaputra, böylesine büyük dayanılmaz acılar içerisine girerse, buna ancak öylece gelmiş (olan) saygıya değer Buda’dan başkası çare ve umut olamaz” deyip düşündü.

Bu bakımdan açıklayıcı birleşik cümleler, bağıl birleşik cümlelere yapısal açıdan oldukça benzerdir. Nitekim tıpkı bağıl birleşik cümlelerde olduğu gibi açıklayıcı birleşik cümlelerde de, Türkçenin temel sentaktik yapısına aykırı olarak yardımcı cümlenin ana cümleden sonra yer aldığı bir dizilim söz konusudur.

anta ötrü hormuzta anta-kya ok inip yagızka ayagka tägimlig teginkä andag tip inčā sözläti ulug küçlüg sän tegin (BuddhStab 3, 21-25)

Bunun üzerine Indra, orada inip yeryüzüne saygıdeğer prene şöyle söyledi: yüce ve güçlüsün sen prens!

Anant inčā tep kiginč berdi 世尊-a yok bolmışı yok ärür tep yana yarlıkadı (KTUN, 57-58)

Ananda şöyle söyleyip cevap verdi: “Ey bhagavat! yok olmuşu yoktur” deyip tekrar buyurdu.

4.3.2.4. Bağlayıcılarla Kurulan Birleşik Cümleler

Önceki üç birleşik cümle türünden farklı olarak bu tür cümleler, bir ana cümle ve ona bağlı bir yan cümlenin birleşiminden değil; birbirine eş hiyerarşideki en az iki basit cümlenin birleşiminden oluşur. Bu birleşim, bağlaç olarak kullanılan çeşitli sözcükler vasıtasıyla sağlanır.

Uygurcada; gerek söz öbeklerini birbirine bağlamak için gerekse cümleleri birbirine bağlamak için çok çeşitli bağlaçlar kullanılabilir. Üstelik tarihî süreçte söz konusu bağlaçların, bir arada kullanımları yaygınlaşarak farklı anlam ilgileri kuran yeni bağlaçlar da türetilmiştir. Uygurcanın geniş bağlaç envanteri, Karahan, 2014'de detaylıca incelenmiş olduğundan burada biz; cümleleri birbirine bağlamakta kullanılan en yaygın bağlaçları incelemekle yetineceğiz.

4.3.2.4.1. *anın* bağlacı ile kurulan birleşik cümleler

anın bağlacı, cümleler arasında sebep ilişkisi kuran bir bağlaçtır ve “o sebeple, onun için, bu nedenle” gibi anlamlara gelecek biçimde kullanılır (Karahan, 2014, s. 67)

bo ärür küsüş bilir bilgä biligtä tutulmuş **anın** täñlämäk bilgä bilig ärmäz
(AbhidStockholm, 25V51-53)

Bu, Prañidhijñāna'da tutulmuştur; bu nedenle Anvayajñāna değildir.

kayu birkiyā sakınč köñültä tugsar köñülni täprätip soka täprämäksiz köñül tözi ärmäz
bolur **anın** azkiya ymä sakınč bolsar čin köñül ärmäz (KTUN, 207-210)

Herhangi biri, azıcık da olsa bilinçte oluşursa bilinci harekete geçirir ve kıpırtısız bilinç tözü oluşmaz; o sebeple azıcık da (olsa) düşünce varsa, (bu) gerçek bilinç değildir.

4.3.2.4.2. *anı için* bağlacı ile kurulan birleşik cümleler

anı için bağlacı, genellikle sebep bildiren cümlelerin önünde yer alır ve “bunun için” anlamını ihtiva ederek cümleler arasında sebep-sonuç ilişkisi kurar (Karahan, 2014, s. 137).

munı üzä 心 töziñä birikgäli umaz **anı için** közünmişčä adkangular ärsär 心'tin taş
turdaçı ärmäz (KTUN: 156-157)

Bununla birlikte bilinç tözünde (bir şey) birikemez; bunun için görünmüş gibi olan duyular nesnelere bilincin dışında bulunmazlar. (Yiğitoğlu, 2011, s. 62)

ölimtin togumgadägi orunlarının ogri yıki bolur ikin ara üzülgülük tigüci **anı için**
antrabav adırtlıg otgurak yok ärmäz (AbhiKeng, 10-12)

Ölümden doğuma kadar (olan) diyarlarının uygun zamanı vardır ikisinin arasında kesilen (?) denilen; bu yüzden Antarābhava açık (ve) tam (olarak) yok değildir (=mevcuttur).

4.3.2.4.3. *azu* bağlacı ile kurulan birleşik cümleler

Bu bağlaç, “veya, yahut, ya da, hem... hem de” anlamlarını ihtiva ederek cümleler arasında karşılaştırma veya denkleştirme ilişkisi kurar (Karahana, 2014, s. 157).

tāṅrilār eligi-yā bo darnini padakta bitidip tug uçinta orguluk ol **azu** ediz tagta ärsär azu ediz ävtä ärsär azu stupnuḡ içintä orguluk ol (UVDS, 160-165)

*Ey Tanrılar hükümdarı Indra! Bu dhāraṅīyi şiir şeklinde yazıp bayrak yerleştir **ya da** flama ucuna ya da yüksek bir dağa veya (bir) stūpa içine yerleştir!*

bir kılınč ugrınta taplalur bir tugum mu **azu** taplalur üküš tugum mu (AbhidStockholm, 34V56-57)

(Bu) bir fiil, tek bir doğumun mu yoksa pek çok doğumun mu olacağını gösterir?

4.3.2.4.4. yana/yänä/ymä bağlaçları ile kurulan birleşik cümleler

“yine, ve, tekrar, hem, ayrıca” gibi anlamlara gelen bu bağlaçlar, cümleler arasında ekleme ve sıralama ilişkisi kurar (Karahana, 2014, s. 231).

...näčä aytsar biz **ymä** atı kötrülmiš burhan bahşiniḡ nomıtakı äsän yarlıkar... (BuddhStab 27, 9-10)

*Ne söylersek (söyleyelim) **yine** (de) adı yüceltilmiş Buda üstadın öğretisi iyi olmaya devam etsin(?)*

alku tınlıglarka umug inag bolmakım bolzun **yänä ymä** bo buyanıḡ ävirür-biz (BuddhStab 46, 34-35)

*Tüm canlılara umut ve sığınak olayım **ve yine** bu öğretiyi uygulayalım.*

SONUÇ

Bu çalışmada; Moğol dönemine (13.-14. yüzyıl) ait metinlerden hareketle Erken Orta Uygurcanın sözdizimsel yapısı, Evrensel Dilbilgisi yaklaşımı çerçevesinde ortaya konulmuştur.

Birinci bölümde; 13-14. yüzyıllar arasında – yani Moğollara tabii oldukları dönemde – Uygurların sosyal/siyasî yaşamlarında ve dillerinde ne gibi değişimler olduğu incelenmiştir. Sosyal, siyasal ve kültürel açıdan baktığımızda Moğol hakimiyeti altında yaşamak; Uygurların yaşamında yıkıcı bir etki bırakmak bir yana, bir dizi olumlu sonuç doğurmuştur. Tarihî verilere dayanarak ilgili bölümde savunulduğu üzere; Uygurların Moğollara tabiiyeti, esasen simbiyotik bir ilişkinin başlangıcıdır. Her şeyden önce Uygur Kağanlığı, Moğol İmparatorluğu tarafından işgal edilen bir ülke olmamış ve Uygurlar, Cengiz'in hakimiyetini gönüllü bir şekilde kabul etmişlerdir. Hem bu sebeple hem de kültürel açıdan Moğollardan çok daha gelişkin olmaları nedeniyle Uygurlar, imparatorluk bürokrasisinde ve kültüründe son derece etkili olmuşlardır. Öyle ki Moğol yazısı dahi Uygur yazısının Moğolcaya uyarlanması sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca Moğol yönetimi altında yaşamının bir etkisi olarak bu dönem itibariyle Uygurcada, Moğolca sözcükler bir hayli yaygınlaşmıştır. Fakat Uygurlarla Moğollar arasındaki simbiyotik ilişkinin bir neticesi olarak Uygurca, yalnızca sözcük alan dil olmamış aynı zamanda Uygurcadan Moğolcaya da pek çok sözcük geçmiştir. Uygurcanın kendi iç dilsel dinamikleri açısından baktığımızda ise; Eski Uygurcadan itibaren başlayan bir dizi fonetik ve morfolojik değişim, bu dönemde ya dile tam olarak hâkim olmuş ya da yaygınlaşmıştır. “Moğollar Devrinde Uygurca” alt başlığında; söz konusu değişimler, karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Ele aldığımız dilsel değişimlerin de gösterdiği üzere dönemin dili, Eski Türkçe ile Orta Türkçe arasındaki bir ara aşamayı temsil eder ve Eski Türkçeden ziyade Orta Türkçeye yakındır. Bu nedenle de dilin, “Erken Orta Uygurca” olarak adlandırılması önerilmiştir.

İkinci bölümde, Erken Orta Uygurcada kaç farklı sözcük türü olduğu ve bu sözcüklerin birbirleriyle hangi yollarla bir araya gelip yeni sözdizimsel yapılar oluşturdukları incelenmiştir. Bu doğrultuda; öncelikle gayet muğlak ve genel geçer bir kullanıma sahip olan *sözcük* kavramı, işlevsel ve rasyonel bir tanıma kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bilindiği üzere sözcük, dil sistemi içerisinde merkezî bir birim olmasına rağmen, tanımı ve sınırlarının belirlenmesi açısından tarih boyunca tartışmalı bir kavram olagelmiştir. Bu durumun temel nedeninin hem diller arası yapısal farklılıklar hem de sözcüğün farklı dil düzlemlerinde farklı biçimlerde ortaya çıkabilmesi olduğu görülmektedir. Bu bağlamda; sözcüğün tanımlanabileceği tek tutarlı düzlemin morfo-sentaktik düzlem olduğu sonucuna ulaşılmıştır ve sözcük, “bir dilsel ifadedeki en küçük bağımsız değişken” olarak tanımlanmıştır. Benimsediğimiz morfo-sentaktik yaklaşım hem morfolojik hem de sentaktik açıdan benzer davranışlar sergileyen birimlerin sözcük olarak değerlendirilebileceği yönünde net bir ölçüt ortaya koymaktadır ki bu sayede, diller arası farklılıklardan neşet eden sözcüğün tanımına dair belirsizlik de ortadan kaldırılmıştır.

Çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan Evrensel Dilbilgisi yaklaşımı, dil sisteminin diğer canlılara ait iletişim sistemlerinden farklı olarak özyinelemeli bir sistem olduğunu savunmaktadır. Özyineleme, iki bağımsız dilsel ögenin birleşerek yeni bir dilsel öge oluşturması ve oluşan yeni ögenin de aşamalı olarak başka ögelerle birleşerek çok daha büyük yeni dilsel yapıların ortaya çıkması sürecine dayanır. Bu bağlamda bazı sözcükler (isim, fiil, sıfat, zarf ve edat), dil sistemi içerisinde başka sözcüklerle birleşerek yeni ögeler oluşturabilmektedir fakat bazıları da (zamir, bağlaç, ünlem) dil dizgesinde her zaman bağımsız hareket etmektedir. Birlik oluşturabilenlerin türettikleri yeni yapılar, *söz öbeği* olarak tanımlanmış ve bu yapılar, Evrensel Dilbilgisi perspektifinden baş öge odaklı olarak incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda görülmüştür ki Uygurca, farklı tipolojideki dillerin etkisinde kalmasına karşın Türkçenin temel öge dizilimi olan *yardımcı öge + baş öge* dizilimini hemen her öbek türünde yaygın olarak korumaktadır.

Üçüncü bölümde sözcüklerin veya sözcük işlevinde olan söz öbeklerinin bir araya gelerek cümle adını verdiğimiz yapıyı nasıl meydana getirdikleri incelenmiştir. Bilindiği üzere cümlenin tanımı; genellikle bir ön kabul sonucu cümle olduğu varsayılan yapıların, semantik özelliklerinden yola çıkılarak yapılmaktadır. Bu bölümde söz konusu yaygın anlayıştan farklı olarak cümlenin tanımı, yapı esaslı yapılmış ve cümlenin, *sentaktik roller* olarak adlandırılan *özne* ve *nesne* rollerindeki ögelerin eş hiyerarşideki birlikteliği olduğu öne sürülmüştür. Böylesi farklı bir tanıma gitmemizin nedeni, öbek yapılar ile cümle arasında kesin bir ayırım yapmaktır. Burada, önde gelen Dilbilimcilerden Leonard Bloomfield'ın yaptığı iç merkezli (endocentric) ve dış merkezli (exocentric) yapılar ayrımı temel alınmış ve öbek yapıların, iç merkezli; cümlelerin ise dış merkezli olduğu savunulmuştur. Bu durumda; geleneksel olarak cümle ögesi olarak tanımlanan *nesne*, *tümleç* işlevlerinin ise yapısal açıdan fiilin yönetiminde olduğu yani bunların, fiil öbeğinin yardımcı ögeleri oldukları son derece açıktır. Kaldı ki bu ögeleri tanımlamak için kullanılan kriterler de onların sözdizimsel özelliklerine değil anlamlarına dayanmaktadır. Dolayısıyla bunlar, sentaktik değil semantik işlevleri ifade etmektedirler. Fakat bir cümlede nesne olan öge ile başka tip bir cümlede nesne olan öge, aynı semantik işleve sahip değildir. Fiile bağlı olarak nesne, bazen fiilden doğrudan etkilenen bir ögeye karşılık gelir; ama bazen de fiilin konusu nesne kabul edilir. Dolayısıyla geleneksel yaklaşımda nesne diye kabul edilen ögeler, oldukça farklı semantik işlevler taşırlar ki çalışmamızda çeşitlilik arz eden bu işlevler, semantik roller başlığı altında incelenmiştir. Bu inceleme ise, Evrensel Dilbilgisi yaklaşımının bir alt kuramı olan Theta/Tematik Roller Kuramı çerçevesinde yapılmıştır. Bu çerçevede yapılan incelemede; *edici/fail*, *etkilenen*, *konu*, *deneyimci*, *uyarıcı*, *hedef*, *kaynak*, *yer*, *yararlanıcı* ve *araç* rolleri, döneme ait metinlerden seçilen örnekler üzerinde tespit edilmiştir.

Son bölümde ise temel cümle yapısında gerçekleşen dönüşümlerin, farklı cümle türlerini nasıl ortaya çıkardığı incelenmiştir. Bu bölümde cümle türlerine ilişkin tasnif, daha önce yapılmış sözdizimi çalışmalarındaki sınıflandırmalardan yararlanılarak oluşturulmuştur. Ancak söz konusu cümle türleri, Evrensel Dilbilgisi yaklaşımının bir araç olarak öngördüğü dönüşüm

olgusu çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bölümde ortaya konduğu üzere, Erken Orta Uygurcann cümle tipolojisi, genel hatlarıyla Türk dillerinin temel cümle tipolojisiyle örtüşmektedir. Bununla birlikte, şartlı birleşik cümleler dışında kalan birleşik cümle türlerinde bu örtüşme gözlenmemektedir. Bu durum, Uygurca üzerindeki yabancı dil etkilerinin bir yansıması olarak değerlendirilmiştir.

METİN KAYNAKÇASI

- AbhidRus: Shōgaito, M. (2009). The Uighur Version of Commentary of Abhidharmāvatāra-sāstra Preserved in Russia. *Contribution to the Studies for Eurasian Languages*, 15, 91-128.
- AbhidStockholm: Shōgaito, M. (2014). *The Uighur Abhidharmakośabhasya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- AbhiKeng: Geng, S. (1989). A Study of One Newly Discovered Folio of the Uighur Abhidharmakosa-sastra. *CAJ*, 33, 36-45.
- AgFrag I: Kudara, K. ve Zieme, P. (1983). Uigurische Agama-Fragmente (1). *AoF*, 10, 269-318.
- AgFrag II: Kudara, K. ve Zieme, P. (1990). Uigurische Agama-Fragmente (2). *AoF*, 17, 130-145.
- AnTsang: Kılıç, A. (2012). *Budist Dönemi Türk Şiiri Üzerine İncelemeler: An-Tsang'a Ait Bir Şiir Metni (Metin, Tercüme, Notlar, Dizin, Tıpkıbasım)*, (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- AvaSad: Doğan, A. (2022). *Eski Uygurca Tantrik Bir Metin: Avalokiteśvara-Sādhana* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- BahşiÖgdisi: Ölmez, M. (1998). Tibet Budizmine ait Eski Uygurca Bahşi Ögdisi. *Bahşi Ögdisi, Gestscrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags, 60. doğum yılı dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, Ed. Jens Peter Laut ve Mehmet Ölmez (261-293). Freiburg-İstanbul.
- BT I (B): Hazai, G. ve Zieme, P. (1970). *Fragmente der uigurischen Version des Jin'gangjing mit den Gathas des Meister Fu'*. Berlin: Akademie Verlag.
- BT VIII: Kara, G. ve Zieme, P. (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Ma jusinamasamgiti*. Berlin: Akademie Verlag.
- BuddhStab: Zieme, P. (1985). *Buddhische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Akademie Verlag.
- Ernte I: Zieme, P. (1975). Ein uigurischer Erntesege. *AoF* III, 109-143.
- Ernte II: Zieme, P. ve Molnár, A. (1989). Ein weiterer uigurischer Erntesege. *AoF*, 16, 140-152.
- ETŞ: Arat, R. R. (1965). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Gang (Verso): Gang, L. (2016). An Old Uighur Fragment in Alliterative Verses Preserved in the Turfan Museum. *Studies on the Inner Asian Languages* 31, 21-27.
- Hazai: Hazai, G. (1970). Ein Buddhistisches Gedicht Aus Der Berliner Turfan-Sammlung. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 23, 1-14.
- Hohhot: Bai, Y. 白, 玉冬 ve Matsui, D. 松井, 太 (2016). フフホト白塔のウイグル語題記銘文[Fufuhoto hakutō no Uigurugo daiki meibun]. *Studies on the Inner Asian Languages* 31, 29-77.
- IstDoc: Matsui, D. (2007). An Uigur Document Preserved in the Library of Istanbul University. *内陸アジア言語の研究*, 22, 61-70.
- Kayacakra: Dere, O. (2024). *Eski Uygurca Tantrik Bir Metin: Kāyacakra Sādhana* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- KTUN: Yiğitoğlu, Ö. (2011). *Köjül Tözin Ukitdaçı Nom ve Salt-Bilinç Öğretisi* (Doktora Tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Matsui22: Matsui, D. (2022). Bir Eski Uygur duvar Metnine Göre Koço Uygur Krallığında Budist Manasturların Himayesi. *Prof. Dr. Ceval Kaya Armağanı*, Ed. Osman Fikri Sertkaya, Günay Karaağaç ve Mesut Şen. Ankara: Akçağ Yayınları.

Maytr.: Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāṣika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

MonPost: Vér, M. (2016). *The Postal System of the Mongol Empire in Northeastern Turkestan*, (Doktora Tezi). Szeged: University of Szeged.

Nakamura2006: Nakamura, K. 中村, 健太郎 (2006). ウイグル文「成宗テムル即位記念仏典」出版の歴史的背景 : U 4688[T II S 63] ・ *U 9192[T III M 182] の分析を通じて. [Uigurubun 'Seisō Temuru sokui kinen butten' shuppan no rekishiteki haikai-U 4688 [T II S 63] *U 9192 [T III M 182] no bunseki wo tsūjite] 内陸アジア言語の研究. 21, 49-91.

Nakamura2009: Nakamura, K. 中村, 健太郎 (2009). 14世紀前半のウイグル語印刷仏典の奥書に現れるKönčögイドゥククト王家」をめぐって [14 Seiki zenhan no Uiguru-go insatsu butten no okugaki ni arawareru Könčög ido ukukuto ōke' o megutte]. 内陸アジア言語の研究. 24, 131-171.

Or.8212-75B: Shōgaito, M. 庄垣内, 正弘. (1988). ウイグル文『阿毘達磨順正理論』-大英図書館蔵 Or.8212-75Bから- [Uiguru bun "abidaruma junshōriron" - daieitoshokan zō Or. 8212 - 75 B kara -]. 神戸市外国語大学外国学研究. 18, 159-207.

ÖK: Aris, G. (2018). *Eski Uygurca Ölümler Kitabı Üzerine Bir Çeviri Denemesi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

SyroTurcica2: Borbone, P. G. (2008). Syroturcica 2: The Priest Särgis in the White Pagoda. *Monumenta Serica*, 56, 487-503.

TT VII: Arat, R. R. (1937). *Türkische Turfan-Texte VII*. Berlin: Akademie Verlag.

TT VIII (A, I): Gabain, A. (1954). *Türkische turfan-Texte VIII. Texte in Brahmischrift*. Berlin: Akademie Verlag.

Tuyuq26 I: Ma, F. ve Lidong, X. (2021). Comprehensive Study on Old Uighur and Chinese Wall Inscriptions in Room B of Newly Excavated Cave 26 in Tuyuq Grottoes, Turfan. *Acta Orientalia Hung*. 74. 181-206.

Tuyuq26 II: Gang, L. ve Hailong, Z. (2021). Uyghur Wall Inscriptions Newly Discovered in the Cave 26 of the Tuyuq Grottoes of Turfan (II). 内陸アジア言語の研究. 36, 23-59.

UigAlmanac: Matsui, D. (2012). Uighur Almanac Divination Fragments from Dunhuang. *Dunhuang Studies: Prospects and Problems for the Coming Second Century of Research*. 154-166.

UigBrief (C): Tezcan, S. ve Zieme, P. (1971). Uigurische Brieffragmente. *Studia Turcica*, 451-460.

UVDS: İsi, H. (2019). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*, (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Yulin: Matsui, D. (2008). Revising the Uigur Inscriptions of the Yulin Caves. *Studies on the Inner Asian Languages* 23, 17-33.

Zieme95: Zieme, P. (1995). An Uigur Monasterial Letter from Toyoq. 内陸アジア言語の研究. 10, 1-7.

ZiemeKirche: Zieme, P. (2015). *Altuirische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien*. Piscataway: Gorgias Press.

KAYNAKÇA

- Abdureşit, Z. (2020). Yeni Uygur Türkçesi Üretici Dilbilgisiyle İlgili Çalışmalara Bir Bakış. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 16, 52-66.
- Abdurrahman, V. (2001). *Karahanlılar Devleti ile Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin Münasebetleri*, (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ağca, F. (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, (Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ağca, F. (2009). 11-12 Yüzyıllara Ait Maniheist Budist ve İslamî Türkçe Metinlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Eski Türkçe Kavramı ve Sınırları. *Türk Kültürü*, 2/1, 1-47.
- Ağca, F. (2014). Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilişi ile İlgili Tespitler. *Türkoloji Dergisi*, 21 (1), 1-14.
- Ağca, F. (2015). Eski Uygur ve Eski Oğuz Türkçelerinde Yuvarlaklaşma Eğilimleri. *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz (ss. 245-254), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Ağca, F. (2019). Eski Uygurcada Gerçekten n-diyalekti ve y-diyalekti Var mı?. *Eski Türkçenin İzinde, Türkiye'de Eski Türkçe Çalışmaları*. Ed. Hüseyin Yıldız (ss. 33-48), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ağca, F. (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aierken, A. (2022). Syntactic Features of Focus in Old Uyghur Narrative Text: A Case Study of Jātaka of the Good and Bad Prince. *International Journal of Social Science Research and Review*, 5, 3, 271-279.
- Akmajian, A. ve Demers, R. A. ve Farmer, A. K. ve Harnish, R. M. (2010). *Linguistics, An Introduction to Language and Communication*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Aksan, D. (1983). *Sözcük Türleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aktan, B. (2009). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Gazi Kitabevi.
- Alan, S. (2020). Kısasü'l-Enbiya'da Sayı Sistemleri. *Erdem*, 78, 23-60.
- Altınörs, A. S. (2012). Dile Davranışçı Yaklaşımlara Chomsky'nin İtirazı Üzerine. *Karadeniz*, 4 (14), 65-90.
- Ameka, F. (1992). Interjections: The Universal Yet Neglected Part of Speech. *Journal of Pragmatics*, 18(2-3), 101-118.
- Arat, R. R. (1939). Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı. *Türkiyat Mecmuası*, 6, 286-322.
- Arat, R. R. (1965). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Aris, G. (2018). *Eski Uygurca Ölüler Kitabı Üzerine Bir Çeviri Denemesi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Ayazlı, Ö. (2019). Eski Uygurca Hukuk Belgelerindeki Bazı Moğolca Alıntılar Üzerine. *Prof. Dr. Mehmet Arslan'a Armağan Kitabı*. Ed. İbrahim Delice, Mehtap Erdoğan Taş ve Hakan Yekbaş. (ss. 633-640). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, M. T. (2019). Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Uygurlar ve Uygurca İle İlgili Kayıtlar. *Journal of Old Turkic Studies*, 3(1), 41-53.
- Bağdagül, M. (2014). Türkçede İsim Cümlelerinde Nesne. *Journal of Turkish Studies*, 9 (3), 985-995.

- Bale, A. ve Gagnon, M. ve Khanjian, H. (2011). Cross-linguistic Representations of Numerals and Number Marking. *Semantics and Linguistic Theory*, 20, 582-598.
- Balpınar, M. (2019). Türkçe İşaret Sözcükleri Dizgesi Üzerine Bazı Notlar. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 27-39.
- Banguoğlu, T. (1958). Kâşgari'den Notlar: I - Uygurlar ve Uygurca Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 6, 87-113.
- Barutcu Özönder, F. S. (2002a). Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz. *Türkbilig*, 2002/3: 203-210.
- Barutcu Özönder, F. S. (2002b). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat. *Türkler C. 3*, Ankara: 481-501.
- Başdaş, C. (2008). Kırgız Türkçesinde Ünlü Türemesi. *Journal of Turkish Studies* Vol. 3. 200-209.
- Başkaya, Ü. (2025). Moğol Dönemi (XIII-XIV. Yüzyıl) Uygurcası Nasıl Adlandırılmalıdır?. *Akademik Dil Ve Edebiyat Dergisi*, 9(1), 582-604.
- Baydar, A. S. E. (2017). Nesne Üzerine. *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(10), 17-21.
- Baydar, T. (2017). Öznesiz Cümleler Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (59), 305-313.
- Bloomfield, L. (1933). *Language*. University Of Chicago Press.
- Boeschoten, H. (2023). *A Dictionary of Early Middle Turkic*. Boston: Brill.
- Borbone, P. G. (2008). Syroturcica 2: The Priest Särgis in the White Pagoda. *Monumenta Serica*, 56, 487-503.
- Boz, E. (2009). Türkiye Türkçesinde özne durum biçimbirimi alabilir mi? *Turkish Studies*. 4/3, 2371-2377.
- Börekçi, M. (2015). Söz Dizim Kuramları Bağlamında Türkçe Söz Dizimi. *Turkish Studies*, 10/16, 355-370.
- Brose, M. C. (2017). The Medieval Uyghurs of the 8th through 14th Centuries. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Can, M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Carnie, A. (2006). *Syntax, A Generative Introduction*. Blackwell Publishing.
- Cem Değer, A. (1996). Evrensel Dilbilgisi ve İkinci Dil Edinimi Kuramı. *Dilbilim Araştırmaları*, 100-113.
- Ceritoğlu, M. (2012). *Kırgız Türkçesinin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of The Theory of Syntax*, Cambridge: MIT Press.
- Chomsky, N. (2002a). *Dil ve Sorumluluk*. Çev. Hüsnü Özasya. Ekin Yayınları.
- Chomsky, N. (2002b). *Syntactic Structures*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Chomsky, N. (2011). *Dil ve Zihin*, Çev. Ahmet Kocaman. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Chomsky, N. (2012). *Doğa ve Dil Üzerine*, Çev. Ayşe Banu Karadağ. İstanbul: Sözcükler.
- Chomsky, N. (2014). *Dilin Mimarisi*. Çev. İsa Kerem Bayırlı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

- Chomsky, N. (2019). *Bilgi Sorunları ve Dil*. Çev. Veysel Kılıç. İstanbul: bgst Yayınları.
- Citko, B. (2011). *Symmetry in Syntax*. Cambridge University Press.
- Clark, L. (1975). *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th – 14th cc.)*, (Doktora Tezi). Indiana University.,
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Comrie, B. (2005). *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*. Çev. İsmail Ulutaş. Ankara: Hece Yayınları.
- Croft, W. (1991). *Syntactic Categories and Grammatical Relations*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Crystal, D. (1987). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge.
- Crystal, D. (1997), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell Publishers
- Çağırın, Ö. (1999). Türkiye Türkçesi ağızlarındaki ünsüz göçüşmelerinin kuruluş sistemi. *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çakmak, S. (2013). "Var" ve "Yok" Sözcüklerinin Morfolojik Kimliği. *Turkish Studies*, 8(4), 463-471.
- Çelik, İ. (2017). Noam Chomsky ve Psiko-Linguistik Dil Gelişim Kuramı. *International Periodical for the Language, Literature and History of Turkish or Turk (Turkish Study)*. 12/28, 193-208.
- Delice, H. İ. (2012). Sözcük türleri nasıl tasnif edilmelidir?. *Journal of Turkish Studies*, 7(4), 27-34.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2010). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demirci, K. (2010). Davranışsal Dil Bilimine Kısa Bir Bakış: L. Bloomfield ve B. F. Skinner Yaklaşımları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 56(2008/1), 63-70.
- Demirci, K. (2014), *Zamirler Dilbilimsel Bir Yaklaşım*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demirci, K. (2015). *Türkoloji İçin Dilbilim, Konular Kavramlar Teoriler*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Deniz Yılmaz, Ö. (2018). Bir Dil Alt Dizgesi Olarak Söz Dizimi ve Birimleri. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 259-69.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri*, Çev. Ali Ulvi Elöve, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dere, O. (2024). *Eski Uygurca Tantrik Bir Metin: Kāyacakra Sādhana* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Dilaçar, A. (1989). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 83-145.
- Dixon, R. M. W. ve Aikhenvald, A. Y. (2003). *Word A Cross-Linguistic Typology*. Cambridge: Cambridge.
- Doerfer, G. (1991). Bemerkungen zur chronologischen Klassifikation des alteren Türkischen. *AoF*, 18 (1), 170-186.
- Doerfer, G. (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Doğan, A. (2022). *Eski Uygurca Tantrik Bir Metin: Avalokiteśvara-sādhana* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, N. (2010). Türkçede Nesneyi Belirleme Sorunu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (10), 225-230.

- Doğan, N. (2015). Türkiye Türkçesi Söz Diziminde Özne Sorunu – Dil Bilimsel Bir Yaklaşım. *Turkish Studies*, 10 (12), 295-314.
- Doha Dictionary (2004). *معجم الدوحة التاريخي للغة العربية*. (n.d.). <https://www.dohadictionary.org/root/%D9%83%D9%84%D9%85> (Erişim tarihi: 20.05.2025).
- Eberhard, W. (1947). *Çin Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Eckmann, J. (1959). Çağataycada Yardımcı Cümleler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 7, 27-58.
- Edgerton, F. (1993). *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary (2 Vols.)*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- Eker, S. (2009). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Elverskog, J. (2020). *Budist Uygur Edebiyatı*, Çev. Mustafa Ağca ve Dilek Uzunkaya. Ankara: TDK Yayınları.
- Emre, A. C. (1955). Türkçede Cümle: II. İsim Cümlesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 3, 23-58.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk ve Uygurlar. *Turkish Studies*.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk. Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1979). The Chronological Classification of Old Turkic Texts. *CAJ*, 23, 151-175.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Erdem, M. (2004). Zamirler Anlamlı Kelimeler midir Yoksa Görevli Kelimeler mi?. *Türk Dili*, 641, 444-449.
- Erdem, M. (2006). Türkçede Gramatikal İlişkiler ve Anlamsal Roller. *Büyük Türk Dili Kurultayı, 26-27 Eylül 2006*, Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Erdem, M. ve Sarı, M. (2010). Sözcük Türlerinin Sözcük Öbekleriyle İlişkisi. *Turkish Studies*, 5(4), 321-335.
- Erem, E. (1993). *Üretici-Dönüşümsel Dilbilgisi ve Latince*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eren, H. (1953). Türk Dillerinde Metathése. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 161-180
- Ergin, M. (1972). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Minnetoğlu Yayınları.
- Erguvanlı Taylan, E. (2018). Türkçede Sözcük Dizimine Yeniden Bir Bakış. *Dilbilimde Güncel Tartışmalar*, Ed. Ümit Deniz Turan, Handan Kopkallı Yavuz, Ayla Balcı (ss. 3-22). Ankara: Dilbilim Derneği Yayınları.
- Erkman Akerson, F. ve Ozil, Ş. (1998). Türkçede Niteleme: Sıfat İşlevli Yan Tümceler. *İlmi Araştırmalar*, (6), 367.
- Ersöz, S. (2018). Türkçede Göçüşme: Tanım ve Tasnif. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 7(4), 2189-2203.
- Ertürk, H. İ. (2020). Türk Gramerciliğinde Cümle Tasnifleri Üzerine Bir İnceleme. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 6(3), 404-417.
- Fischer, O. ve Kemenade, A. ve Koopman, W. ve Wurff, W. (2003). *The Syntax of Early English*. Cambridge University.

- Gabain, A. (1979). Eski Türkçe. Çev. Mehmet Akalın. *Târîhî Türk Şîveleri*. Ed. Mehmet Akalın (ss. 31-72), Ankara: Sevinç Matbaası.
- Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A. (2013). Eski Türkçede Zamirler, Çev. Berrin Akçalı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 61(1), 131-142.
- Gang, L. (2016). An Old Uighur Fragment in Alliterative Verses Preserved in the Turfan Museum. *Studies on the Inner Asian Languages* 31, 21-27.
- Geng, S. (1989). A Study of One Newly Discovered Folio of the Uighur Abhidharmakosa-sastra. *CAJ*, 33, 36-45.
- Gentner, D. (1982). Why Nouns are Learned Before Verbs : Linguistic Relativity versus Natural Partitioning. *Language*, 2, 301-334.
- Gökdayı, H. (2010). Türkiye Türkçesinde Öbekler. *Turkish Studies*, 5 (3), 1297-1319.
- Gökdayı, H. (2017). Öbekleri Oluşturan Sözcükler Arasındaki Anlam İlişkileri. *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(11), 1-25.
- Göksel, A. ve Kerslake, C. (2005) *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London: Routledge.
- Graffi, G. (2001). *200 Years of Syntax: A Critical Survey*. Benjamins.
- Grönbech, K. (2000). *Türkçenin Yapısı*, Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları.
- Güçlü, A. ve Uzun, E. ve Uzun, S. ve Yolsal, H. (2008). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1972), *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Hauser, M. D. ve Chomsky, N. ve Fitch, W. T. (2002). The Faculty of Language: What Is It, Who Has It, and How Did It Evolve? *Science*, 298(5598), 1569-1579.
- Hazai, G. (1970). Ein Buddhistisches Gedicht Aus Der Berliner Turfan-Sammlung. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 23, 1-14.
- Hazai, G. ve Zieme, P. (1970). *Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gathas des Meister Fu'*. Berlin: Akademie Verlag.
- Hirik, S. (2018). Rol Kuramı ile Fiillerin Anlambilimsel Kategorilerinin İlişkisi: İyi ve Kötü Prens Öyküsü Örneği. *Türkbilig*(35), 125-142.
- Hirik, S. (2019). Türkçe Söz Diziminde Taşıma ve Taşımanın Dönüşüne Etkisi. *Türkiyat Mecmuası*, 29/2, 403-418.
- Hirik, S. (2021). *Söz Dizimi Kuramları Bağlamında Türkçede Baş Unsur*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Hoşgör, K. (2016). Simbiyotik Bir Bakışla Dilin Evrimi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 56(2), 332-364.
- Imaeda, Y. (2008). The Provenance and Character of the Dunhuang Documents. *The Memoirs of the Toyo Bunko*, 66, 81-102.
- İpek, B. (2009). Türkiye Türkçesi Ağzlarında Yabancı Sözcüklerde Ünsüz Göçüşmeleri. *Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İsi, H. (2019). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uşñışa Vijayā Dhārañī Sūtra*, (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- İsi, H. (2020). Uygur Dönemi Budist Sūtralarda Yer Alan *ançulayu ārūr māñiñ aşıdmişim* İfadesi Üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (19), 78-88.

- İzgi, Ö. (2020). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: TTK Yayınları.
- Johanson, L. (2022). The History of Turkic. *The Turkic Languages*, Ed. Lars Johanson ve Éva Á. Csató. London ve New York: Routledge.
- Kalegeri, Ç. ve Gökdayı, H. (2020). Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde Yargı. *Journal of International Social Research*, 13(69), 124–133.
- Kara, G. ve Zieme, P. (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Ma jusinamasamgiti*. Berlin: Akademie Verlag.
- Karaağaç, G. (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karabeyoğlu, A. (2007). Orhon Yazıtlarında Bol- ve Er- Fiilleri Üzerine. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 22, 87-100.
- Karabulut, F. ve Arı Özdemir, T. (2020). Chomsky'nin Evrensel Dilbilgisi Kuramı Temelinde Çağdaş Türk Lehçelerinde Sıfat-fiilli Yapıların Karşılaştırılması. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 6(1), 51-70.
- Karadavut, A. (2019). Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Geçen Onluk Yüzlük Sözcükleri Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (47), 115-126.
- Karademir, F. (2015). Türkçede İsim Cümlesi ve Alabildiği Ögeler Üzerine. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (41), 204-219.
- Karahan, A. (2013). *Divanu Lugati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, A. (2014). *Eski Uygurcada Bağlaçlar*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Karahan, L. (1994). Türkçede Birleşik Cümle Problemi. *Türk Dili*, 505, 19-23.
- Karahan, L. (1997). Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine. *Türk Dili*, 549, 209-213.
- Karahan, L. (2000). Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine. *Türk Dili*, 583, 16-23.
- Karahan, L. (2015). Türk Gramerciliğinde İsim Cümlesi-Fiil Cümlesi Tartışmaları. *Prof. Dr. Mehmet Özmen Adına Sözdizimi Çalıştayı Bildirileri*, Ed. Muna Yüceol Özezen ve Huriye Sözer, (ss. 145-154), İstanbul: Karahan Kitabevi.
- Karahan, L. (2019). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kemal Yunusoğlu, M. (2019). Moğol Döneminde Çeviri ve Uygur Mütercimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, (68), 7-21.
- Kerimoğlu, C. (2006). Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Söz Dizimi ile İlgili Kabuller Üzerine I (Kelime Grupları). *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, 106-118.
- Kerimoğlu, C. (2008). Özne Yüklem Uyumu Bakımından Farklı Bir Cümle Tipi. *Turkish Studies*, 3 (7), 749-756.
- Kerimoğlu, C. (2011). Takısız Ad Tamlaması Tartışması ve Tür-Öbek İlişkisi. *Turkish Studies*, 6 (1), 1487-1501.
- Kerimoğlu, C. (2014). *Genel Dilbilime Giriş*. Pegem Akademi.
- Kerimoğlu, C. (2016). Sözcül Öbeği Olarak Cümle ve Bir Öbek Önerisi. *Türkiyat Mecmuası*, 26 (2), 241-245.
- Kerimoğlu, C. (2021). Chomsky'nin Problemi: Dilin Evrimi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 598-614.

- Keskin, B. (2016). "Altun Yaruk Yedinci Kitap"tan Hareketle Eski Uygur Türkçesinde Devrik Cümle Yapısı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 53, 39-52.
- Kılıç Cengiz, A. ve Gürkan, D. Ö. (2016). Eski Uygur Türkçesinde Niceleyen ve Nicelenen ile Kurulmuş Yapılarda Çokluk Uyumu. *Türkbilig*, 32, 63-72.
- Kılıç, A. (2012). *Budist Dönemi Türk Şiiri Üzerine İncelemeler: An-Tsang'a Ait Bir Şiir Metni (Metin, Tercüme, Notlar, Dizin, Tıpkıbasım)*, (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Kıran, Z. (1984). Dilbilim ve Temel İlkeleri. *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 87-96.
- Klimkeit, H. J. (2009). Türk Orta Asyasında Budizm, Çev. Mehmet T. Berbercan. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 93-108.
- Koca, S. (2018). *Tarihî Türk Lehçelerinde Klitikler (8-15. Yüzyıl)*, (Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koopman, H. ve Sportiche, D. ve Stabler, E. (2013). *An Introduction to Syntactic Analysis and Theory*. Blackwell.
- Korkmaz, Z. (1994). Eski Türk Yazı Dilinden Yeni Yazı Dillerine Geçiş Devri ve Özellikleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 39, 55-64.
- Korkmaz, Z. (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2021). Türkiye Türkçesinin Ses Bilgisi Üzerine Notlar 2. *Türk Dili*, 830: 4-16.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London/New York: Routledge.
- Kök, A. (2016). Modern Oğuz Türkçesi Dialektlerinde Göçüşme. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(15), 406-430.
- Köktekin, K. (2007). Doğubayazıt Ağzının Ses Özellikleri. *Journal of Turkish Research Institute*, 14(33), 1-9.
- Kracht, M. (2008). *Introduction to Linguistics*. <https://linguistics.ucla.edu/people/Kracht/courses/ling20-fall07/ling-intro.pdf> (Erişim tarihi: 20.05.2025)
- Krámský, J. (1969). *The Word As A Linguistic Unit*. Paris: Mouton.
- Kudara, K. ve Zieme, P. (1983). Uigurische Agama-Fragmente (1). *AoF*, 10, 269-318.
- Kudara, K. ve Zieme, P. (1990). Uigurische Agama-Fragmente (2). *AoF*, 17, 130-145.
- Kuram, K. (2018). Dilbilim ve Evrensel Dilbilgisi. *Dil ve Edebiyat Yazıları*, Ed. Gönül Erdem Nas. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 23-52.
- Kuyma, E. (2023). Mukaddimetü'l-Edeb'de Duyu Fiilleri ve Semantik Rol Yapıları. *Dil Araştırmaları*, 17(32), 75-90.
- Küçük, S. ve Kandemir, S. M. (2021). Edat Gruplarında İsim Unsurunu Oluşturan Kelime Grupları. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 5(15), 1-10.
- Lamb, H. (2006). *Moğollar'ın Efendisi Cengiz Han*, Çev. A. Göke Bozkurt. İstanbul: İlgü Kültür Sanat.
- Lightfoot, D. W. (2013). Types of explanation in history. *Language*, 89(4), e18-e38.
- Macnamara, J. (1972). Cognitive Basis of Language Learning in Infants. *Psychological Review*, 79, 1-13.
- Mansuroğlu, M. (1965). A. v. Gabain, Türkische Turfan Texte VIII, Akademie Verlag, Berlin 1954. 105 s. + 2 metin tıpkı basımı (büyük boy). *Journal of Turkish Language and Literature*, 7(1-2), 133-135.

- Marantz, A. (1984). *On the Nature of Grammatical Relations*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Martin, H. (2017). The indeterminacy of word segmentation and the nature of morphology and syntax. *Folia Linguistica*, 51(s1000).
- Matsui, D. (2007). An Uigur Document Preserved in the Library of Istanbul University. *内陸アジア言語の研究*, 22, 61-70.
- Matsui, D. (2012). Uighur Almanac Divination Fragments from Dunhuang. *Dunhuang Studies: Prospects and Problems for the Coming Second Century of Research*. 154-166.
- Matsui, D. (2022). Bir Eski Uygur duvar Metnine Göre Koço Uygur Krallığında Budist Manastırların Himayesi. *Prof. Dr. Ceval Kaya Armağanı*, Ed. Osman Fikri Sertkaya, Günay Karaağaç ve Mesut Şen. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Musa, B. (2014). Türkçede İsim Cümlelerinde Nesne. *Turkish Studies* 9/3, 985-995.
- Müldür, F. (2016). Noam Chomsky'de Üretici Dil Bilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S. 27, s. 59-74.
- Nelson, K. (1973). Structure and Strategy in Learning to Talk. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 38-149.
- Nizam, O. (2022). *Asıl Memlûk Kıpçak Türkçesinin Söz Dizimi*, (Doktora Tezi), Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ögel, B. (2002). *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*. İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık.
- Ölmez, M. (1998). Tibet Budizmine ait Eski Uygurca Bahşı Ögdisi. *Bahşı Ögdisi, Gestscript für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags, 60. doğum yılı dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, Ed. Jens Peter Laut ve Mehmet Ölmez (261-293). Freiburg-İstanbul.
- Ölmez, M. (2003). Türkçe'nin ve Türk Dillerinin Yaşı Konusu. *Toplum ve Bilim*, 96, 62-74.
- Ölmez, M. (2015). Berliner Turfantexte Dizisinin Uygurca Kitapları (2000-2015 Yılları Arası). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 63(2), 209-214.
- Öner, M. (2006). Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine Notlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 60-76.
- Özkan, F. ve Musa, B. (2004). Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi. *Bilgi / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(30), 95-139.
- Özkan, M. ve Sevinçli V. (2009). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi: (Kelime Çözümlemeli)*. İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınları.
- Özkan, M. ve Sevinçli, V. (2008). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- Özmen, M. (1995). Cümlenin Altıncı Ögesi ve Bir Terim Önerisi. *Türk Dili Dergisi*, 519, 224-227.
- Özmen, M. (2010). Olmak Fiiliyle Kurulan Birleşik Fiil Çekimleri Üzerine. *Türk Dili Üzerine Makaleler*, Ed. Mehmet Özmen. Ankara: Akçağ, 489-499.
- Özmen, M. (2013). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Yayınları.
- Özsoy, A. S. ve Turan, Ü. D. (2019). *Genel Dilbilim II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Özsoy, S. (1997). Chomsky'nin Sözdizim Kuramına Bir Bakış. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 8, 9-12.
- Öztürk, R. (2017). Sözdizimsel Bakımdan Dīvānu Lugāti't-Türk'teki Kökteş Fiiller. *Journal of Old Turkic Studies*, 1(1), 98-112.

- Özyetgin, A. M. (2011). Turfan Uygurlarında Ceza hukukuyla İlgili Uygulamalar. *Belleten*, LXXV (22), 337-360.
- Paçacıoğlu, B. (1995). *Orta Türkçe*. Sivas: Dilek Ofset Matbaacılık.
- Partee, B. H. (2010). Formal Semantics, Lexical Semantics, and Compositionality: The Puzzle of Privative Adjectives. *Emerita*, 11-23.
- Polat, Ü. (2017). Eski Uygur Türkçesinde İsim Cümleleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 198-262.
- Polat, Ü. (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Cümle*. Ankara: TDK Yayınları.
- Porzig, W. (1985). *Dil Denen Mucize I*, Çev. Vural Ülkü. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Porzig, W. (1986). *Dil Denen Mucize II*, Çev. Vural Ülkü. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Raschmann, S. C. (2015). Turfan Bölgesindeki Uygurca Yazmaların Kullanımıyla İlgili Neler Biliyoruz?, Çev. Dilek Bektaş. *Kesit Akademi Dergisi*(2), 113-134.
- Róna-Tas, A. (1968). A Brief Note on the Chronology of the Tun-Huang Collections. *AOH* 21: 313-316.
- Róna-Tas, A. (1970). Some Problems of Ancient Turkic. *Acta Orientalia*, XXXII, 209-229.
- Róna-Tas, A. (2013). *Türkolojiye Giriş*, Çev. İsa Sarı. Ankara: Nobel Yayınları.
- Rossabi, M. (2015). *Kubilay Han*, Çev. Özgür Özol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rossabi, M. (2022). Qaraqorum in Yuan Times. *Acta Mongolia*, 20, 9-78.
- Salan, M. (2022). Tarihî Türkçede Moğolca Alıntı Fiillerin Kronolojik Durumu. *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*, Ed. Erkan Hirik, Neslihan Çelik, Seçil Hirik (ss. 407-470). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Sarar, Y. (2021). *Türkçede Edilgen Tümcelerinin Sözdizimi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saussure, F. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*, Çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual Yayıncılık.
- Saussure, F. (2021). *Genel Dilbilim Yazıları*, Çev. Savaş Kılıç. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Savran, H. (2018). Türk Dilinde Yuvarlaklaşma Olayı ve Dudak Uyumu. *Türkbilig*, (35), 89-96.
- Sertkaya, O. F. (2007). Timur Bek'in Toktamış Han'a 1391'de Yapmış Olduğu Seferin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakpay Yazıtı). *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, Ed. Abdulvahap Kara ve Ömer İşbilir. sy. 31-40. İstanbul.
- Sevinçli, V. ve Çiçek, S. (2019). Türkçede Ses Türemesi -Orhun Yazıtlarından Evliya Çelebi Seyahatnamesine Kadar -. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, Sayı: 18. Say. 1233-1272.
- Sezer, A. (2009). Chomsky Sonrası Çağdaş Dilbilim: Yol Ayrımına Doğru. *International Journal of Central Asian Studies*, 13, 467-478.
- Shen, Z. (沈钟伟). (1999). Periodization as a Type of Linguistic Classification/语言分期的理论和方法. *Journal of Chinese Linguistics*, 27(2), 132-145.
- Shōgaito, M. (2009). The Uighur Version of Commentary of Abhidharmāvatāra-śāstra Preserved in Russia. *Contribution to the Studies for Eurasian Languages*, 15, 91-128.
- Shōgaito, M. (2014). *The Uighur Abhidharmakośabhasya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Subaşı, Ö. (2021). *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*. İstanbul: Selenge.

- Şakir Çağatay, S. (1943). Uygur Yazı Dili. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1 (5), 77-88.
- Tallerman, M. (2011). *Understanding Syntax*. Routledge.
- Tamir, N. (2022). Çağatay Türkçesinin 17-20. Yüzyılları Nasıl Adlandırılmalı? *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (2), 811-835.
- Tekin, Ş. (1966). Buyan Evirmek, *Reşit Rahmeti Arat İçin*. TKAE Yay., 19, 390-411.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāşika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı C. 2.* (ss. 69-119). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. ve Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri -Giriş-*. İstanbul: Simurg.
- Theobald, U. (er. tar. 2023, 05, 19). Huihe 回紇, Huihu 回鶻, Weiwur 維吾爾, Uyghurs. ChinaKnowledge.de. URL: <http://www.chinaknowledge.de/History/Altera/uyghurs.html>
- Turan, Ü. D. (2019). Sözdiziminde Temel Kavramlar. *Genel Dilbilim I*, Ed. Ayşe Sumru Özsoy, Ümit Deniz Turan (ss. 184-200). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Uçar, E. (2019). YIĞİTOĞLU, Ö. Köñül Tözin Ukıtdaçı Nom ve Salt-Bilinç Öğretisi, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2018, 256 pp. ISBN: 978-387-99-7476-4. *Journal of Old Turkic Studies*, 3(1), 245-249.
- Uzun, N. (2000). *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.
- Üstünova, K. (2000). Türkçede Asıl Unsurlar: Özne ve Yüklem. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 582, 489-497.
- Üstünova, K. (2001). Türkçenin Asıl Unsurları: Özne ile Yüklem. *Dil Yazıları*, Ankara: Akçağ Yayınları. 103-110.
- Üstünova, K. (2005). "İlgın Ben" Söyleminin Düşündürdükleri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(8), 85-94.
- Üstünova, K. (2006). Yüklem, Yalnız Özneyi mi İçinde Taşır?. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(11), 241-250.
- Üstünova, K. (2007). Yalın Durum Karmaşası. *Journal of Turkish Studies*, 2 (2), 736-748.
- Üstünova, K. (2020). *Türkiye Türkçesinde Yapı Kavramı ve Söz Dizimi İncelemeleri*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Vér, M. (2016). *The Postal System of the Mongol Empire in Northeastern Turkestan*, (Doktora Tezi). Szeged: University of Szeged.
- Vér, M. (2020). Chancellery and Diplomatic Practices in Central Asia during the Mongol Period as Shown in Old Uyghur and Middle Mongolian Documents. *Eurasian Studies*, 17(2), 182-201.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yakup, A. (2020). Sarı Uygurlar ve Dilleri, Çev. İsa Sarı. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 10(16), 165-172.
- Yasin, Y. (2011). Uygur Yazısının Tarihî Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Bir Bakış. *Dil Araştırmaları*, 9, 91-103.

- Yasin, Y. (2015). Divanü Lugat-it-Türk'te Geçen Uygurlar ile İlgili Bilgiler Üzerine. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (5), 67-97.
- Yazıcı Ersoy, H. (2007). Yeni Uygur Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*, Ed. Ahmet B. Ercilasun. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, F. (1999). Çukurova Ağzlarında Ünlü Göçüşmesi. 3. *Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni- Bildiriler*, Adana: Adana Valiliği Yayınları. 657-663.
- Yılmaz, B. (2020). Uygur Sivil Belgelerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi. *Türkbilgi / Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 20(40), 251-260.
- Yiğitoğlu, Ö. (2011). *Könül Tözin Ukitdaçı Nom ve Salt-Bilinç Öğretisi* (Doktora Tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Zieme, P. (1975). Ein uigurischer Erntesege. *AoF* III, 109-143.
- Zieme, P. (1981). Bemerkungen zur Datierung uigurischer Blockdrucke. *JA* 269 1-2, 385-399.
- Zieme, P. (1985). *Buddhische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, P. (1995). An Uigur Monasterial Letter from Toyoq. *内陸アジア言語の研究*. 10, 1-7.
- Zieme, P. ve Molnár, A. (1989). Ein weiterer uigurischer Erntesege. *AoF*, 16, 140-152.
- Zülfikar, H. (1995). Girişik Cümle Sorunu. *Türk Dili*, I (522), 643-648.
- Zülfikar, H. (2012). Dil Bilgisi Terimleri Karşısında Dilcilerin Tutumu. *Türk Dili*, 99-105.
- Zülfikar, H. (2013). Yazım Kılavuzlarında Kelimeleri Bitişik veya Ayrı Yazma Sorunu. *Türk Dili*, 29-38.
- Nakamura, K. 中村, 健太郎 (2006). ウイグル文「成宗テムル即位記念仏典」出版の歴史的背景 : U 4688[T II S 63]・*U 9192[T III M 182] の分析を通じて. [Uigurubun 'Seisō Temuru sokui kinen butten' shuppan no rekishiteki haikai-U 4688 [T II S 63] *U 9192 [T III M 182] no bunseki wo tsūjite] *内陸アジア言語の研究*. 21, 49-91.
- Bai, Y. 白, 玉冬 ve Matsui, D. 松井, 太 (2016). フフhoto白塔のウイグル語題記銘文[Fufuhoto hakutō no Uigurugo daiki meibun]. *Studies on the Inner Asian Languages* 31, 29-77.
- Nakamura, K. 中村, 健太郎 (2009). 14世紀前半のウイグル語印刷仏典の奥書に現れるKönçögイドゥククト王家」をめぐって [14 Seiki zenhan no Uiguru-go insatsu butten no okugaki ni arawareru Könçög ido ukukuto öke' o megutte]. *内陸アジア言語の研究*. 24, 131-171.
- Shōgaito, M. 庄垣内, 正弘. (1988). ウイグル文『阿毘達磨順正理論』-大英図書館蔵 Or.8212-75Bから - [Uiguru bun "abidaruma junshōriron" - daieitoshokan zō Or. 8212 - 75 B kara -]. *神戸市外国語大学外国学研究*. 18, 159-207.
- Aris, G. (2018). *Eski Uygurca Ölüler Kitabı Üzerine Bir Çeviri Denemesi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Borbone, P. G. (2008). Syroturcica 2: The Priest Särgis in the White Pagoda. *Monumenta Serica*, 56, 487-503.
- Arat, R. R. (1937). *Türkische Turfan-Texte VII*. Berlin: Akademie Verlag.
- Gabain, A. (1954). *Türkische turfan-Texte VIII. Texte in Brahmschrift*. Berlin: Akademie Verlag.
- Ma, F. ve Lidong, X. (2021). Comprehensive Study on Old Uighur and Chinese Wall Inscriptions in Room B of Newly Excavated Cave 26 in Tuyuq Grottoes, Turfan. *Acta Orientalia Hung.* 74. 181-206.
- Gang, L. ve Hailong, Z. (2021). Uyghur Wall Inscriptions Newly Discovered in the Cave 26 of the Tuyuq Grottoes of Turfan (II). *内陸アジア言語の研究*. 36, 23-59.

Matsui, D. (2012). Uighur Almanac Divination Fragments from Dunhuang. *Dunhuang Studies: Prospects and Problems for the Coming Second Century of Research*. 154-166.

Tezcan, S. ve Zieme, P. (1971). Uigurische Brieffragmente. *Studia Turcica*, 451-460.

İsi, H. (2019). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uşnîşa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*, (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Matsui, D. (2008). Revising the Uigur Inscriptions of the Yulin Caves. *Studies on the Inner Asian Languages* 23, 17-33.

Zieme, P. (1995). An Uigur Monasterial Letter from Toyoq. *内陸アジア言語の研究*. 10, 1-7.

Zieme, P. (2015). *Altugurische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien*. Piscataway: Gorgias Press.

